

SOCIO-KULTURNI ASPEKTI REGIONALIZACIJE SRBIJE

u kontekstu evrointegracija

- zbornik tekstova -

Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u kontekstu evrointegracija

– zbornik tekstova –

Socio-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u kontekstu evrointegracija
– zbornik tekstova –

Izdavač:

Centar za interkulturnu komunikaciju, Petrovaradin

Za izdavača:

Aleksandra Đurić Bosnić

Urednici:

Aleksandra Đurić Bosnić

Milorad Đurić

Autori:

Latinka Perović

Olivera Milosavljević

Aleksandar Molnar

Laslo Vegel

Pavel Domonji

Boško Kovačević

Tomislav Žigmanov

Nedim Sejdinović

Dinko Gruhonjić

Miroslav Keveždi

Duško Radosavljević

Dizajn i priprema:

Dunja Šašić

Štampa:

„Tuli“, Vršac

Tiraž:

300

februar 2015.

Projekat podržala:
Fondacija za otvoreno društvo

FOND ZA OTVORENO DRUŠTVO - SRBIJA
FUND FOR AN OPEN SOCIETY - SERBIA

Sadržaj

Predgovor	5
Latinka Perović: BELEŠKE O INTELEKTUALNOJ I POLITIČKOJ ELITI U SRBIJI (XX – XXI VEK)	11
Olivera Milosavljević: NACIONALIZAM I FEDERALIZAM (Nemogući spoj i jugoslovensko iskustvo).	29
Aleksandar Molnar: IMPLOZIJA CENTRALIZMA (Prilog razumevanju sadašnje slabosti društva i vlasti u Srbiji, kao i pronalaženju načina za njihovo što brže i efikasnije jačanje)	39
Laslo Vegel: NAJLEPŠA IKEBANA EVROPE	99
Pavel Domonji: REGIONALIZACIJA – STRAH I OTPORI	107
Boško Kovačević: PONAVLJANJE ILI PROMENA SOCIJALNO-POLITIČKOG AMBIJENTA DRUŠTVA	119
Tomislav Žigmanov: OD PROVINCIJE DO REGIJE – JEDNA FILOZOFIJSKA PARADIGMA	129
Nedim Sejdinović: KONCENTRACIJA MOĆI I BEKSTVO OD SLOBODE I ODGOVORNOSTI.	139
Dinko Gruhonjić: REGIONALIZACIJA KAO POLITIČKO-MEDIJSKA FARSA	149
Miroslav Keveždi: TRADICIONALNA I TEHNOKRATSKA REGIONALIZACIJA SRBIJE	159
Duško Radosavljević: IDEJE I INSTITUCIJE: INSTITUCIONALNA GLEDANJA NA AUTONOMIJU VOJVODINE NAKON 2000. GODINE	167
O AUTORIMA	179

Predgovor

U nizu strukturnih promena koje Srbiju očekuju u procesu integracije u Evropsku Uniju, svojom kompleksnošću i osetljivošću, posebno se izdvaja problem regionalizacije. Specifičan status ovog problema proističe ne samo iz potrebe da se odgovori formalnim zahtevima evrointegracijske agende, već i iz suštinske potrebe da se naše društvo transformiše u efikasan sistem koji ima kapacitete da odgovori bitnim izazovima koji se pojavljuju u evropskom i svetskom okruženju. Međutim, ovde se ne radi samo o promenama u normativnoj sferi, već o dubljoj promeni postojećih socio-kulturnih obrazaca koji našem društvu još uvek daju atribute centralizovanog sistema.

Iako pitanje odnosa delova i celine nije novo u političkoj teoriji i praksi, nesumnjivi rast značaja regionalnog koncepta u poslednjih nekoliko decenija iniciran je, pre svega, globalizacijskim procesima koji su stvorili snažan diskontinuitet u odnosu na tradicionalne društvene poretke. Nadilaženje granica izazvano komunikacijskom eksplozijom, a zatim implozijom, praćeno iskorenjivanjem i deteritorijalizacijom, presudno je uticalo i na procese i tipove integracija. Radi se zapravo o nemogućnosti uspostavljanja one vrste integracija koja je bila karakteristična za unitarne nacionalne države, odnosno, o nemogućnosti da se izgradi identitet dirigovan iz jednog centra. Granice nacionalnih država ne predstavljaju više prepreku između unutrašnjih

i spoljnih odnosa i veza, između „nas“ i „njih“. Nacionalne države više nisu u stanju da budu dominantni kontrolori sistema društvene produkcije identiteta, odnosno, ne mogu da obezbede punu saglasnost o poželjnom tipu identiteta i ne mogu da „zaštite“ svoje građane od lančanih efekata procesa koji se odvijaju van njihovih granica.

Funkcionalno slabljenje nacionalne države, odnosno, činjenica da su, kako je to primetio Danijel Bel, nacionalne države često ili suviše velike, ili suviše male da bi odgovorile na savremene izazove, proizrokovali su da se, pored globalnog, ljudi sve intenzivnije poistovećuju i sa lokalnim ili regionalnim kontekstom. Ovo re-aktuelizovanje lokalnog i regionalnog u novijim sociološkim i kulturološkim teorijama nazvano je glokalizacijom, odnosno, kako je to definisao Ricer, procesom interpenetracije globalnog i lokalnog. Efekti ovog procesa su u različitim geografskim oblastima – različiti, ali, ono što je očigledno to je - nesumnjiv rast značaja regiona.

Rastući značaj regiona dobio je svoju artikulaciju i u *Evropskoj povelji o regionalnoj autonomiji*, gde se navodi da je „...region teritorijalni organ javnog prava ustanovljen na nivou neposredno ispod nivoa države, sa političkom samoupravom“ (čl. 1, st. 1). U Povelji se, zatim, definiše da će „region biti priznat u nacionalnom ustavu ili zakonodavstvu, čime se garantuje njegova autonomija, identitet, nadležnosti i organizaciona struktura. Region će imati sopstveni ustav, statut autonomije ili drugi zakon koji će činiti deo pravnog poretka države na najvišem nivou, kojim će, u najmanju ruku, biti ustanovljena njegova organizacija i nadležnosti. Status nekog regiona može biti promenjen jedino u saradnji sa tim regionom. Regioni koji se nalaze u istoj državi mogu imati različit status, u skladu sa svojim istorijskim, političkim, socijalnim i kulturnim karakteristikama.(...) Region je izraz posebnog političkog identiteta, koji može imati veoma različit politički oblik, odražavajući demokratsku volju svakog regiona da usvoji oblik političke organizacije koji smatra najpovoljnijim. Region će finansirati i kadrovski popuniti svoju administraciju, i usvojiti simbole za svoje predstavljanje“ (čl. 1, st. 2,3,4).

Evropska povelja o regionalnoj autonomiji nedvosmisleno potvrđuje da je ideja regionalizma jedna od strateških ideja izgradnje celokupne Evrope. Regionalna i lokalna samouprava postaju sve snažnije čak i u tradicionalno centralističkim državama u okviru EU, a dodatni podsticaj svakako predstavlja i potpisivanje Reformskog ugovora iz Lisabona, kojim se stavlja naglasak na primenu principa subsidijarnosti.

Zapravo, regionalizam, baziran na idejama autonomije i subsidijarnosti predstavlja jedan od imperativa savremenog razumevanja državne organizacije. .

Što se Srbije tiče, situacija je mnogo drugačija. Dramatična potreba za novim sistemom vertikalne podele vlasti je prosto očigledna. Ukoliko uporedimo samo stepen razvoja lokalnih samouprava, dobijamo alarmantnu sliku: odnos između najrazvijenije i najnerazvijenije opštine iznosi 1:27, što u potpunosti onemogućava postizanje suštinske saglasnosti oko zajedničkih razvojnih politika. Samim tim, stvaranje političkog i pravnog ambijenta za smanjivanje regionalnih razlika predstavlja neophodni uslov daljeg razvoja Srbije kao funkcionalne i efikasne države.

Ustav Republike Srbije iz 2006. godine, istina, utvrđuje da „autonomne pokrajine i jedinice lokalne samouprave imaju status pravnih lica“, te da građani imaju pravo na pokrajinsku autonomiju i lokalnu samoupravu „koje ostvaruju neposredno ili preko svojih slobodno izabranih predstavnika“ (čl. 176. Ustava RS). Međutim, i pored ovakvog, formalno pozitivnog odnosa prema ideji regionalne autonomije, dalje ustavno preciziranje položaja pokrajina pokazuje da Srbija, na žalost, još uvek suštinski zaostaje u odnosu na savremene regionalističke trendove. Ustav iz 2006. godine nastavlja centralističku logiku Ustava iz 1990. godine, kada je izvršena potpuna centralizacija vlasti. Pokrajinama su, umesto izvornih nadležnosti, ostavljene samo prenete nadležnosti, čime je, suštinski, propuštena prilika da se modernije dizajnira državna organizacija Srbije. Prenete nadležnosti su, u svojoj suštini, nadležnosti koji pripadaju centralnoj vlasti, a ona ih, zbog efikasnosti i celishodnosti, delegira hijerarhijski nižim teritorijalnim entitetima/jedinicama upravljanja. Budući da ih je dala, centralna vlast ih može, po svojoj političkoj volji, i – oduzeti, što ukupan državno/politički mehanizam Srbije čini nesumnjivo centralističkim. Ovako neprikladno organizovana vlast ne samo da je uzrok političkih napetosti i blokada (kontinuirani problemi u vezi transfera 7% republičkog budžeta AP Vojvodini, na primer), već predstavlja i ozbiljan problem, kako u procesu integracije Srbije u Evropsku Uniju, tako i u procesu dalje demokratizacije našeg društva.

Zbog toga je, očigledno, neophodna promena Ustava i donošenje odgovarajućih zakona, kako bi se jasnije i odlučnije definisao pravni okvir za suštinsku regionalizaciju države. Neminovnost decentralizacije državne vlasti će svakako biti jedan od ozbiljnijih izazova prili-

kom donošenja novog Ustava. Pri tome, osim pravnog, očekuje nas i suočavanje sa kompleksnijim problemom – dubokim nepoverenjem koje, generalno, u srpskom političkom društvu postoji prema ideji decentralizacije.

Ovo, tradicionalno utemeljeno, nepoverenje dodatno je ojačano frustracijama vezanim kako za raspad SFR Jugoslavije tako i za proglašenje nezavisnosti Kosova. Popularno stanovište podrazumeva da je dezintegracija neizbežni proizvod decentralizacije, te da je svako jačanje delova - slabljenje celine. Radi se, zapravo, o „dubinski“ zasnovanom problemu, kojim se lako blokira bilo kakva ozbiljnija politička debata. Zbog toga, smatramo da je za razumevanje problema regionalizacije u Srbiji, osim analize političkih, neophodna i analiza socio-kulturnih aspekata ovog problema.

Jer, pitanje regionalizacije nije samo pitanje prostog političkog izbora, ili ispunjavanje određenih uslova, već pitanje političke budućnosti. U suštini – to je svojevrsni test inteligencije jednog društva. Paradoksalni efekat centralizacije je već, na žalost, poznat: potpuna centralizacija, zapravo, ne rezultira potpunom integracijom, već – potpunom dezintegracijom. Nasuprot tome, decentralizacija, vertikalna podela vlasti, povećava nivo kompleksnosti i fleksibilnosti, jačajući kompetenciju društva za suočavanje sa izazovima okruženja. Takođe, kreiranje autonomnih podsistema, vertikalna diferencijacija, podiže kapacitet društva i u procesu proizvodjenja alternativnih „unutrašnjih“ politika, neophodnih u slučajevima neujednačenog razvoja.

Namera ovog projekta je da pruži teorijski i aktivistički doprinos u kreiranju praktičnih politika u procesu normativne i funkcionalne regionalizacije Srbije. Pri tome, izbor heterogenih autora nije slučajna - složenost ovog pitanja neminovno zahteva više od jedne perspektive...

*Aleksandra Đurić-Bosnić
Milorad Đurić*

Latinka Perović

Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*

Ono što u rezimeima višegodišnjih istraživanja deluje linearno, nije tako i u istraživanjima. Mnogo je bočnih pravaca, pa i stranputica, od polazne tačke istraživača do tačke na kojoj se zaustavio. Nailazeći na neočekivano, a prisiljen da se njime bavi, istraživač neprestano uči. U krajnjoj instanci, njegova doslednost u osvetljavanju određenih fenomena neodvojiva je od procesa njegovog vlastitog sazrevanja. U rezimeima je teško i saopštiti zaključke i opisati puteve kojima se do njih stiglo. Neuobičajeno je „dati reč“ samim izvorima. Pokušala sam i jedno i drugo.

Moja istraživanja intelektualne i političke elite u Srbiji druge polovine XIX veka započela su krajem 1975. godine u tadašnjem Institutu za istoriju radničkog pokreta Srbije, današnjem Institutu za noviju istoriju Srbije. Pošla sam od generacije rođene između tridesetih i četrdesetih godina XIX veka jer su iz nje potekli utemeljivači prvog svesrpskog pokreta, Ujedinjene omladine srpske (1866, Novi Sad). Stvorena po ugledu na nemačku Tugendbund, karbonarsku *Mladu Italiju* i grčku *Heteriju*, *Omladina* je izrazila misao o jedinstvu srpskog naroda u Kneževini Srbiji, Austrougarskoj i Osmanskoj carevini. U svemu drugom: karakter *Omladine* (kulturni pokret ili politička partija), način

* Uz saglasnost autorke, objavljujemo deo Uvoda iz knjige *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, koja će, u izdanju Dan Grafa iz Beograda, biti objavljena 2015. godine.

oslobođenja i ujedinjenja (evolutivni ili revolucionarni), te izgled političke karte u podunavsko-balkanskom prostoru – pomenuti utemeljivači su se razlikovali. Te će razlike i uzrokovati najpre rascep a potom i prestanak rada *Omladine* (1871).

Već na početku istraživanja važno upozorenje dolazilo je iz dramatične nesrazmere u proučenosti utemeljivača *Omladine*. Dok je svaka generacija intelektualne i političke elite u Srbiji osećala potrebu za svojom interpretacijom socijaliste Svetozara Markovića (1846–1875),¹ inicijator *Omladine*, liberal Vladimir Jovanović (1833–1922), zajedno sa svojim obimnim delom – i objavljenom i ostalom u rukopisu – bio je predat zaboravu sve do polovine sedamdesetih godina XX veka. Naslućujući tako da je već podela na *liberale* i *socijaliste* u *Omladini* bila, u začetku, izraz one *izvorne protivrečnosti* koja je obeležila novovekovnu Srbiju između Istoka i Zapada.

Po obrazovanju i socijalnom statusu (naučnik i političar), Vladimir Jovanović je pripadao uskom krugu intelektualne i političke elite u Srbiji druge polovine XIX veka. Erudita i poliglota, veliki putnik po evropskim zemljama u kojima je vršio propagandu srpskog pitanja, širokih veza sa ličnostima evropske kulture i politike, kao i emigracije, posebno ruske, u Evropi... Jedan od retkih Srba svoga vremena koji je u *Autobiografiji* mogao zabeležiti da je „radi naučnog usavršavanja svoje dece”² – sina Slobodana i ćerke Pravde – od 1886. do 1889. boravio na strani (Minhen, Cirihi i Ženeva).

Progonjen u Srbiji zbog suprotstavljanja kneževskom apsolutizmu, Vladimir Jovanović je, prvi, u Srbiju doneo široka obaveštenja o modelu društva koji se, posle Francuske revolucije 1789, oblikovao u Zapadnoj Evropi. Koren svemu je čovek: „društveno pitanje ne stoji nad pitanjem o čoveku i slobodi, nego je ono ovome potčinjeno”.³ Evolucija je prirodni put razvitka društva: „Ne ‘glavu za glavu’ i ‘krv za krv’ ili ‘oko za oko’ i ‘zub za zub’, kao što socijaliste uzvikuju, nego sloboda, jednakost i bratstvo za sve i svakoga, pa i za protivnika i neprijatelja, to je poslednja reč nauke i demokratije... ko slobodu, jednakost i bratstvo neće i za protivnike i neprijatelje; ko se divljačkoj osveti i ubilačkim strastima predaje: taj ne ide za naukom i za demo-

1 „Literatura o Svetozaru Markoviću” u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2: *Ideje i pokret Svetozara Markovića*... str. 19–198.

2 „Ideologija srpske liberalne inteligencije od 1858. do 1868. godine” (Vladimir Jovanović) u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2... str. 208.

3 Isto, str. 226.

kratijom; nego ide protivu nauke i demokratije i taj nije prijatelj, nego neprijatelj društvu ljudskom".⁴

U vreme u kome je Vladimir Jovanović tumačio načela *liberalizma* Srbija je, bukvalno, prolazila kroz sricanje slova: 1866. godine na sto seljaka bilo je 1,6 pismenih. I kroz *Sricanje slobode*, kako glasi naslov teorijski najpismenije studije o počecima *istorije ideje liberalizma* u Srbiji.⁵ Posmatran u tom kontekstu, *liberalizam* Vladimira Jovanovića ima, pre svega, kulturno-istorijski značaj. Ni on, ni drugi pripadnici prvog kola liberala u Srbiji (1858–1868), političku praksu u Srbiji nisu zasnivali na načelima izvornog liberalizma. Ne zato što nisu hteli, već zato što nisu mogli da prevladaju protivrečnost između svojih liberalnih načela kao tekovine moderne nauke i demokratije i svoje emocionalne vezanosti za predanje o srpskoj srednjovekovnoj prošlosti.

Istoriografi su smatrali da je „retko koji javni radnik i pre i posle njega... o Srbiji i srpstvu pisao sa toliko topline i romantičarskog oduševljenja, a sa tako malo kritičkog duha, kao Vladimir Jovanović”.⁶ Kada ga je Slobodan Jovanović upitao zbog čega su toliko glorifikovali prošlost, odgovorio je: „Nismo imali od čega drugog da počnemo”. Prošlost je bila ne samo nadoknada za oskudnu stvarnost već i zaloga za veliku budućnost jednog malog naroda još neoslobođenog i neujedinjenog. Ona je imala da pobudi patriotska osećanja u Srbiji i srpskom narodu uopšte i da izazove simpatije građansko-demokratskih snaga Zapadne Evrope.

Vladimir Jovanović je u prošlosti otkrio kategoriju u kojoj je oličen moralni, umni i politički karakter srpskog naroda kao celine. Nalazio ju je, poput Herderovog *Volksgeist*, *Génie du people*, u „srpskom javnom duhu”. Ako je, smatrao je Vladimir Jovanović, na njegovim osnovama mogao da se održi u prošlosti, srpski narod će to moći, uz pomoć nauke, i u budućnosti: „Junačkim vrlinama i savezom oltara i gusala naš narodni duh izrazio je svest o sebi, u kojoj kao u ogledalu vidimo osnove snage i veličine Srbske. Izražena spoljašnjost narodnog duha pripada vremenu slavne prošlosti, ali taj spomen nasleđuje mlada Srbadija, kao sveti amanet da bi *naukom*, koju je napredak vremenom doneo, razvila osnove snage i veličine što ih duh Srbski u sebi sjedinjava”.⁷

4 Isto, str. 208.

5 Milan Subotić, *Sricanje slobode (studije političke misli u Srbiji XIX veka)*, Niš, 1992.

6 Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1982, str. 102.

7 „Ideologija srbijanske liberalne inteligencije” u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2, str. 219.

Pripadnici intelektualne i političke elite koji su pripadali prvom kolu liberala ušli su, posle ubistva kneza Mihaila Obrenovića (1868), u vladu i podržali su Ustav od 1869, prvi nacionalni ustav. Povezivali su mit i nauku. I po jednoj i po drugoj osnovi, polagali su pravo na *staraateljstvo* nad masama ostajući bez uticaja na njih. Tako je i Slobodan Jovanović video rodonačelnika ideje liberalizma u Srbiji i nacionalnog romantičara: „Borba koju su, prvo liberali, pa onda radikali vodili protivu vladaoca za narodne slobode bila se završila potpunim uspehom. Ustav od 1888. učinio je vladarski despotizam ubuduće nemogućim. Ipak zato radikalski režim koji je posle Milana (Obrenović) ostavke nastao, nije Vladimira zadovoljavao: radikalizam nije isto što i liberalizam. Liberali su bili za slobodu, ali sa prosvetom. Drugim rečima, narod je imao da bude vođen a pomalo i tutorisan inteligencijom. U stvari, s pristankom naroda imala je da vlada inteligencija”.⁸ To je bilo bliže odnosu anarhista prema državi nego ideji moderne države. Taj odnos su zagovarale i praktikovale generacije liberalne inteligencije u Srbiji sve do kraja XX veka.

Nakon ubistva kneza Mihaila, sporazuma liberala sa Namesništvom i njihove podrške Ustavu od 1869, socijalisti su sa margine liberalnog pokreta prešli u središte nove opozicije. Nju je inspirisao i brzo izbio na njeno čelo Svetozar Marković.

Posle završenog Tehničkog fakulteta na Velikoj školi u Beogradu, Marković je (1866) otišao, kao državni stipendista, na studije u Petrogradu, gde je bilo još studenata iz Srbije. Upravo tih godina u ruskom revolucionarnom pokretu došlo je do smene generacija: *generaciju očeva* (Hercen i Ogarjov) koji su pripadali pobunjenoj plemićkoj inteligenciji – „inteligenciji koja se kaje” – i delovali u emigraciji, smenila je *generacija dece* (Černiševski, Pisarov, Dobroljubov) koji su pripadali nižim društvenim slojevima, delovali ilegalno, pozivajući na revoluciju. Marković je došao u dodir sa novom generacijom ruskih revolucionara, pri čemu ga je posebno privlačilo njihovo naglašavanje uloge organizovane manjine: *mislećeg proletarijata* (Pisarov), *kritički misleće ličnosti* (Lavrov). U toj manjini Marković je pronalazio sebe i svoje pristalice u *Omladini*. To je i rekao u pismu ministru prosvete (1869):

„U Srbiji pre 50 godina skoro da nije bilo drugih staleža osim seljaka. Mi smo svi sinovi ili unuci seljaka. Obrazovani ljudi (ja mislim prave obrazovane, a ne nadriknjige) što su izišli iz te sredine to je

8 Slobodan Jovanović, *Vladimir Jovanović u: Moji savremenici*, Vindzor, 1962, str. 45–46.

obrazovana demokracija u pravom smislu te reči. To su ljudi što su većinom odrasli na 'proji' i 'skrobu' i koji su došli do višeg obrazovanja na račun onog naroda što je još ostao na 'proji' i 'skrobu' i u kome ima njihovih najbližih rođaka. I ako je ko od inteligencije koji je učinio istu 'karijeru', voljan da to zaboravi, mi nismo voljni da mu to dozvolimo. Tražiti, dakle, od nas, obrazovane demokracije... da mi odelimo naše interese od interesa narodnih... to znači tražiti od nas nešto što je sasvim nemoguće".⁹

Ne završivši Institut saobraćajnih inženjera u Petrogradu, Marković je (1869) napustio Rusiju i otišao u Švajcarsku. U Cirihi je zatekao grupu srpskih studenata – socijalista (Nikola Pašić, Pera Velimirović, Ljubomir Belimarković, Đura Ljočić) koji su bili u tesnim vezama sa predstavnicima svih struja u ruskoj revolucionarnoj emigraciji (Bakunjin, Lavrov, Tkačov i Nečajev). Upis na Politehniku bio je više zaklon: Marković je već bio posvećen revolucionarnom radu. Zbog kritike Ustava od 1869. u članku „Srpske obmane” izgubio je državnu stipendiju i (1870) se vratio u Srbiju. U deset od ukupno 29 godina života, staje sav Markovićev naporan i koncentrisan rad. Rad „sejača ideja”, kako je za njega rekao Jovan Skerlić. Po Isidori Sekulić, jedan od onih „što ne odumljuju kad naume... što ne spavaju dok ne umru”.¹⁰ Boravi u Novom Sadu, pokreće jedan za drugim socijalističke listove. Posle „Radnika”, u Kragujevcu: „Javnost”, „Nova javnost”, „Oslobođenje”, časopis „Rad”. Zabrane, kazne za štamparske greške, zatvor, tuberkuloza. Umire u 29. godini...

Marković je smatran rodonačelnikom ideje socijalizma u Srbiji, ocem srpskog radikalizma, socijalistom utopistom, revolucionarnim demokratom, marksistom. Bile su mu poznate ključne ideje teoretičara socijalizma u Zapadnoj Evropi, ali on odbacuje put kojim se do njih došlo. Njegove ideje deluju kao replike ruskih revolucionarnih ideja šezdesetih godina. Nastojeći da rekonstruišem teorijski okvir kome pripada Markovićev socijalizam, ušla sam u istraživačku avanturu jer zapadnoevropska socijalistička učenja nisu bila predmet odgovarajućih društvenih nauka u Srbiji, pogotovo istoriografije. Paradoksalno, to nije bio ni ruski socijalizam kao specifična istorijska reakcija na

9 Svetozar Marković, *Otvoreno pismo g. Matiću*, Sabrana dela I, Beograd, 1960, str. 191–192.

10 Isidora Sekulić, „Svetozar Marković – ptica bure”. „Naša stvarnost”, Beograd, 1946, knj. 1, sv. 9, str. 268.

zapadnoevropski socijalizam. Morala sam se, za izvesno vreme, udaljiti od Svetozara Markovića, da bih mogla da mu se vratim sa pouzdanijim poznavanjem teorijskih osnova njegovog socijalizma.¹¹ Bez toga izgledalo mi je kao da težak matematički zadatak pokušavam da rešim bez brojeva.

Da se u jednoj maloj seljačkoj zemlji, u narodu koji nije u celini oslobođen, govori o socijalizmu kao nauci koji je, po Maksu Veberu, pojava građanskog društva koja unutar tog društva sebi pokušava da nađe mesto¹² (i u Srbiji se socijalizam javlja sa počecima liberalnog pokreta) – deterministi su videli samo plemenitu utopiju. Taj isti pokušaj dogmatičari su objašnjavali isključivo stranim uticajima i sporili su se koji je kod Markovića prevladao. A, u suštini, i Marković je stajao pred izvornom protivrečnošću između patrijarhalnog društva i jedne moderne pojave – socijalizma. Prvi ju je u Srbiji rešio tako što je u ustanovama patrijarhalnog društva, zadruzi i opštini, otkrio načela zajedničke svojine i rada koja su proklamovala sva socijalistička učenja u Zapadnoj Evropi.

Najrazvijenije zemlje Zapadne Evrope i Rusiju Svetozar Marković je video kao dve civilizacije, dva različita tipa društva, koja imaju različite istorije i različite zakone razvoja. Zajedno sa ideolozima ruskog socijalizma, koji su u tradicionalnim ruskim ustanovama – *miru* i *opštini* videli osnove za neponavljanje zapadnoevropskog puta, Marković je smatrao da treba izbeći kapitalizam, to jest proleterizaciju i u odnosu na razvijenije narode – položaj proleterskog naroda: „Naš je zadatak ne da uništimo kapitalističku proizvodnju, koja u stvari i ne postoji, već da malu patrijarhalnu svojinu preobrazimo u zajedničku i da tako *pre-skočimo* celu jednu epohu ekonomskog razvoja – epohu kapitalističkog gazdinstva.”¹³ Načelu privatne svojine kao osnovi lične slobode, Marković je suprotstavio udruživanje rada i zajedničku svojinu, kao uslov ukidanja eksploatacije i realne slobode. O tome su sa njim u Srbiji polemisali Vladimir Jovanović, Dragiša Stanojević i dr Vladan Đorđević.

Marković je odbacivao i birokratiju i buržoaziju u korist samouprave naroda. To je odredilo njegov pogled na državu. Liberalnoj državi,

11 Vid. „Socijalistička učenja u Zapadnoj Evropi i progresivna društvena misao u Rusiji (uvodni deo)” u: Latinka Perović: *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*. Knjiga prva: *Prvi poznavaci i pristalice socijalističkih učenja u Srbiji...*

12 U pristupnom govoru *Gesammelte Politische Schriften*. 2. izd. Tübingen, 1955, str. 23.

13 *Iz pisma Nikoli Markoviću, Novi Sad, 18. februara 1873. g.* Celokupna dela Svetozara Markovića. Sveska sedma. Beograd, 1893, str. 66.

koja je odvojena od društva i koja ima isključivo političku funkciju, on je suprotstavio *narodnu državu* koja je „isto što i uređeno društvo”.¹⁴ *Narodna država* se temelji „na načelu narodnog suvereniteta, a unutrašnje ustrojstvo raznih ustanova i državnih organa na načelu samouprave (decentralizacija) i načelu izbora. Narod se mora starati da ukine sve ideološke staleže u društvu kao sudije, zakonodavce, advokate, kao i policiju i vojnike. Svaki građanin mora da je branilac zemlje i poretka, a širenjem obrazovanja, proizvodni radnik treba u isto vreme da postane sposoban da vrši one poslove što ih danas vrše „ona ‘stručna’ lica iz ideoloških staleža”.¹⁵ Krajnji cilj takve države jeste ukidanje podele na one koji vladaju i one kojima se vlada. Ovaj rezime Markovićevog učenja se ponavljao, samo pod različitim imenima (socijalizam, radikalizam, komunizam): on je inicirao jedan model društva koji je predstavljao *patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije*. U otporu modelu zapadnoevropskog društva, sadržano je odbacivanje kapitalizma i građanskog društva. U svom testamentarnom radu *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Slobodan Jovanović je rekao da je Svetozar Marković „izazvao nešto nalik na krizu našeg nacionalizma”, već samim tim što je „skrenuo pažnju sa nacije na jednu posebnu klasu, na seljaštvo”.¹⁶ Međutim, odbacujući legitimističko rešenje srpskog pitanja stvaranjem Velike Srbije, Marković nije dosledno izveo ideju federacije: ona nije savez nacionalnih država južnoslovenskih i balkanskih naroda, a u isto vreme u njoj bi svaka narodnost sačuvala svoje jedinstvo. U tom svetlu, otpor raslojavanju srpskog seljačkog naroda u funkciji je njegovog nacionalnog jedinstva.

Radomir Lukić, profesor teorije države i prava na Pravnom fakultetu u Beogradu, početkom osamdesetih godina prošloga veka, kada je veličanje Svetozara Markovića apsolutno bilo na vrhuncu, rekao je: „da, masovno uzeto, mi tu veličinu samo manje-više osećamo, a da je nismo dovoljno naučno ispitali i utvrdili kolika je ona i u čemu se tačno sastoji”.¹⁷ Za to je, izgleda, bilo potrebno proučavati Svetozara Markovića u istorijskoj perspektivi sve do kraja XX veka. Tek ta per-

14 Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, knj. 2: *Ideje i pokret Svetozara Markovića...* str. 310.

15 Svetozar Marković, „Socijalizam ili društveno pitanje”, *Sabrani spisi*, IV... str. 61–62.

16 Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, 1968, str. 17.

17 Vid. „Literatura o Svetozaru Markoviću” u: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*. Knj. 2: *Ideje i pokret Svetozara Markovića...* str. 166.

spektiva otkriva da je razlog njegovog trajanja u modelu društva koji je on inicirao, u socijalizmu koji je neodvojiv od istorije patrijarhalnosti i nacionalizma.

U časopisu „Nova Evropa“, 1925. godine, na pitanje u naslovu svoga članka „Šta je nama Svetozar Marković?“ – Laza Popović je odgovorio: „Ono što će da pobudi duh i dušu onih sirotih ljudi, ono što može da je pobudi, to je kod nas u Srbiji Svetozar Marković. Zato će on da postoji i da ostane i, dogod ne bude nečega boljega, jačega i originalnijega, on treba i mora da ostane“. ¹⁸ Ali, to je nešto definitivno, dogma koja po definiciji ne trpi alternativu.

Sve političke stranke u Srbiji imale su u programima političku slobodu i nacionalno oslobođenje – nijedna program privrednog razvoja. Blagostanje naroda i pravedna raspodela dobara bili su ciljevi, a jedino sredstvo – narodna država. Van tog konteksta ne može se razumeti ni činjenica da je u Srbiji druge polovine XX veka svaka privredna reforma, koju su intelektualna i politička elita videle kao raslojavanje naroda, nailazila na otpor. Kao ni da je Srbija na kraju XX veka žilavo branila državni socijalizam.

Ideologija Svetozara Markovića je ideologija neponavljanja puta koji su na svom razvitku prošli zapadnoevropski narodi. Ona izražava onu istorijsku dramaturgiju koja u seljačkom siromašnom narodu nastaje sa počecima njegovog socijalnog raslojavanja i stvaranja moderne države. Marković je razvio ideju nekapitalističkog razvoja i ideju *narodne države* koja je isto što i društvo. On se, pritom, oslanjao na principe socijalne jednakosti i narodne samouprave, koji su pomogli srpskom narodu da opstane pod Turcima. Ti isti principi su, po Markoviću, uz oslonac na socijalizam, imali da budu ona čvrsta osnova koja bi srpskom narodu omogućila da iz susreta sa zapadnoevropskom civilizacijom, sa kapitalizmom i liberalizmom, sa građanskim društvom izađe ekonomski i kulturno razvijeniji, a da ostane koreno svoj. Ovu protivrečnost Svetozar Marković prvi izražava, ali ona ne potresa samo njega. U kritici građanskog društva, od koga je strahovala i nesocijalistička inteligencija – „Marković se“, kako je uočio Predrag Protić, „našao i sa krajnje konzervativnim i sa krajnje progresivnim krilom srbijanskog društva na istoj liniji“. ¹⁹ I to objašnjava njegovo trajanje.

18 Isto, str. 101–102.

19 Predrag Protić, „Svetozar Marković i građanski svet“ u: *Svetozar Marković i srpska književnost*. Institut za istoriju književnosti i umetnosti, Beograd, 1975, str. 210.

Izvorna protivrečnost između patrijarhalnog supstrata koji je trebalo sačuvati i evropskih formi koje su promenu podrazumevale izazivao je otpor i frustraciju. Vremenom su forme prihvatane ali se u primeni nije moglo prepoznati njihovo izvorno značenje. Stranci su u tome videli „lak civilizacije”,²⁰ a istoriografi danas da je Srbija evropska država. Bilo je, međutim, i dubljih tumačenja ove protivrečnosti. Teškoće su nalažene u tome što „naš društveni život nije toliko dubok da bi mogao primiti jednu drugu kulturu koja je u osnovi svojoj skroz individualistička”.²¹ Ovaj jaz nije objašnjavan samo vremenskim zaostajanjem već pre svega strukturnim razlikama koje su uticale na stvaranje različitih mentaliteta. A Jorjo Tadić je na kraju prve četvrtine XX veka pisao da nacionalna inteligencija „većinom u zapadnom duhu... nije postala zapadnjačka, jer kolikogod se zanosila zapadnom kulturom ipak ne prestaje da bude narodna”.²²

Novi, posle oslobođenja gradova (1867) najvažniji izazov za intelektualnu i političku elitu predstavljalo je sticanje državne nezavisnosti 1878. godine. Za podelu do koje je tada došlo analogija je tražena u podeli ruske inteligencije na *slovenofile* i *zapadnjake*, ali ona je zapravo predstavljala političku kristalizaciju onih razlika koje su se u Srbiji manifestovale polovinom šezdesetih godina. Nikola Pašić, jedan od najbližih saradnika Svetozara Markovića i posle njegove smrti vodeća ličnost socijalista, koji su se još za Markovićevo života nazivali *radikalima*, opisao je stanje u Srbiji posle Berlinskog kongresa. Učinio je to u pismu A. I. Zinovljevu, šefu Azijskog departmana ruskog ministarstva inostranih poslova. „Prosti narod”, pisao je Pašić, „može se kazati bio je nezadovoljan (odlukama Berlinskog kongresa) ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija podelila se je u dva razna tabora”.²³ Jednu struju, jednu stranu u sukobu – čije su poprište bili Narodna skupština i štampa – činili su pripadnici „drugog krila” liberala, *naprednjaci* ili kako su ih nazivali – *zapadnjaci* (Čedomilj Mijatović, Stojan Novaković, Stojan Novaković, Milutin Garašanin, Milan

20 Albert Male, *Dnevnik sa srpskog dvora*, Beograd, 1999, str. 204.

21 Dušan S. Nikolajević, „Naš demokratizam”. Vid. Kosta Stojanović, *Slom i vaskrsenje Srbije*. Arhiv srpske akademije nauka i umetnosti, br. 10133.

22 Jorjo Tadić, „Mi i Zapad”, *Nova Evropa*, Zagreb, 1925, knj. XII, br. 10, str. 12.

23 Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu. (Kratki pregled na borbu, stanje i težnje naroda srpskog u Kraljevini Srbiji od Berlinskog kongresa do današnjeg dana u: Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*. Priredili Latinka Perović i Andrej Šemjakin. Službeni list SRJ, Beograd, 1995, str. 238.

Piroćanac, Milan Đ. Milićević, Ljubomir Kaljević, Milan Kujundžić). Drugu struju činili su saradnici Svetozara Markovića, *socijalisti* koje je još i on nazivao *radikali* čije je jezgro (Nikola Pašić, Pera Todorović, Pera Velimirović, a zatim Jovan M. Žujović, dr Laza Paču) pripadalo ciriškom krugu. Oni su, i pre formalnog organizovanja stranke, preko socijalističkih listova i skupštinske opozicije delovali kao stranka i bili pripremljeni da je, kada su se za to stvorili uslovi, prvi i organizuju (1881).²⁴

Na osnovu toga što su liberali i naprednjaci „poklonici... zapadnoevropskih ustanova”, Nikola Pašić ih je u već pomenutom pismu A. I. Zinovjevu svrstao u jedan tabor. Razlikovao ih je utoliko što liberali, odnosno njihov vođa Jovan Ristić – „drži neku sredinu, što je obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište, i što nahodi da u srpskom narodu ima po gdekojih ustanova i običaja, koje bi trebalo sačuvati, a naprednjaci bi hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu, i njima sve ne valja, šta je srpsko i slavensko”.²⁵ Druge su prirode razlike između ovog i drugog tabora. One leže „u dubljim moralnim i političkim osnovama i pogledima na svet i slavenstvo”. Radikalna stranka „nalazi da u srpskom narodu ima toliko dobrih i zdravih ustanova da bi ih trebalo samo negovati i dopunjavati s onim dobrim ustanovama koje se nahode u ruskoga naroda i ostalih slavenskih plemena, a od zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i njome se koristiti u duhu slaveno-srpskom”.²⁶

Strane u podeli koja se kristalisala u intelektualnoj i političkoj eliti Kneževine Srbije posle sticanja državne nezavisnosti imale su različite spoljnopolitičke oslonce. Liberali i naprednjaci u Zapadnoj Evropi čijom je paradigmom smatrana Austrougarska, radikali – u slovenskoj i pravoslavnoj Rusiji. U skladu sa takvom spoljnopolitičkom orijentacijom – i različite prioritete u unutrašnjoj politici. Dok su liberali i naprednjaci težili razvoju mlade nezavisne države u dubinu, po uzoru na zapadnoevropske države, radikali – nezadovoljni odlukama Berlinskog kongresa – stajali su na stanovištu da svaka unutrašnja reforma vodi razlaganju jedinstva naroda neophodnog za ostvarenje

24 Latinka Perović, „Mladi Nikola Pašić”, „Razvitak”, Zaječar, 1994, 3–4; „Radikalna stranka pre formalnog organizovanja” u: *Život i delo Nikole Pašića*. Zbornik radova, Beograd, 1996; „Svetozar Marković i skupštinska opozicija 1874. i 1875. godine u: *Život i delo Svetozara Markovića*. Zbornik radova, Beograd, 1997.

25 Pismo Nikole Pašića A. I. Zinovjevu... str. 238–239.

26 Isto, str. 329.

oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda kao konačnog cilja. Ova podjela se najjasnije kristalisala 1878. godine, ali ona nije tada i nastala. A kako je evoluirala tek je trebalo videti. Moja istraživanja krenula su onim bočnim pravcima koje sam pomenula, sa ciljem da ostvarim uvid u svaku od strana. Decenija od 1878. do 1888. godine, od sticanja državne nezavisnosti do po slovu liberalnog Ustava od 1888, bila je odlučujuća za taj uvid. Idući tim bočnim pravcima, došla sam i do neočekivanih uvida.

Istoriografsko nasleđe o „drugom kolu“ liberala, naprednjacima bilo je skromno. Sve do nedavno, nisu postojale studije o njihovim vodećim ljudima, a istorija Napredne stranke nije ni do danas napisana. Svi vođi Napredne stranke (Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Čedomilj Mijatović, Milutin Garašanin) bili su ljudi od dela i izvan politike i predstavljali su prve intelektualce u Srbiji u modernom smislu reči. Zanimao me je horizont sa koga su oni formulisali moguću orijentaciju države posle sticanja nezavisnosti, u suštini alternativu orijentaciji socijalista, radikala. Prema protivnicima, ali i po samoodređenju naprednjaka, taj horizont je bio – zapadnoevropski. U programskom govoru koji je održao na otvaranju spomenika knezu Mihailu (6. decembra 1882) u Beogradu, Stojan Novaković je u Knezu nalazio nosioca središnje misli „da se od Srbije umotane u prvobitnoj prošlosti, pokrivene besputnim šumama, zgarištima i krovinjarama razvije Srbija škola, Srbija saobraćaja, Srbija radinosti, Srbija pitomoga života, *Srbija evropska*“ (podv. L. P.). Da se „iz Srbije navikle na male potrebe i još manji red“, stvori Srbija „većih potreba, razvijenijega života, pa i obilatiijega reda“.

Stojan Novaković je odavao priznanje Knezu i što je „od konservativnih verovanja srednjevekovne mase narodne iskresavao živi plamen novog naprednog veka“. Što je „svojom politikom i svojim moralnim uplivom“ učinio da se „stvori Srbija od 1867, kojoj ondašnji sizeren gradove daje, kojoj *Evropa pomaže kao mladom čedu svome*“ (podv. L. P.).²⁷

Sa istih horizonata mislili su i svi drugi vođi Napredne stranke. Međutim, kao sondu u njihovu ideologiju, organizaciju i mogućnosti

27 Stojan Novaković, *Knjaz Mihailo, beseda koju je prilikom otvaranja spomenika 6. decembra 1882. izgovorio Stojan Novaković, ministar prosvete i crkvenih poslova*, Beograd 1882. Cit. Prema: Olga Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja. Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd 2014, str. 257.

uzela sam, iz dva razloga, Milana Piroćanca. Jedan od osnivača Napredne stranke i njenih vođa, on je najpotpunije razvio njenu ideologiju. Osim toga, kao predsednik prve vlade naprednjaka (1880–1883) omogućio je da se ona ogleda u političkoj praksi.

Prva vlada naprednjaka sa Milanom Piroćancem na čelu započela je posle sticanja državne nezavisnosti sinhronu reformu u zemlji (privreda i finansije, vojska, škola, zdravlje naroda). Pravu zakonodavnu revoluciju koju je izvodila „odozgo“, prva naprednjačka vlada nameravala je da završi donošenjem novog ustava koji bi uspostavio predstavnički sistem demokratije utemeljen na slobodnom pojedincu. Na tom putu stajale su dve prepreke: kralj Milan i već čvrsto organizovana i masovna Narodna radikalna stranka. Svaku od njih Milan Piroćanac je analizirao. Kralj Milan nije pristajao na odricanje od u Evropi već anahronog apsolutizma.²⁸ Pokretačka snaga radikala bila je, po Piroćancu, „narodna inteligencija“, „kritički misleće ličnosti“ ili kako su sebe nazivali „kritičari svega postojećeg“. Sledeći zajedno sa Svetozarom Markovićem svoje ruske učitelje, oni su kritiku stavljali iznad zakona.²⁹ Ova se inteligencija nije razlikovala od naroda (dvojica ruskih slavista, P. A. Rovinski i P. A. Kulakovski nalazili su da će ovo nepovoljno uticati na buduću razviku srpskog naroda) i težila je *narodnoj državi* bez institucionalnog posredništva između nje i naroda čijih je devet desetina činilo siromašno i nepismeno seljaštvo.

„Narodna inteligencija“, za Piroćanca „nazovi-inteligencija“ tvorac je „aksijoma“ narodni duh, zaostalost kao prednost, rezultati nauke i tehnike bez vrednosnog sistema Zapada u kome su nastali, pre svega bez ekonomski i politički slobodnog pojedinca. Ova „nazovi-inteligencija“ – „ne veruje iskustvu, ruga se nauci što je ne poznaje, poriče istorijski razvitak i svojega i ostalih naroda i, kao svako površno znanje ili, bolje, duboko neznanje, razmeće se bez obzira i bez zazora“.³⁰

Udružena s predstavnicima naroda kao radikalna opozicija u Narodnoj skupštini ova „nazovi-inteligencija“ bila je nosilac otpora svim zakonima prve naprednjačke vlade. Zakon o naoružanju stajaće ume-

28 Milan Piroćanac, *Beleške*. Priredila Suzana Rajić. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Dva stoleća, knj. 3, Beograd 2004.

29 Vid. Латинка Перович, „Модель политической партии переживая себя“, Родина Российский исторический ...“, Москва, 07 2013.

30 Milan Piroćanac, *Ustavnost*, Beograd, 1881, str. 26.

sto narodne vojske iskorišćen je za podsticanje Timočke bune (1883). Iako je vlada Milana Piroćanca nešto ranije podnela ostavku, Timočka buna je faktički zaustavila njene reforme. Nije ih nastavila ni druga naprednjačka vlada sa Milutinom Garašaninom na čelu (1884–1887) usred koje je vođen srpsko-bugarski rat (1885).

Posle pada druge naprednjačke vlade došlo je do nasilja nad pripadnicima Napredne stranke koje je poznato kao „narodni odisaj”.³¹ Bezvlašće je zahvatilo unutrašnjost Srbije. Naprednjaci su zverski ubijani, a njihova imovina je pljačkana i uništavana; mnogi su se iselili iz Srbije. Milan Piroćanac je zabeležio: „Seče po unutrašnjosti predstavljaju naš narod kao najdivljačniji u Evropi. Gde se je dosad videlo da komšije jedan drugog nabijaju na kolje. Ovim putem idemo nasigurno krajnjoj anarhiji a zemlja ima pravo da se pred obrazovanim svetom ne sramoti i ne upropasti”.³² Međutim, da je cilj bio uništenje Napredne stranke dokazao je ponovljeni obračun sa njom u Beogradu 1889. godine, posle po slovu liberalnog ustava od 1888. I dvor i vlada ostali su pasivni prema nasilju nad naprednjacima. Napredna stranka je tri puta pokušavala da obnovi svoj rad ali njena istorija bila je stvarno završena pomenutim pogromima.

Početak istraživanja radikalizma i radikala krenuo je, opet, bočnim pravcima. Radilo se o popunjavanju praznina u bavljenju ovom pojavom koja je obeležila društvenu i političku istoriju Srbije posle 1878. godine. Praznine su se odnosile na veze srpskih socijalista sa ruskim revolucionarnim pokretom posle šezdesetih godina koje su obeležene idejama Černiševskog, Pisarova i Dobroljubova. Srpski socijalisti su pratili podele koje su nastajale u ruskom revolucionarnom pokretu još za života Svetozara Markovića: on sam bio je prema njima opredeljen. Fascinantne su bile njihove veze sa predstavnicima jakobinsko-blankističke struje, pre svega sa S. G. Nečajevom. Srbi u Cirihi održavali su veze sa njim, pokušali su da ga oslobode pri pokušaju švajcarskih vlasti da ga izruče Rusiji. Nečajev je, pod tuđim imenom, posedovao i srpski pasoš. Za razliku od Svetozara Markovića, koji je teror revolucionarne manjine odbacivao u korist revolucije *s narodom i za narod*, jedan broj njegovih pristalica prihva-

31 Latinka Perović, „Politički protivnik kao neprijatelj” u: Ista, *Između anarhije i autoritacije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Biblioteka „Ogledi”, br. 6, Beograd 2006.

32 Milan Piroćanac, *Beleške...* str. 383.

tao je ideje ruskog jakobinizma i blankizma. U vreme organizovanja Narodne radikalne stranke, oni su se javili kao posebna socijalno-revolucionarna struja. Tada sam započela rad na objavljivanju istorijskih izvora o njoj i na studijama o njenim protagonistima.³³ U srpskoj historiografiji bile su nepoznate njene veze sa ruskim jakobincima i blankistima. To jest, sa terorističkom organizacijom *Narodna volja*, prvom uopšte sveruskom organizacijom, koja je, 1. marta 1881. godine, izvršila ubistvo cara Aleksandra II, najvećeg reformatora Rusije posle Petra Velikog.

Predstavnici socijalnih revolucionara u Srbiji održavali su tesne veze sa narodnovoljcima koristeći za to srpske studente u Rusiji koji su i sami pripadali ovoj struji. U Srbiji, pak, listovi socijalista – revolucionara – „Radnik” i „Borba” postali su, kao nigde drugde, glasila *Narodne volje*. U njima su objavljivane stenografske beleške sa procesa narodnovoljcima optuženim za ubistvo cara Aleksandra II, njihove biografije (posebno žena), programski dokumenti *Narodne volje*.

Iako kritika radikala od strane revolucionarnih socijalista nije ove ostavila ravnodušnim, uticaj revolucionarnih socijalista u Srbiji bio je znatno manji od snage njihove anticipacije buduće revolucije i modela socijalizma. Zajedno sa svojim ruskim učiteljima, počev od Nečajeva do narodnovoljaca, oni su revoluciju videli kao delo čvrsto organizovane revolucionarne manjine koja osvaja vlast da bi njome izvršila socijalnu revoluciju u korist većine siromašnog naroda. Njen početak oni su videli u velikoj nerazvijenoj zemlji, u toku svetskog sukoba.

Tumačenje radikalizma i radikala kao posledice raskida sa idejama Svetozara Markovića, odnosno kao pojave nastale pod uticajem francuskog radikalizma, zahtevalo je precizan odgovor na pitanje šta se dogodilo sa srpsko-ruskim revolucionarnim vezama posle šezdesetih godina. To je vodilo osvetljavanju ruskih revolucionarnih ideja, iznutra, sedamdesetih i osamdesetih godina, a zatim njihovih replika u Srbiji.³⁴ Tako je započeo moj rad na objavljivanju istorijskih izvora i studija o glavnim strujama ruskog revolucionarnog

33 Dimitrije Mita Cenić, *Izabrani spisi 1–2*. Uvodna studija, izbor, redakcija dr. Latinka Perović, „Rad”, Beograd 1988.

34 Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva*, Službeni list SRJ, Beograd, 1994.

narodnjaštva (anarhisti, progresisti, jakobinci i blankisti).³⁵ Ali sam, neočekivano, zatekla sebe usred rada na posebnoj knjizi o ruskim korenima revolucije u XX veku do koje me je dovelo upravo proučavanje ruskog revolucionarnog narodnjaštva.³⁶ Ali i ruski mislioci poput N. A. Berđajeva. Istorijski izvori su ukazivali na kontinuitet ključnih ideja: model revolucionarne organizacije i karakter revolucije. U tom pogledu, boljševici nisu otkrili ništa novo. Istoriografi (Andrej Mitrović i Branko Petranović), kao i savremenici (Milovan Đilas, Koča Popović, Marko Nikezić) našli su, u knjizi, one ideje koje je, posle Prvog svetskog rata, baštinila komunistička intelektualna elita u Srbiji i Jugoslaviji.

Proučavanjem radikalizma i radikala vratila sam se sa sigurnijih osnova. Ali sam i dalje sledila isti metod: studije o njihovim ideolozima i osnivačima zasnivala sam na istorijskim izvorima koje sam objavljivala. To se naročito odnosi na Peru Todorovića³⁷ i Nikolu Pašića, dva ključna čoveka u pokretu Svetozara Markovića. Oni idu zajedno do Timočke bune (1883), a zatim se razdvajaju. Osuđenom na smrt pa pomilovanom od kralja Milana, Peri Todoroviću i ostalim vođama Narodne radikalne stranke predstojala je višegodišnja robija koja je značila i kraj stranke. Tada, uz uverenje da Narodna radikalna stranka ne može sama vladati, dolazi do kompromisa sa kraljem Milanom. Za stranku svaki kompromis bio je izdaja i ona će ga uvek odbacivati u ime svojih izvornih načela.

Posle Timočke bune, Nikola Pašić³⁸ je proveo šest godina (1883–1889) u emigraciji. Iz emigracije je, zajedno sa mitropolitom Mihailom, radio na podrivanju *zapadnjačke* politike kralja Milana. Uspostavio je veze sa slovenofilskim krugovima u Rusiji i stekao naklo-

35 U podgoričkom CID-u objavila sam: Aleksandar Hercen, *Ruski narod i socijalizam*, 2000; Petar Lavrović Lavrov, *Istorijska pisma*, 2000; Mihail Aleksandrovič Bakunjin, *Državnost i anarhija*, 2008.

36 Latinka Perović, *Planirana revolucija. Ruski blankizam i jabinizam*. Tekstove sa ruskog prevela Lidija Subotin, BIGZ – Globus, Beograd – Zagreb, 1988.

37 O dugo zanemaranom Peri Todoroviću, uz biografiju: *Pera Todorović*, „Rad“, Beograd, 1983, objavila sam više njegovih knjiga koje su važan istorijski izvor za proučavanje Narodne radikalne stranke i društvene istorije Srbije u XIX veku. Vid. Pera Todorović, *Izabrani spisi*, 1 – 2, Beograd, 1986; *Dnevnik*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990; *Krvava godina*, Isto, Beograd, 1991; *Ogledalo. Zrake iz prošlosti*. Medicinska knjiga. Medicinske komunikacije, Beograd, 1995; *Srpska stvar u Staroj Srbiji. Uspomene na kralja Milana*, Službeni list SRJ, Beograd, 1997; *Ličnosti i ličnost*, Isto, Beograd, 2000.

38 Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1897)*...

nost službene Rusije. U Srbiju se vratio posle abdikacije kralja Milana 1889. godine: za obojicu nije istovremeno bilo mesta u Srbiji. „Bog, narod i Rusija” – osnova je političke filozofije Nikole Pašića. A na programu *narodna država*, *narodna samouprava* i *narodna partija*, Narodna radikalna stranka čijim je neprikosnovenim vođom postao, izrasla je, po Slobodanu Jovanoviću, u seljačku klasnu organizaciju. Čvrsta organizacija sa sistemom odbora – od Glavnog do mesnih – kao glavom stranke u seljačkom biračkom telu, Narodna radikalna stranka je bila ostvareni model stranke ruskih narodnjaka – lavrista (*sve s narodom, za narod*), koji su i sami govorili da im je u Srbiji uspelo ono što nije u Rusiji.³⁹ Iako su postojale Napredna i Liberalna stranka, Narodna radikalna stranka bila je politički hegemon i taj model političkog organizovanja u Srbiji nadživeo je sebe. Vanredna Narodna skupština (1. oktobar 1889) „konstituisala se kao čisto partijska skupština”. Iz nje je proizašla homogena radikalna vlada. Osim toga, radikali su imali većinu u Državnom savetu, u kasaciji i apelaciji, u glavnoj kontroli. To stanje je tačno opisao Živan Živanović: „Radikalna stranka, dotle moćna samo ‘dole’, u narodu, sad je, temeljno, učvrstila svoj položaj ‘gore’, u vrhovima države. Sve što se moglo u državi poradikaliti poradikaljeno je i na vrh piramide sa radikalnom osnovom i bokovima, stajalo je i balansiralo neradikalno Namesništvo”.⁴⁰ To je i državi dalo partijski karakter.

Zajedno sa Dubravkom Stojanović i Đorđem Stankovićem proučavala sam delovanje Narodne radikalne stranke u opoziciji i na vlasti. Bilo je to jedinstveno istraživačko iskustvo sabrano u četiri toma: *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini*.⁴¹ Sa Stenografskim beleškama Narodne skupštine koje su malo korišćene kao istorijski izvor, dobili smo u ruke ključ kojim smo mogli otvarati razna pitanja: stanje narodne svesti, odnos naroda i inteligencije, vlast i opozicija, prioriteti državne politike. Sa mesta predsednika Narodne skupštine kao sa trona ili oltara, uz gotovo nepostojeću opoziciju, Nikola Pašić je relativizovao važnost unutrašnjeg razvoja zemlje i formalno prihvatao čak evropske ustanove, ali je čvrsto ostao na stanovištu da je „sloboda celog srpskog naroda... veći i jači ideal no što je... građanska sloboda Srba

39 Латинка Перович, „Модель политического организовања”...

40 Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka*, III, Beograd, 1924, str. 32, 49.

41 *Nikola Pašić u Narodnoj skupštini* Knj. 1: U opoziciji (1878–1882); Knj. 2: Na vlasti (1889–1897) i (1901–1902). Priredila Latinka Perović, Službeni list SRJ, Beograd, 1997.

u Kraljevini". Drugim rečima, razvoj Srbije kao moderne države bio je podređen nacionalnom idealu.

Moja istraživanja zaustavila su se na 1903. godini i ogledi o modernizacijskim procesima u Srbiji (zakon o železnici, zakon o zaštiti zdravlja naroda i stoke, o položaju žene) proizišli su iz prethodnih istraživanja. Kao i ogledi o karakteristikama modernizacije Srbije.⁴² Radovi Olge Popović – Obradović, Dubravke Stojanović i Suzane Rajić⁴³ pružaju uvid u stanje intelektualne i političke elite uoči dinastičkog prevrata 29. maja 1903. godine. Iako su pripadnici intelektualne elite uoči dinastičkog prevrata bili visokoobrazovani i na važnim pozicijama u javnom životu, oni su se, zbog nedovoljnog uticaja u politici, smatrali „osujećenom inteligencijom”. Zbog toga su učestvovali u pripremama prevrata, a posle njega sukobljavali se sa vojnim vrhovima samo oko primata vlasti. I posle Ustava 1903, ne uviđajući ograničenja srpskog parlamentarizma, bili su razočarani, i tek su im pobeđe u balkanskim ratovima vratile nadu. U jednom pismu 3. oktobra 1913, Slobodan Jovanović kaže: „Ja sam pred rat (Prvi balkanski) bio gotovo sasvim izgubio veru u našu budućnost”. Nakon balkanskih ratova izgledalo mu je da se, zajedno sa drugima koji su isto mislili, prevario. Na čemu je zasnivao svoju veru? „Što se tiče”, pisao je, „prosvetne politike, tu će još mnogo vremena ostati po starom. Ali ja sve manje verujem da (država) može mnogo da učini... nama je uvek prosvetna politika bila smušena... Naša privredna politika nije bila ništa bolja od prosvetne”... I gde je izvor vere Slobodana Jovanovića? Njemu izgleda da je, naročito u Drugom balkanskom ratu, dokazano da je „naša voj-ska, bez preterivanja najbolja na Balkanu”.⁴⁴

42 *Mogućnost i ograničenja modernizacije; Patrijarhalan odgovor na izazov modernizacije; Beg od modernizacije; Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*. Vid. Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije...*

43 Olga Popović – Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914. godine*, Beograd, 1998; Ista, *Kakva ili kolika država*, Beograd, 2008;

Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914. Istorijska studija o „zlatnom dobu” demokratije*, Beograd, 2003; Ista, *Kaldrma i asfalt. Urbanizacija i evropeizacija Beograda 1890–1914*, Beograd, 2008; Ista, *Ulje na vodi. Ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd, 2010.

Suzana Rajić, *Vladan Đorđević, biografija pouzdanog obrenovićevca*, Beograd, 2007; Ista, *Aleksandar Obrenović. Vladar na prelazu vekova. Sukobljeni svetovi*, Beograd, 2011.

44 Slobodan Jovanović, *Sabrani spisi XII*. Priredili Radovan Samardžić i Živorad Stojanović. Beogradski izdavački zavod, Jugoslavija publik, Srpska književna zadruga, Beograd, 1991, str. 741.

I jednom Slobodanu Jovanoviću trebalo je mnogo da tek pri kraju svog dugog života zaključi: „Čim se čovek uzdigne nešto malo iznad nacionalnog egoizma, njemu postaje jasno, da nacija sama sobom ne predstavlja ono što se u filozofiji naziva 'vrednost'. Vrednost joj mogu dati samo opšti kulturni ideali, kojima se onda stavlja u službu“.⁴⁵

Kako su na izazove kraja XX veka reagovali pripadnici intelektualne i političke elite u Srbiji? U kojim su istorijskim koordinatama tražili rešenja? Da li su nazirali perspektivu i kako su je videli jedni a kako drugi? Da li su o tome aktivno razgovarali a ne samo pisali? Ali, možda se odnos između *dominantne* i *neželjene* elite koje su ravnopravno njen predmet razrešava kroz jedan paradoks savremenog srpskog društva: ono je i otvoreno i zatvoreno. Njegovu otvorenost omogućile su slobodne granice uoči ratova devedesetih godina i posle njih. Mladi i visokoobrazovani, kritična masa za promene, u bekstvu od ratova i u odsustvu perspektive posle ratova, napustili su zemlju. Već četvrt veka vrši se, bez prekida, jedinstvena selekcija. Srbi se *individualno* integrišu u razvijenije evropsko okruženje. Kao čuvari *kolektivnog identiteta*, u zemlji ostaju stari, nepismeni i poluobrazovani. To je humus za „polu – znanje“, „nazovi – inteligenciju“, „šovimentnu inteligenciju“, „polu – intelektualca“, „intriganta“ – o čemu su sve govorili Vladimir Karić, Milan Piroćanac, Stojan Novaković, Slobodan Jovanović, Mihailo Konstantinović, Isidora Sekulić, Ksenija Atanasijević... Ali i Radoimir Konstantinović, Danilo Kiš, Bogdan Bogdanović... Možda je već kasno za jednu teoriju koja bi razrešila paradoks istovremene otvorenosti i zatvorenosti današnjeg srpskog društva: logikom nezadrživih promena u svetu, on se spontano razrešava.

⁴⁵ Slobodan Jovanović, *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, Vindzor, Kanada, 1964, str. 573.

Olivera Milosavljević

Nacionalizam i federalizam Nemogući spoj i jugoslovensko iskustvo

Ideja federativne države nije imala mnogo zagovornika u srpskim intelektualnim i političkim krugovima tokom proteklog veka. Ako se izuzme srpska levica (i socijaldemokratska i kasnija jugoslovensko-komunistička opcija) čiji je koncept države uvek podrazumevao neki oblik federalizma, centralistička država je uglavnom bila opšteprihvaćena ideja. Posebno se u profederalističke stavove ne mogu svrstati deklarativna i mimikrična pozivanja nacionalističke elite na federativno uređenje devedesetih godina XX veka, kada se ima u vidu da su ih pratila, sa suštinom složene države nespojiva, nova crtanja mapa i zahtevi za etnička preseljavanja stanovništva.

Otpor prema federalizmu, odnosno, izjednačavanje federalizacije zemlje sa njenim raspadom, nije specifičnost i ekskluzivnost vezana samo za srpsko društvo ili uopšte za etnički tip nacionalizma. Ipak, razlike u pobudama za nastanak protivfederalističkih koncepta su značajne, počevši od onih izvornih, o nedeljivosti suvereniteta, do onih kasnije izvedenih, o nedeljivosti etnosa unutrašnjim granicama. Na sličan način je i suprotno, strah od majorizacije prešao put od straha od tiranije (siromašne) većine (u Hamilton, 1981:147) do straha od tiranije nacionalne (etničke) većine. Npr. francuska politika je dugo izmišljala „federalističke“ neprijatelje, poznajući još od vremena revolucije u XVIII veku strah da će pojedinačni interesi „progutati suverenost naroda“, pa su i njena najznačajnija imena u ime nedeljivosti suvereniteta, zastupala „nespojivost francuske monarhije i federalizma“. Otuda je u raspravama o raspodeli na departmane, bi-

lo upadljivo podozrenje prema svakom federativnom sistemu i gotovo trenutna diskvalifikacija pokrajinskih težnji kao rezultat poistovećivanja secesije pokrajina i federalizma. Vezano za prethodna iskustva, federativni sistem je kompromitovan dvostruko, njegovim povezivanjem i sa demokratijom i sa aristokratijom. U prvom slučaju, uverenja da čista demokratija može da se realizuje samo u teritorijalno malim državama, izazivala su strah od izražavanja lokalnih interesa. U drugom slučaju, povezivanje federalizma s aristokratijom, i posredno s feudalizmom, proizvodilo je uverenje da je federacija „republikanski feudalizam“, a feudalizam „monarhijska federacija“, odnosno, da je federativni sistem obeležen konzervativnim i pokrajinskim duhom koji „pojedince sputava mrežom lokalnih zavisnosti“. U oba slučaja se verovalo da federalizam nosi u sebi klicu raspada, odnosno, da lokalne uprave („vampiri slobode“) onemogućavaju da „zakonodavna centralnost“ bude stožer vlasti stvarajući „legalnu anarhiju“. Nasuprot federalizmu izabrano je stvaranje novog političkog i društvenog tela čime se obezbeđivalo jedinstvo i otklanjalo „strašilo ‘federativnih republika’“. (Fire, Ozuf, 1996: 186-195; 963).

Za razliku od Francuske koja je revolucijom konstituisala jednu političku naciju i sa aspekta nedeljivosti suvereniteta osporavala federalizam, ili SAD čiji osamnaestovekovni federalizam nije bio rezultat etničkog i nacionalnog pluralizma, već postojanja trinaest gotovo nezavisnih država koje su se udružile u državni savez, a gde je jedan od faktora stvaranja čvršće federacije bio i interes bogatijih slojeva da se uspostavi jaka vlada koja bi omogućila ekonomsku akumulaciju (u Hamilton, 1981:158), Srbija je tokom XX veka prošla i kroz iskustvo mononacionalne, ali i kroz mnogo dugotrajnije iskustvo višenacionalne države, uz konstantno istrajavanje nacionalističkog dela njene političke i intelektualne elite na otporu federalizmu sa obrazloženjem da on „drobi“ oblasti „srpskog etničkog prostora“, „deli Srbe“, a granice konstituše uvek „na srpsku štetu (Dimić, 1998:158-161), ili još eksplicitnije, na podrazumevanju da je Jugoslavija čim je stvorena bila osuđena na rasturanje jer Srbi nisu bili svesni razmera opasnosti koja je proisticala iz hrvatskih predloga da se država preudesi u federaciju „u koju bi se uneli i elementi anacionalnog, etničkog i pokrajinskog u istorijskom smislu“ (Samardžić, 1989: 257; Samardžić, 1991: 174).

Polazeći od argumenata koji su se tokom poslednjih sto godina javljali u srpskoj političkoj javnosti protiv federalizma ili bilo kog oblika decentralizovane države, mogu se postaviti sledeća pitanja: (1) U

kakvoj su međuzavisnosti nacionalizam, kao ideologija koja određuje naciju kao biološko jedinstvo i glorifikuje njene nedeljive osobnosti, i dominantni stavovi srpske elite o optimalnom uređenju države? (2) Zašto nacionalizam razvija uverenje da su unitarizam i centralizam „prirodno stanje države“, a svaka decentralizacija veštački konstrukt sa umišljajem da proizvede njen raspad? (3) Zašto su u nacionalizmu, federalisti, konfederalisti, autonomisti, uvek viđeni kao neprijatelji primarno nacije, pa tek posredno i države? (4) Zašto je početkom 90-ih godina u Srbiji, mirnoj konfederalizaciji Jugoslavije, kao bolji pretpostavljen njen ratni raspad? (5) I na kraju, da li je centralizam u konkretnom slučaju samo produkt nacionalizma, patrijarhalnosti, tradicionalizma..., ili pre svega potrebe za nedeljivom moći nacionalne elite?

(1) Razloge gotovo podrazumevanog centralističkog državnog ustrojstva treba tražiti u sadržini etničkog nacionalizma i u njemu, mestu njegovog tvorca – nacionalne elite. Etnički nacionalizam ne prihvata autonomnost nižih jedinaca u okviru države iz više razloga. Polazeći od gotovo biološkog jedinstva nacije koja ima „glavu“, „telo“ i „dušu“, odnosno, nacionalnu elitu, narod kao telo čije granice rasprostiranja definiše elita i „nepromenljivi“ nacionalni „duh“ čiju sadržinu i potrebe određuje elita, nacionalizam podrazumeva nekoliko preduslova koji moraju biti zadovoljeni u (uvek podložnoj promeni) nacionalnoj državi. Podrazumeva *jedinstvenost* (ciljeva, ideja, verovanja); *uniformnost* (karaktera, osobina, identiteta); *kolektivizam* (pripadnost jednom, nacionalnom kolektivu i prihvatljivost ličnog identiteta samo kao dela primarnog, kolektivnog identiteta). Zbir svega pobrojanog je zahtev za uređenjem koje podrazumeva *centralizam* (jedan narod, jedan univerzalni centar, jedna vlada, ali i jedinstvena i nedeljiva prošlost iz koje proističe nedeljiva sadašnjost i budućnost). Etnički nacionalizam ne veruje u višestruke identitete, u različitost, u pluralizam interesa, u individualizam, a nacionalnu državu vidi samo kao zaštitnika ekskluzivne nacije, njene jedinstvene i nedeljive „nacionalne volje“ i „nacionalnog interesa“. Njihovu jedinstvenost obezbeđuje jedinstvena elita koja i definiše „interese“ i „volju“ i zato odriče potrebu da se to „prirodno“ jedinstvo cepa na niže jedinice.

(2) Još prilikom stvaranja prve jugoslovenske države u drugoj deceniji XX veka, federativno ustrojstvo je odbačeno sa obrazloženjem da je nemoguće obeležiti granice između Srba, Hrvata i Slovenaca osim sistemom „iseljevanja i doseljavanja kojim bi se rastavili razni

elementi, što su sada ispremeštani na najzapleteniji način”.¹ I prilikom razbijanja poslednje Jugoslavije sedamdeset godina kasnije, argumenti su ostali isti, odnosno, nacija, njene granice prema drugima, mogućnost „iseljavanja i doseljavanja”, bili su jedini argumenti u raspravi o (ne)mogućnosti opstanka složene države. Taj „novi” nacionalizam oblikovan u krugovima srpske intelektualne, pre svega akademske elite osamdesetih godina XX veka, koji je, postajući dominantan obrazac mišljenja u društvu, odredio i dalje društvene tokove, raspad države i rat, imao je određene karakteristike, već viđene u prošlosti. Njegovo primarno svojstvo bilo je uverenje u sopstvenu „prirodnost” i dugo trajanje koje je proizvodilo dalje verovanje da se nasuprot takvim „prirodnim” društvima i državama, nalaze one „neprirodne”, na bilo koji način složene tj. „veštačke”, uglavnom bazirane „samo” na zakonima kao produktima jedne generacije. Nasuprot zakonitosti, podrazumevan je „prirodan”, „domaćinski”, gotovo urođen odnos prema državi, za čiju je realizaciju nužno obezbeđenje nacionalne jedinstvenosti i po cenu raseljavanja stanovništva.

Ovakva uverenja su krajem osamdesetih godina rezultirala stvaranjem javnog mnjenja koje je uz pomoć pseudoistorijskih razloga poverovalo u nužnost razgradnje postojeće složene države kako bi se ostvarilo, u njoj onemogućeno, „nacionalno jedinstvo”. U rečenom smislu je karakteristično mišljenje srpskog akademika da je „koren snage” srpskog „bića” u prirodnom „organizmu” njegovog društva koji se sastojao „od spontano usaglašenih” duhovnih funkcija. „Nasuprot tome, tuđinske države u kojima je trajao srpski narod bile su organizacije zasnovane na smišljenim pravnim sistemima, bez prirodne osnove, u stvari, imperijalne fikcije koje su mogle dugo trajati ukoliko su, koristeći ih, dozvoljavale postojanje unutrašnjih životnih organizama, među kojima je bio i srpski.” Po njemu je Srbija nastala kao država jednog naroda, a Srbi su se okupljali „pod vlašću onih koji su bili njihovog roda, a ne tuđini koji su među njih upali da im stvore državu”. Tako se „srpsko patrijarhalno uređenje” održavalo zahvaljujući, „pre svega, srpskom pravoslavlju” koje je određivalo „kulturnu zatvorenost u odnosu na sve tuđinsko”. Tvrдио je da „istorijska društva nastala kao prirodni organizmi ne mogu ostati na okupu bez božje reči u svojoj srži”, da je u zajednici stvorenoj u epohi Nemanjića,

1 Izjava Nikole Pašića listu „Morning post”, 17. oktobra 1918. (u Petranović, Zečević, 1988: 74)

ostvareno „jedinstvo dinastije, crkve i naroda“, a da je glavno obeležje te duhovnosti „sabornost u odlučivanju umesto prenatraglašene staleške podeljenosti“ (Samardžić, 1989: 67-72; Samardžić, 1991: 166-173). I drugi akademik je tvrdio da su Srbi uvek imali „domaćinski“ odnos prema državi, doživljavajući je „kao najdragocenije opštenarodno dobro i bila im je savršeno tuđa pomisao da u njoj obezbeđuju sebi ili drugima neki poseban status koji bi narušavao jedinstvo zemlje“ (Ivić, 1991: 191-192).

Još eksplicitnije, ideja o srpskoj državi koju primarno određuje jedinstvo i nedeljivost nacije, izložena je u tezi iz 1992. da se razbijanjem Jugoslavije realizuje zahtev srpske emigracije „za vekovno ostvarenje srpskih nacionalnih ideala i ciljeva: uobličavanje svesrpskog nacionalnog programa i njegovu istorijsku realizaciju – da svi Srbi žive u jednoj nacionalnoj državi, etnički kompaktnoj, svetosavskoj“, sa „vrhovnim Domaćinom – dinastijom Karađorđevića na čelu“ (Subotić, 1992: 12-36). Srodne su i emigrantske teze da je „sveta dužnost svih Srba“ da „oslobode sve srpske krajeve, i da u istorijskim i etnografskim granicama srpskog prostora obnove svoju nacionalnu državu u kojoj će svi Srbi biti slobodni i ujedinjeni.“ (Spalajković, 1992: 87). Kao i one najeksplicitnije, da će kad se sruši druga Jugoslavija biti poslednja šansa „da se definitivno i jasno obeleži srpsko etničko područje“, jer „kad-tad, mi ćemo morati da se pribereimo, da se prikupimo, zbijemo zajedno, da iz svojih redova odstranimo ono što je strano, tzv. 'strana tela' (*corpora aliena*)“, jer, „moramo se koncentrisati, spojiti, priljubiti“, a ako „postignemo raseljavanje i izmenu stanovništva, poslednji argument za održanje Jugoslavije otpašće“ (Kostić, 1992: 250-253).

(3) U redovima srpske elite (sa pomenutim izuzetkom delova levice), svaka decentralizacija je odbijana sa pozicija primarno interesa nacije, a tek posredno i države, budući da je to bio slučaj i u uslovima kada je nacija „delila“ državu sa drugima (tokom egzistencije Jugoslavije) i onda kada je živela „sama“ u sopstvenoj državi (na početku XX i XXI veka). To svedoči da je u odnosu nacija – država, nacija uvek bila konstanta, a država promenjiva, odnosno, da je jedinstvo etničke nacije koja svojim rasprostiranjem određuje granice (uvek) buduće, zamišljene države, pri tom izdignuto iznad državnih interesa, određivalo zahtev za njenim centralističkim ustrojstvom. U krajnjoj instanci, i u oba slučaja da bi se, pod parolom „nacionalnog jedinstva“ obezbedila nedeljiva moć nacionalne elite.

(4) Devetnaestovekovni nacionalizam je definisao „nacionalni program“ kao „oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda“, odnosno, podrazumevao je, ma kako nerealnu, ali ipak integraciju naroda koji je živeo u različitim državama. Krajem dvadesetog veka, on je opet definisan kao „oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda“, ali je to ovog puta značilo dezintegraciju postojeće države i njenih federalnih jedinica pojedinačno. Ni u prvom ni u drugom slučaju ovaj cilj nije viđen kao ostvariv u decentralizovanoj državi. Zato, kao najbolji primer iz nedavne prošlosti koji dokumentuje sve osobine ovog tipa etničkog nacionalizma, može poslužiti poslednji u nizu ponuđeni izbor početkom devedesetih godina. Reč je o alternativni između konfederalne Jugoslavije (bez žrtava i materijalnih razaranja) kao pokušaj očuvanja veće zajednice uz dodatnu decentralizaciju, ili krvavog rata (uz hiljade mrtvih i materijalna razaranja) sa ciljem razbijanja veće državne zajednice kako bi se „ideal“ jedinstvenosti eventualno ostvario u manjoj. Kolika je bila snaga argumenata kojima je odbijena prva, i koji su vodili drugoj soluciji kao dugo pripremanom izboru elite?

Iracionalne ideologije kao što je i etnički nacionalizam, zahtevaju jednostavne odgovore na složena društvena pitanja, odnosno, potvrdu unapred postavljenih temeljnih tvrdnji. Jedna od njih, tražena na pitanje/tvrdnju: zašto Jugoslavija više nije moguća, pronađena je u odgovoru/potvrđi: zbog decentralističkog Ustava iz 1974. godine. Argumenti za ovu tvrdnju su glasili da su generatori jugoslovenske krize „ideje o konfederalističkoj Jugoslaviji“ što je izjednačavano sa idejom „o obespravljenoj Srbiji“ (Mladenović, 1989: 125); da je interes vladajućih krugova svih drugih jugoslovenskih naroda bio da se „uspоставi potpuna konfederacija kao labava tvorevina“ u kojoj će „imati sva prava i samo simbolične obaveze“ (Tadić, 1992: 60); da bi konfederacija bila „početak duge nestabilnosti“ (Ekmečić, 1992: 37); da postojeće unutrašnje granice u Jugoslaviji mogu biti legitimne „samo ako su zasnovane na etničkim i istorijskim temeljima“ (Marković, 1994: 353); da će se izgubiti mir „ako pristanemo da uđemo u klopku koja se zove 'savez suverenih država'“ (Pavle Ivić, *Politika*, 24. avgust 1991); da je konfederacija „nešto najgore što se Jugoslaviji može dogoditi“, a da je dosta bilo „kojekakvih društvenih uređenja koja nigde ne postoje“ (Kosta Mihajlović, *Politika*, 25. avgust 1991); da „jedini rasplet jugoslovenske krize koji moramo po svaku cenu sprečiti je konzervacija Jugoslavije kao saveza država u njihovim dosadašnjim granicama. To bi značilo prepuštanje izmučenog i desetkovanog srpskog naroda u

Hrvatskoj na milost i nemilost ustašama" (Mihailo Marković, *Politika*, 30. i 31. avgust 1991)...

(5) Pažljivo čitanje ovih i sličnih iskaza pokazuje da „argumen-tacija“ protiv Ustava 1974, protiv federacije ili konfederacije, ustva-ri nije ni postojala. Postojalo je samo eksplicitno odbacivanje svake ideje složene države bez objašnjenja, a nije ga bilo jer se podrazu-mevalo: jednoobraznost nacije, njeno ujedinjavanje i razdvajanje od „drugih“, unapred predodređena elita koja „zna“ šta je nacionalni interes, ne dozvoljavaju vertikalnu podelu vlasti, jer kako je to defini-sao jedan akademik, srpski nacionalni program može biti samo delo „nekoliko odgovornih, mudrih ličnosti – intelektualaca i političara“ (Marković, 1994: 354) ili još bolje, kako je to definisao drugi akade-mik, nacionalni programi su „acta secreta“ za koje zna samo najuže rukovodstvo (Vasilije Krestić, u Vučelić, 1992: 97) i najbolje, kako je to definisao treći akademik – tvorci nacionalnog programa su pisci i uopšte intelektualci koji su nekad oglašavali ujedinjenje nacije, a „danas oglašavaju i njihovo razjedinjenje“, pa „srpski intelektualci stoje pred novim istorijskim izazovom: oglašavanje novog nacional-nog programa. Oni ga danas šapuću, o njemu se uglavnom usmeno spore, ali ga još uvek u bitnim sadržajima ne imenuju.“ (Ćosić, 1992: 138). Odjek ovakvih stavova u javnosti proizvodio je i adekvatna ras-položenja. Prema dva istraživanja stavova javnosti u Srbiji na pitanje kako u slučaju raspada Jugoslavije rešiti problem granica, rezultati su bili sledeći:

	novembar 1990.	avgust 1991.
zadržati postojeće granice	27%	27,7%
utvrditi nove granice mirnim putem	23%	29,8%
utvrditi nove granice oružanim putem	20%	32,4%
bez stava	25%	9,7% ²

2 Prema: Antonić, 2003:146. Autor od koga su ovde preuzeti podaci iz istraživanja, na osnovu njih izvodi optimistički zaključak da se čak ni 1991. nije promenio procenat onih koji su bili za zadržavanje postojećih granica pa je „dobar deo građana Srbije, i po-red ratnih strahota, verovao da je problem Srba u Hrvatskoj zapravo problem njihovih građanskih i nacionalnih prava, a ne problem stvaranja Velike Srbije“. Zanimljivo je da nije analizirao značenje drugih podataka – da je u tom kratkom vremenskom periodu najveću promenu (skok) pokazao procenat onih koji su bili za ratnu opciju, odnosno, promene granica ratnim putem.

Indikativno je da je uz relativno stabilan procenat onih koji su bili za očuvanje postojećih granica, i malu promenu procenta onih koji su očekivali promenu granica mirnim putem, najveći skok imao broj „ratobornih“ koji su tražili promenu granica oružanim putem, (verovatno) na račun bitno smanjenog procenta ispitanika bez stava.

* * *

Uz rasprostranjeno verovanje intelektualne elite (spojene s vlašću) o njenoj misiji da govori u ime jednoobraznog kolektiva i da mu određuje „biće“, „duh“, „nacionalni interes“, „nacionalni program“ i „granice nacionalne države“, kako se uopšte mogla razumeti bilo kakva ideja autonomije za Vojvodinu u kojoj takođe većinski živi srpski narod? Najbolje je to pokazao još jedan akademik kada je Vojvodini osporavao pravo i na posebnu akademiju nauka tvrdeći da su pokrajinske akademije i stvarane da bi se razbilo „celo jaje srpske kulture“, i zaključujući da „kad već u Srbiji pravimo jednu državu, jedan parlament, ne vidim razloga da imamo tri akademije“. (Antonije Isaković, *Politika*, 26. maj 1990).

Ipak, bez romantičarske mimikrije i najtačnije sa stanovišta nacionalističkih zahteva i verovanja, antiautonomističku argumentaciju kao pitanje nemogućnosti daljeg širenja (uvek promenljivih) državnih granica, je definisao sredinom osamdesetih godina još jedan akademik koji je svojom knjigom o Kosovu i otvorio vrata provali srpskog nacionalizma u istoriografiji i publicistici. Kritikujući stavove Dimitrija Tucovića i srpske socijaldemokratije s početka XX veka o federaciji ili konfederaciji balkanskih država, zaključivao je da bi u toj zajednici Srbija morala da se zadovolji granicama iz 1878. „kao svojim definitivnim državnopravnim i nacionalim okvirom“ iz čega je proisticalo njegovo uverenje da se postanak autonomija u Jugoslaviji može posmatrati, „ne s obzirom na potrebu da se ostvari pravo nacionalnih manjina na političku egzistenciju u novoj državi, već s obzirom na potrebu da se eliminiše svaka mogućnost vaspostavljanja Srbije u njenom ranijem političkom konceptu. Autonomijama se rešavalo, na neki način, 'srpsko pitanje' a ne pitanje nacionalnih manjina“ (Bogdanović, 1990: 262-264, 293).

Na kraju, šta je od protivfederalističkih argumenata iz revolucionarnog XVIII veka ostalo krajem XX veka u „srpskom“ protivfederalističkom konceptu? Nasuprot nedeljivosti suvereniteta političke nacije, ostao je zahtev za nedeljivom moći elite većinske nacije, umesto

obezbeđenja državnog jedinstva, ostala je težnja za obezbeđenjem jedinstva nacije u višenacionalnoj državi po cenu njenog razbijanja, umesto suprotstavljanja konzervativnom pokrajinskom duhu, suprotstavljalo se federalizmu sa pozicija konzervativnog pokrajinskog duha. Sličnost je ostala samo u ključnom pitanju: koliko su federalistički zahtevi proisticali iz realnih i trajnih pokrajinskih ili regionalnih specifičnosti, a koliko iz odbacivanja jakobinskih³/velikodržavnih/nacionalističkih mera centralne vlasti. Argumenti za osporavanje složene države često sami proizvode adekvatne odgovore sadržane u zahtevima za njeno uspostavljanje.

Literatura:

- Antonić, Slobodan (2003), *Nacija u strujama prošlosti, Ogledi o održivosti demokratije u Srbiji*, Beograd.
- Bogdanović, Dimitrije (1990), *Knjiga o Kosovu*, Razgovori o Kosovu, Beograd.
- Ćosić, Dobrica (1992), *Promene*, Novi Sad.
- Dimić, Ljubodrag, (1998), *Srbi i Jugoslavija, Prostor, društvo, politika*, Beograd.
- Ekmečić, Milorad (1992), *Srbija između srednje Evrope i Evrope*, Beograd.
- Fire, F. Ozuf, M. (1996), *Kritički rečnik Francuske revolucije*, Sr. Karlovci, Novi Sad.
- Hamilton, A. Medison, Dž. Džej, Dž. (1981), *Federalistički spisi*, Beograd
- Ivić, Pavle (1991), Greške u logici i logika u greškama, *Serbia i komentari za 1990/1991*, Beograd.
- Kostić, Lazo M. (1992), Teritorijalne nezgode srpsko-hrvatskog razgraničenja, *Neugašeno srpstvo, Srpska politička emigracija o srpskom nacionalnom pitanju, (1945-1990)*, Beograd.
- Mladenović, Marko (1989), *Buđenje srpskog naroda*, Beograd.
- Marković, Mihailo (1994), *Osporavanja i angažovanja*, knjiga 8, Beograd.
- Petranović, B. Zečević, M. (1988), *Jugoslavija 1918-1988, Tematska zbirka dokumenata*, Beograd.
- Samardžić, Radovan (1989), *Ideje za srpsku istoriju*, Beograd.

3 „Nigde kao izvor krize ne nalazimo „specifičnosti”, a svugde odbacivanje jakobinskih mera ljudi koji ih otevljuju (...) Pobuna gradova protiv jakobinske politike postala je sinonim pretnji koje ugrožavaju nacionalno jedinstvo. Sećanje na federalizam bilo je strašilo kojim se neprestano mahalo i pred najumerenijim regionalnim težnjama. Kaogod što jakobinski duh ili jakobinski militantizam, još uživaju ugled da su spasili otadžbinu, tako su i regionalistički zahtevi uvek sumnjivi da podmuklo osporavaju njeno jedinstvo i nedeljivost” (Fire, Ozuf, 1996: 195).

- Samardžić, Radovan (1991), O istorijskoj sudbini Srba, *Serbia i komentari za 1990/91*, Beograd.
- Subotić, Dragan (1992), Quo vadis Serbia? *Neugašeno srpstvo, Srpska politička emigracija o srpskom nacionalnom pitanju, (1945-1990)*, Beograd.
- Spaljkić, Miroslav (1992), Misija Srbije, *Neugašeno srpstvo, Srpska politička emigracija o srpskom nacionalnom pitanju, (1945-1990)*, Beograd.
- Tadić, Ljubomir (1992), O „velikosrpskom hegemonizmu“, Beograd.
- Vučelić, Milorad (1992), *Razgovori sa epohom*, Novi Sad.
- *Politika*, Beograd 1990-1991.

Aleksandar Molnar

Implozija centralizma.

Prilog razumevanju sadašnje slabosti društva i vlasti u Srbiji, kao i pronalaženju načina za njihovo što brže i efikasnije jačanje

Od početka sedamdesetih godina prošlog veka, kada su predstavnici takozvane Praxis-grupe započeli sa ambicioznijom kritikom tadašnjeg jugoslovenskog komunističkog uređenja, uvećavao se broj sociologa koji je, proučavajući društvo i vlast Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, došao do zaključka da je u njoj „reč o neadekvatnom političkom sistemu koji ne samo da nije u stanju da reši krizu jugoslovenskog društva nego *jedino može da funkcioniše na takav način da kontinuirano generiše i produbljuje krizu jugoslovenskog društva i države*” (Sekelj, 1990: 135). A paralelno sa uvećavanjem broja sociologa koji su stigli do ovog zaključka uvaćavala se razlika u njihovim teorijskim polazištima: krajem osamdesetih godina već je bio sasvim mali broj sociologa koji su se mogli složiti sa predstavnicima Praxis-grupe da „krizu jugoslovenskog društva” generišu (i produbljuju) odstupanja od ortodoksnog Marksovog (Marx) učenja o izgradnji komunizma kao procesu raz-otuđenja čoveka kao „bića prakse”. Upravo suprotno, za najveći broj njih je sam komunizam postao glavni generator „krize jugoslovenskog društva i države”.

Uprkos ovom trendu (koji se još dodatno pojačao u devedesetim godinama, nakon što je komunizam i formalno propao), francuski klasični liberalizam nikada nije imao privlačnu snagu za so-

ciologe u Srbiji (ranije i u Jugoslaviji). Štaviše, moglo bi se reći da do radova Aljoše Mimice o demokratskom despotizmu Slobodana Miloševića (upor. Mimica, 1995), niko od francuskih klasičnih liberala zaključno sa Tokvilom (Tocqueville) nije ostavio nikakvog uticaja na sociologiju na ovim prostorima. Pa ipak, Tokvil se logično nametao kao – ako ništa drugo, a ono – teorijski uzor u analizi jednog političkog sistema koji „generiše i produbljuje krizu društva i države”. Jer, Tokvilova teorija upravne centralizacije (kao vrhunac teorijskog pregnuća čitavog francuskog klasičnog liberalizma) upravo je nastala iz napora da se razumeju procesi socijalne i političke autodestrukcije koji, naizgled paradoksalno, nastaju iz prekomernog jačanja vlasti („političkog sistema”) u modernoj (demokratskoj) epohi. Međutim, iz Tokvilove perspektive, „politički sistem” jugoslovenskog samoupravnog socijalizma (onako kako je postojao 1963-1992) ukazivao se samo kao jedan momenat upravne centralizacije u smislu mnogo fundamentalnijeg istorijskog procesa „dugog trajanja” .

Zainteresovan prevashodno za mogućnost očuvanja individualne slobode (*bourgeoisa* kao privatnog aktera u društvu) i demokratsko-participativne slobode (*citoyena* kao političkog aktera u državi) Aleksis de Tokvil se kritički pozabavio procesom permanentnog jačanja upravnog centralizma u Francuskoj u 18. i 19. veku (upor. Tokvil, 1994). U svojim analizama on je veoma rano došao do jednog od svojih najdalekosežnijih teorijskih zaključaka: „da krajnja centralizacija političke vlasti najposle oslabi društvo, pa time vremenom oslabi i samu vlast” (Tokvil, 1990: 621). Centralizacija, međutim, teško može da napreduje kao samostalan proces: da bi dobila na snazi i pretvorila se u pravu autodestruktivnu silu, ona je upućena da se, u jednoj novoj dinamici, združi sa demokratijom (koju odmah pervertira u svojevrsnu upravljaju demokratiju) i belicizmom (koji joj je potreban s obzirom da rat zahteva koncentraciju svih resursa i mobilizaciju svih snaga kako bi se što brže i lakše došlo do pobe-
de). Jedini način da se predupredi nastajanje ove „krajnje” (upravne) centralizacije (do čega je u Francuskoj došlo vrlo brzo nakon započinjanja revolucije 1789) bio je po Tokvilu da se vlast funkcionalno podeli, i to kako horizontalno (tj. da se spreči stvaranje monolitnog „suverena”, koji, bio on monarhijski ili republikanski/demokratski, uvek teži da bude oličen u jednoj ličnosti), tako i vertikalno (tj. da se spreči dosledno unitarno političko-teritorijalno uređenje, koje uvek

na kraju završava u metropolizaciji). Pod horizontalnom podelom vlasti mogu se razumeti svi ustavnopravni mehanizmi uz pomoć kojih se gradi jedan, kako je Tokvil to formulisao, više „aristokratski suveren“ (Tokvil, 1990: 622). Pritom je proučavanje američkog konstitucionalizma Tokvila naučilo da tokom izgradnje jednog modernog demokratskog i pluralističkog društva središte „aristokratije“ treba da se pomera od stranačkih prvaka (koji su najbolje osposobljeni da stvore ustavni sistem poštujući pravila demokratske procedure), preko pravnika u celini (koji su najbolje osposobljeni da stabilizuju ustavni sistem u fazi njegove inicijalne implementacije), do judikative (koja je u stabilnom ustavnom sistemu, na temelju svoje stručnosti i hijerarhije, od svih pravnika najbolje osposobljena da iz svojih redova iznedri zaštitnike tog sistema). Na drugoj strani, vertikalna podela vlasti vodi nekakvom obliku federalizma, koji se osigurava ne samo supstancijalnom ustavnom deobom nadležnosti između centralne i perifernih instanci vlasti, nego i bikameralnim osiguranjem mogućnosti potonjih da se izbore sa svim izazovima upravne centralizacije (koja za sobom nužno povlači pretvaranje periferije u domen isključivo upravne manipulacije iz metropole). Samim tim, da bi se Tokvilovo stanovište razumelo na najbolji način, treba ga razložiti na njegova tri ključna elementa:

- politička vlast koja podlegne iskušenju „krajnje“ (upravne) centralizacije slabi prvo (kratkoročno) društvo, a zatim (dugoročno) i sebe samu;
- politička vlast može da počne da se efikasno opire iskušenju „krajnje“ (upravne) centralizacije ako sama sebe podeli, i to kako horizontalno (između egzekutive, legislative i judikative u konstitucionalnom sistemu), tako i vertikalno (između federalnih jedinica u federalnom sistemu);
- politička vlast može da shvati nužnost podele i da je adekvatno sprovede u okvirima jednog ustavnog sistema ako nije u potpunosti „demokratizovana“, odnosno ako sačuva „aristokratsko“ težište koje se tokom uspostavljanja ustavnog sistema (konstitucionalizacije države) pomera od stranačkih prvaka (u fazi stvaranja ustavnog sistema), preko pravnika u celini (u fazi stabilizacije ustavnog sistema), do judikative (u fazi stabilizovanog ustavnog sistema koji u neprikosnovenj pravničkoj eliti ima svog neospornog „čuvara ustava“)

Tokvilova teorija može biti od velike pomoći u analiziranju dominantnih društvenih i političkih procesa u celokupnoj istoriji Jugoslavije u 20. i 21. veku. Slom sve tri Jugoslavije rečito svedoči o snazi centralizma (odnosno, obrnuto, o slabosti konstitucionalizma i federalizma) na prostorima na kojima se ona prostirala i, pogotovo, na prostorima na kojima se danas nalazi Republika Srbija. Autokratija i unitarizam bili su logična posledica centralističkih ambicija gotovo svih političkih garnitura (čast izuzecima!) koje su se na vlasti izređale u celokupnom periodu od 1918. do 2003. Sve inicijative za podelom vlasti bile su, pre ili kasnije, efikasno ugušene u ime neprikosnovenosti vlastodržaca, koji su verovali da svaki ustupak „nižim vlastima“ (kako god da su ih shvatali) predstavlja znak slabosti i zloslutni nagoveštaj pada. Time su, međutim, oni davali lavovski doprinos upravo vlastitom padu. Lišene jednog „aristokratskog“ središta koje bi bilo u stanju da otvori perspektivu konstitucionalizacije i federalizacije, političke vlasti su lako podlegale iskušenju centralizacije, dovodile je s vremena na vreme do njenog „krajnjeg“ oblika i na taj način prvo slabile društva, a onda i sebe same. A kao ni u Francuskoj, ni ovde centralizacija nije mogla da se radikalizuje i postane autodestruktivna bez prožimanja sa pervertiranom demokratijom i belicizmom.

Ipak, odmah se mora primetiti da Tokvilova teorija poseduje odgovarajuća ograničenja. On je svoju teoriju formulisao zarad razumevanja divergentnih puteva razvoja Francuske i Amerike u 18. i 19. veku, kao i zarad opomene Francuzima (ali i drugim evropskim narodima koji su zaslepljeno oponašali „revolucionarnu Francusku“) da se nalaze na pogrešnom putu modernosti (demokratije) i da se, u cilju vraćanja na pravi put, moraju ugledati na Amerikance. Međutim, Tokvil nije mogao da se do polovine 19. veka upozna sa još „krajnijim“ oblicima centralizacije – onim totalitarnim – koje je u Evropi u 20. veku uspeo da stvori *fašizam* i koji su ostavili duboki pečat i na samoj Jugoslaviji, tokom celokupne istorije njenog trajanja. U analizama koje slede polaziće se od jednog šireg pojma fašizma kao *regenerativnog programa stvaranja nacionalnog jedinstva* („nacije, jedne i nedeljive“) uz pomoć celokupnog instrumentarijuma *politike sile* (Molnar, 2014:

11-12),¹ koja *autokratiju i unitarizam* dovodi do njihovih krajnjih konsekvenci u totalitarnim režimima (upor. takođe i: Molnar, 2002b: 65 i dalje).

Tokom 20. veka došlo je do poistovećenja fašizma sa isključivo *nacionalističkim* snagama koje su ili izgradile totalitarne režime ili su težile ka tome da ih izgrade, uz prećutnu pretpostavku da je Musolinijev (Mussolini) samodeklarisani fašizam bio svojevrsan prototip za sve njih. Takav pristup fašizmu je, kao što sam na drugom mestu pokušao da pokažem (Molnar, 2014: 9 i dalje), nedostatan. Po mom mišljenju, fašizam treba sagledavati kao jedan oblik zloupotrebe demokratije u cilju učvršćenja autokratske (centralističke) vlasti, koji počiva na ideji regeneracije romantičarski konstruisanih kolektivnih entiteta i koji se nadovezuje na tekovine demokratskog despotizma, ali ga nadmašuje apriornim sprečavanjem bilo kakvog slobodnog izražavanja opozicionog mišljenja i stvaranjem totalitarnog režima. Jakobinci su u režimu koji su uspostavili 1793-1794. po prvi put inovirali program regeneracije kako bi posustalu centralizaciju (iz starog režima) oživelili uz pomoć upravljane demokratije i mesijanskog belicizma. Međutim, oni još nisu imali mogućnosti da na tom programu izgrade totalitarni režim, a to nije pošlo za rukom ni članovima Direktorijuma, pa ni Napoleonu Bonaparti, tako da je brak fašizma sa totalitarizmom ostalo da bude zaključen tek u 20. veku, pri čemu su mu u tom cilju stajali na raspolaganju – u međuvremenu iz romantičarskog republikanizma preuzeti i razrađeni – elementi kako nacionalističkih ideologija, *tako i one komunističke*.

1 „Pod fašizmom u ovom širem smislu trebalo bi podrazumevati modernu ideološku poziciju koja svoje poreklo ima u romantičarskom republikanizmu [18. veka] i koja uzdiže vrednost nacionalnog jedinstva (simbolizovanog u *fascesu*), neku od različitih varijanti programa regeneracije i, *last but not least*, politiku sile (navodno stavljene u službu cilja regeneracije), kojom je uvek bilo najlakše poništiti sve moderne (liberalne) tekovine konstitucionalizma (nakon što je starorežimski konstitucionalizam bespovratno nestao u revolucijama novog veka). Kao takav, fašizam proglašava suverenitet (tj. stari rimski *imperium*) za kvintesenciju zajedničkog života građana u (nacionalnoj) državi i, u cilju autoritarnog borniranja „suverene“ vlasti (koja se principijelno suprotstavlja „Behemotu podele vlasti“), pribegava sredstvima mitomanske indoktrinacije i ekstremnim represivnim merama (koje obično vrhune u teroru i za čije sprovođenje po pravilu nije dovoljan regularni mehanizam državne sile, nego se moraju angažovati i fanatizovane paradržavne falange), da bi naposljetku mogao da izgradi unitarni državni poredak (principijelno suprotstavljen – kako infranacionalnoj tako i supranacionalnoj – „Hidri federalizma“) – iza kojeg će se (po starom rimskom obrascu) uvek kriti imperijalna prestonica kao „grad-republika“ s pokorenim i kolonijalizovanom periferijom (provincijama)“ (Molnar, 2014: 11-12).

Otvaranje za komunizam u ovako proširenom pojmu fašizma (koji podrazumeva njegovo izmeštanje iz do sada prilično jasno omeđenog domena nacionalizma) – to mi je sasvim jasno – otvara velike mogućnosti za pogrešno razumevanje i apriorno odbacivanje. Ipak, mislim da u ovaj rizik moram da uđem pošto mi se čini da *širi i dinamičniji* koncept fašizma koji predlažem ima pet odlučujućih prednosti nad postojećim, užim i statičnim. Te prednosti se sastoje u tome što on omogućava:

- prvo, da se u značenju fašizma rehabilituje onaj najdublji sloj koji je u sebi nosio simbol *fascis* i koji je još od starog Rima, preko revolucionarne Francuske, pa sve do modernih totalitarnih država u Evropi, najpregnantnije odražavao aspiracije svake autokratske (centralizovane) vlasti – i to kako u monarhiji, tako i u republici – da se, *posredstvom upravnog aparata, proširi nad atomizovanim, dezorganizovanim i veri u „preporod kroz jedinstvo“ podložnim društvom* (pri čemu se praklicom svih fašizama može smatrati jakobinski eksperiment iz 1793-1794, koji je nastao u sam osvit moderne epohe, odmah naišao na velike otpore i, iako uskraćen za mogućnost da na svom fašističkom temelju izgradi bilo demokratsko-despotiski, bilo totalitarni režim, poslužio kao svetli primer za sve kasnije, njemu srodne političke pokrete – upor. Molnar, 2014: 44 i dalje);
- drugo, da se fašizam u najužem smislu shvati kao *ideološki temelj* jednog totalitarnog režima, ali da se u isto vreme shvate i *ideološke pretpostavke* za izgradnju i razgradnju tog režima: kao što ima svog preteču u demokratskom despotizmu (upor. Mimica, 1995: 41-49), tako u njemu može – nakon što, po pravilu, prođe kroz različite faze posttotalitarizma (upor. Molnar, 2002b: 82 i dalje) – i da završi, pa čak i da (kada se uruši i demokratska despotija) opstaje kroz širok spektar manipulacija pre toga temeljno rušenim institucijama.
- treće, da se priznavanjem fašizma kao ideološkog temelja svakog totalitarnog režima odustane od insistiranja na njegovoj ideološkoj čistoći (upravo suprotno, pošto totalitarna vlast pozajmljuje i kombinuje različite ideološke elemente kako bi se prilagodila po nju sve neprijateljskijem okruženju, i sama fašistička ideologija se vremenom mora napuniti međusobno sve protivrečnijim sadržajima);
- četvrto, da se, shodno tome, fašistička *etiketa* ne lepi proizvoljno na sve ili samo neke nacionalističke ideologije, nego da se otvo-

reno traga za fašističkim *potencijalima* svih modernih ideologija koje u sebi obuhvataju regenerativni program kolektivnog entiteta koji se proglašava za „jedan i nedeljiv” (o tom potencijalu bi se, primera radi, moglo govoriti i u slučaju plutokratskog republikanizma onog dela američke Republikanske partije koji se naziva *Tea party*);

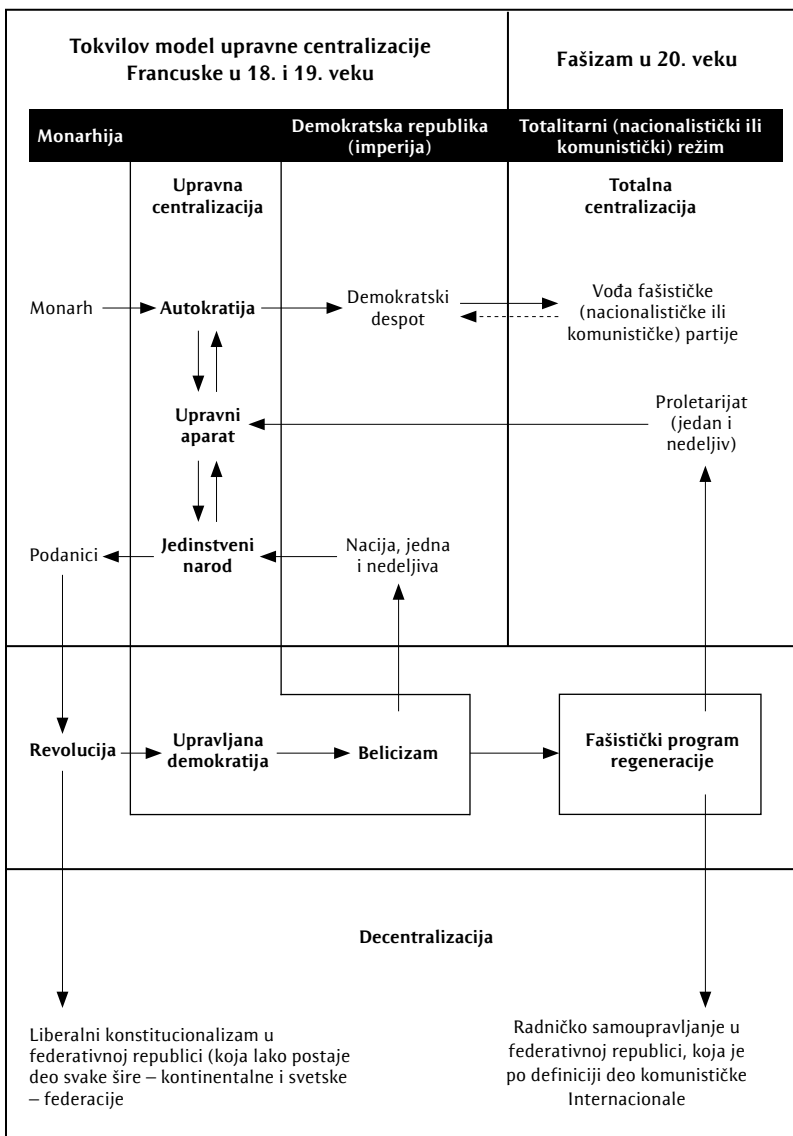
- peto, da se prevaziđe postojeća nedostatna praksa da se antifašističkim nazivaju i one snage koje ruše neki totalitarni režim ili sprečavaju da se on pojavi, a smeraju izgradnji drugog totalitarnog režima ili barem demokratske despotije (tom logikom, antifašističkom bi se morale nazvati i snage oko generala Šlajhera [Schleicher] – koje su početkom tridesetih godina započele sa preuređivanjem Vajmarske republike po modelu fašističke Italije – već na osnovu puke činjenice da su se odlučno borile protiv dolaska nacionalsocijalista na vlast).

Zahvaljujući ovoj širini, predložena koncepcija fašizma je u stanju da u sebe primi i ona alternativna, *komunistička* nastojanja da se, ništa manje saobražno antičkom rimskom simbolu *fasces*, pomoću sile stvori *proletersko* jedinstvo („proletarijat, jedan i nedeljiv”)² koje traži svoju regeneraciju. Ta nastojanja su se u totalitarnim režimima u kojima su postala zvanična politika relativno brzo, usled vlastitih protivrečnosti, završavala neuspehom i omogućavala da ideal nacionalnog jedinstva počne da isijava još snažnijim i privlačnijim sjajem. To još, samo po sebi, nije bilo dovoljno da jedan totalitarni režim dovede do kraha, nego je samo stvaralo pritisak na vladajuću fašističku ideologiju da se „obogaćuje” novim sadržajima (dobar primer za jedan takav fašistički hibrid pruža već Staljinova velikorusko-komunistička ideologija u SSSR-u).

2 Naravno, u komunističkoj literaturi nikada se nije upotrebljavao pojam „proletarijata, jednog i nedeljivog” (to pogotovo nije bio slučaj u državnim i programskim dokumentima komunističkih partija koje su osvojile vlast u nizu država u 20. veku i koje su volele da govore samo o „radničkoj klasi”, o „radnom narodu” ili, eventualno, kada su htele da zvuče najpluralističnije, o „radnicima, seljacima i poštenoj inteligenciji”). Međutim, kao što sam pokazao na drugom mestu, celokupna komunistička tradicija koja se temelji na Marksovom shvatanju proletarijata (kao klase koja sazreva u „klasu po sebi i za sebe”) sledi logiku nacionalističkog konstruisanja naroda kao „totalnih kolektivnih entiteta” koji u sebi potpuno apsorbuju svoje članove (mobilisajući „biće prakse” u njima), koji su podvrgnuti izravno istorijskim zakonima i koji otuda stoje iznad tobože trivijalnih problema organizovanja, povezivanja, predstavljanja itd. (upor. Molnar, 2002a: 134 i dalje).

Dopuni li se ovako shvaćenim fašističkim tipom centralizacije u totalitarnim (nacionalističkim i komunističkim) režimima (u Evropi u 20. veku), Tokvilov model centralizacije (na primeru Francuske u 18. i 19. veku) mogao bi sumarno da bude prikazan kao na Grafikonu 1.

Grafikon 1

Grafikon je vertikalno podeljen na tri dela (centralizacija, revolucija i decentralizacija), od kojih je prvi, centralni podeljen i horizontalno: levo je prikazana upravna centralizacija, koja je u 18. i 19. veku dovela do uspostavljanja demokratskih despotizama, dok se desno nalazi šematski predstavljena totalna centralizacija, koja je u 20. veku rezultirala izgradnjom totalitarnih režima – ali samo zahvaljujući tome što se nadovezala na već u 19. veku razrađenu upravnu centralizaciju i radikalizovala je. Srednji deo prikazuje motornu snagu te radikalizacije: *revoluciju*, koja ima potencijal kako za decentralizaciju (posredstvom liberalnog programa podele vlasti), tako i za centralizaciju (posredstvom fašističkog programa regeneracije, usmerenog ka okončanju pervertiranja demokratije kroz njeno ukidanje i raspeljivanje belicizma). Naposletku, u trećem delu smeštena su dva modela decentralizacije: prvi (levo) je liberalni (utemeljen na konstitucionalizmu i federalizmu) – koji je zagovarao i sam Tokvil – a drugi (desno) je komunistički (utemeljen na radničkom samoupravljanju i federalizmu). Komunistički model decentralizacije pojavljuje se kao deo već gore pomenutih protivrečnosti u (pretežno) komunističkoj varijanti fašističkog programa regeneracije. U njemu izgradnja komunističkog totalitarnog režima (tj. uzdizanja vođe komunističke partije na čelo „proletarijata, jednog i nedeljivog“ u državi koja je na sličan način uređena kao „jedna i nedeljiva“) dobija ne samo svoj običan (jedan u nizu) korektiv, nego i temeljnu alternativu. „Povratak Marksu“ u tom slučaju se traži kao legitimaciono uporište za pospešenje procesa „odumiranja države“ (uz propratno jačanje „slobodne asocijacije proizvođača“), prebacivanje političkih procesa iz „državnih“ institucija u institucije „radničkog samoupravljanja“ (dok se nekakvom pandanu neposredne demokratije – poput npr. „delegatskog sistema“ – dodeljuje uloga prevazilaženja svih nedostataka upravljane demokratije i njenih totalitarnih surogata) i, tek u tom kontekstu, dopuštanje procesa federalizacije (koji bi trebalo da rezultira u ujedinjavanjem proletera svih „razdržavljenih“ naroda na svetu). S obzirom na ovu izrazitu utopističnost, komunistički model decentralizacije nema nikakvog drugog efekta osim stvaranja još veće ideološke konfuzije i organizacionog haosa, tako da predstavlja uvod u ozbiljnije probleme, pa i sam pad (post)totalitarnog režima.

Upravo zbog toga što je komunistička varijanta fašizma bila utopističnija, pa samim tim i neuporedivo manje uspešna nego nacionalistička, njen model centralizacije je, govoreći u kategorijama Tokvilove

teorije, brže slabio društvo, a potom i samu vlast (dovodeći je tako do pada koji nije bio posledica poraza u ratu sa spoljašnjim neprijateljem). U tom smislu su komunistički totalitarni režimi – naročito u kasnijoj, tzv. posttotalitarnoj fazi – zahvalniji za istraživanje koje je rukovođeno Tokvilovom teorijom. S druge strane, međutim, upravo je ova slabost komunističke vlastodržce terala da napuste originalni, „čisti“ oblik komunističke centralizacije i inoviraju ga njemu stranim elementima (što onda i istraživače voljne da održe teorijsku konzistentnost suočava sa mnogo ozbiljnijim problemima). Nakon Prvog i Drugog svetskog rata komunistima je u nekoliko, ratom najuzdrmanijih država pošlo za rukom da osvoje vlast, uspostave totalitarne režime³ i da na mesto nacionalnog jedinstva postave proletersko jedinstvo („proletarijat, jedan i nedeljiv“) i da afirmišu svoju varijantu politike sile (eufemistički nazvanu „diktatura proletarijata“), ali su, vrlo brzo nakon što su dobili priliku da krenu svojim sopstvenim putem centralizacije, počeli da se suočavaju sa sve većim preprekama koje su ih stavljale pred trilemu:

- da li da se problematični komunistički regenerativni program zameni doslednim nacionalističkim i onda nesmetaniye nastavi centralizacija (pri čemu uvek ostaje otvoreno pitanje da li će na temelju „nacije, jedne i nedeljive“ biti moguće izgraditi novi, nacionalistički totalitarni režim, ili će se morati ostati pri slabijoj, ali već uhodanijoj i ideološki nepretencioznijoj demokratskoj despotiji);
- ili da se možda započne „autentična“ komunistička decentralizacija (i uz to odustane od belicizma i „radničkim samoupravljanjem“ nadomeste ranije forme komunistički upravljane demokratije, odnosno njenih totalitarnih surogata),
- ili da se ipak dignu ruke od svakog regenerativnog programa, prizna političko-participativna i individualna sloboda građana i započne sa izgradnjom liberalnog modela decentralizacije (tj. podele vlasti na horizontalnom i vertikalnom nivou).

Na narednim stranama ostaje da se vidi kako su ovu trilemu rešili komunisti u Jugoslaviji, odnosno Srbiji, i kako se njihovo rešenje

3 Pritom su svi komunistički totalitarni režimi na tlu Evrope, od SSSR-a do FNRJ, nastali kao svojevrsne kolateralne posledice dva sloma evropskog međunarodnog sistema usled imperijalnih težnji centralnih sila, Nemačke pre svega.

odražava na perspektive decentralizacije savremene, postkomunističke Srbije (koja danas ima za cilj da postane punopravni član Evropske unije).

Kraljevski centralizam

Centralizam Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929) odlikuje jedan bitan kontinuitet i jedan bitan diskontinuitet sa beskompromisnim centralizmom prethodeće Kraljevine Srbije (naročito u periodu 1903-1914). Kontinuitet se ogledao u preuzimanju tradicije srbijanske unitarističke državnosti (uvećane za mit o srpskoj superiornosti na temelju vojnog žrtvovanja 1914-1918), a diskontinuitet u distanciranju od srbijanskog ekspanzionističkog belicizma (koji su inaugurisali i onda, na krilima vojnih pobjeda u Balkanskim ratovima i uz podršku filetizmu sklone Srpske pravoslavne crkve,⁴ raspalili visoki oficirski krugovi Kraljevine Srbije).⁵ O pogubnosti pomenutog kontinuiteta nije potrebno trošiti mnogo reči. Umesto federalizma, koji se sasvim logično nametao kao političko-teritorijalno uređenje tako heterogene južnoslovenske države kakva je stvorena 1918, Vidovdanski ustav je afirmisao unitarizam sa veoma malim koncesijama oblasnom regionalizmu, koji, povrh toga, nije ni sproveden u život. Na sednici Ustavotvorne skupštine 12. maja 1921. hrvatski unitarista Mate Drin-

4 Srpska pravoslavna crkva se tokom svih prethodnih vekova samoidentifikovala kao čuvar „mitsk[e] vez[e] [srpskog naroda] sa srednjovekovnom državom“ (Popović Obradović, 2004: 141), ili, tačnije, sa jednim sasvim imaginarnim „Dušanovim carstvom“, koje je srpski narod bio dužan da u modernoj epohi ponovo vaspostavi – u što širim mogućim granicama (koristeći se, prema prilici, i istorijskim i nacionalnim kriterijumom u stvaranju pravnog osnova za teritorijalna prisvajanja). Stoga se Srpska pravoslavna crkva, s obzirom na njenu progresivno rastuću sklonost prema filetizmu (upor. Gredelj, 1999), s pravom može označiti kao jedan od principijelnih duhovnih pokratača „ratova za teritorije, kao i etničkih čišćenja i zločina prema pripadnicima drugih veroispovesti“ u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka (Popović Obradović, 2004: 141).

5 Ovi krugovi su nametnuli organima vlasti u Srbiji u periodu 1903-1914. širenje države kao „prvorazredni državni cilj“ (Popović Obradović, 2000: 157). Pritom se nisu zadovoljili samo belicističkom ideološkom matricom Srpske pravoslavne crkve, nego su – organizovani u udruženja poput Narodne odbrane, Ujedinjenja ili smrti i Crne ruke – počeli da stvaraju nove sinteze u pravcu (u Evropi sve aktuelnijeg) nacionalističkog fašizma. Tako su se neki od autora u glasilu Crne ruke *Pijemontu* pozivali na nužnost da ova organizacija konsekventno preuzme „rasistički i militaristički stav“ ultranacionalističkog Saveza nemačke omladine (*Jung Deutschland Bund*), prema čijem modelu će kasnije biti osnovana Hitlerova omladina (*Hitlerjugend*), i, posebno, da se ugleda na nemačku vojsku koja je „regenerisala nemačku naciju“ (cit. prema: MacKenzie, 1989: 98).

ković je, u sasvim tokvilovskom tonu, predvideo šta će biti posledica beskompromisnog centralizma koji je zagovarala većina srbijanskih poslanika. Tom prilikom on je rekao „da je ovakav centralizam imala silna Rusija i da je najviše radi toga i propala, da je ovakav centralizam imala Austrija, i da je i ona propala, premda je imala uzornu stogodišnju upravu i vojsku [...]. Takav centralizam je veoma pogibeljan za našu državu, jer uslijed samovolje njegove mora silom prirodnih zakona da razvije protiv nje organizovan otpor, koji može dovesti do veoma ozbiljne pogibelji” (cit. prema: Bilandžić, 1978: 20).

Ništa, međutim, nije vredelo i Vidovdanski ustav je na kraju donet sa tesnom većinom (sa 223 glasa za i 196 glasa protiv), i to tek nakon što su 24 poslanika iz Jugoslovenske muslimanske organizacije pridobijena davanjem koncesija begovima u sprovođenju agrarne reforme. U politički pregrejanoj situaciji Vidovdanskim ustavom predviđeni zakon o podeli zemlje na oblasti nije mogao biti donet (pogotovo ne u predviđenom roku od šest meseci od donošenja Ustava), pa je umesto njega, 28. aprila 1922, običnom uredbom Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca podeljena na 33 oblasti. Istog dana donet je Zakon o opštoj upravi kojim je uspostavljena čvrsta upravna mreža, koja je išla od minstara do velikih župana u oblastima i sreskih poglavara u srezovima. Što je, međutim, najgore, vlasti u Beogradu su (za razliku od vlasti u drugim državama koje su nikle na ruševinama Austro-Ugarske) uništile celokupni stari austro-ugarski upravni aparat i počele da na mesto starih činovnika postavljaju „politički podobne” Srbe iz Srbije, koji često nisu bili kvalifikovani za upravne poslove (Banac, 1988: 210). Do 1938. državna uprava je značajno narasla tako da je brojala 168.000 činovnika (Pusić, 1985: 52), što je značilo da je svaki dvanaesti stanovnik Jugoslavije bio činovnik.⁶ Formiranje predimenzionirane i slabo efikasne državne uprave, kao udarne pesnice centralizma kralja Aleksandra tako je veoma nalikovalo opisu koji je Tokvil u *Starom režimu i revoluciji* dao za Francusku pod kraljem Lujem XVI, s tim što je u jugoslovenskom slučaju postojala još jedna otežavajuća okolnost. Aleksandrova centralizacija se, naime, odvijala u dobu demokratije, nad stanovništvom koje se nije dalo silom etnički unifikovati (s obzirom da je već raspolagalo artikulisanim nacionalnim tradicijama) i u državi koja se permanentno identifikovala sa samo jednim od posto-

⁶ Ivo Banac je procenio da je svaki deveti građanin Jugoslavije bio činovnik (Banac, 1988: 20), što je preuveličana procena.

ječih etnosa („plemena“): pored toga što je srpski etnos dominirao u upravi, on je dominirao i u svim vladajućim strukturama – od vlada, preko diplomatije, do vojske (Bilandžić, 1978: 19).

Oblasni regionalizam Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca se u tako centralizovanoj državi pokazao nesprovodivim u život, pa je 1929. (u Kraljevini Jugoslaviji) zamenjen ortodoksno centralističkom administrativnom podelom države na banovine. Nova političko-teritorijalna organizacija je, doduše, zaživela, ali samo po cenu porasta nezadovoljstva i jačanja separatizma u nesrpskom stanovništvu, kao i započinjanja besprincipijelnog cenkanja oko stepena lokalne samouprave za banovine, koje je trajalo sve do raspada države 1941. Zbog ovih problema su se, na drugoj strani, sasvim slabo osetile blagodeti obuzdavanja predratnog srbijanskog ekspanzionističkog belicizma. Pošto je njegova glavna snaga preusmerena na nametanje i očuvanje unitarnog državnog uređenja, on je samo promenio formu upliva u politički život i, skupa sa novoraspaljenim belicizmima u određenim delovima drugih naroda (pre svega kod Hrvata), počeo je da polako ali sigurno potkopava demokratiju i da južnoslovensku državu upravlja ka otvorenoj diktaturi.⁷

7 U novoj državi Radikalna stranka se na vlasti – u različitim kombinacijama – konstantno održavala (sa samo nekoliko meseci pauze u 1924) sve do 1929, iako nije imala većinu, a razlog njene nesmenjivosti bila je nespremnost hrvatskih poslanika da konstruktivno sarađuju sa srpskom opozicijom (kako ne bi dali svoj doprinos relegitimiranju Vidovdanskog ustava, kojeg zbog unitarizma nisu želeli ni pod kojim uslovima da prihvate) (Dragnić, 1995: 146). U samoj vladajućoj Radikalnoj stranci tada je došlo do smene generacija, a mlade snage su regrutovane u velikom broju iz redova vojnih komandanata (*četnika*) iz „Južne Srbije“ koji su bili entuzijastički ratnici u proteklim ratovima, a od kojih se sada „očekivalo da odbace bombe i visoke čizme i postanu političari demokrate“ (Gleni, 2001: 108). Uspinjanje u partijskoj hijerarhiji već je tada bilo povezano sa sticanjem ekonomskih privilegija u okviru pravog državno organizovanog korupcionaškog sistema. Jedan od pomenutih četnika bio je Puniša Račić, koji je posle Prvog svetskog rata sebe unapredio u „naslednika svetoga kralja Dečanskog“ i, uz političku podršku samog Nikole Pašića, prisvojio 3.500 hektara zemlje i šumskih kompleksa manastira Dečani. Javni skandal koji je tom prilikom izbio Pašić je beskrupulozno okončao pretnjom angažovanja vojske, a Račić je, uživajući u svojoj pobjedi, izgradio i pilanu u kojoj je odmah započeo obradu isečenog drva (Jovanović, 2013). Račićeva bahatost je time samo dobila krila, kulminirajući 20. juna 1928. u Skupštini, gde je „naslednik svetoga kralja Dečanskog“ ubio i ranio nekoliko poslanika. Logikom spojenih sudova, ovakvo pustopašno nasilje je u velikoj meri doprinelo militarizaciji ekstremnih nacionalističkih krugova u Hrvatskoj, gde je obrazovan ustaški pokret koji je, praktično odmah nakon uvođenja diktature kralja Aleksandra Karađorđevića, u Lici i zapadnoj Hercegovini započeo rat niskog intenziteta protiv policije (snabdevene ovlašćenjima da se na ovom području bori kao da je zaista u ratu).

Zato bi se moglo reći da su već srbijanski nosioci *autističnog monarhijskog centralizma* u celoj Prvoj Jugoslaviji (1918-1941) bili dovoljno kratkovidni da ne shvate da njihov tradicionalni unitarizam – pogotovo kada je u kraljevoj diktaturi združen sa autokratijom – doslovno uništava novu, neuporedivo kompleksniju državu. Autokratska i unitarna država u kojoj je monarhijski suveren, podržan uvek nekim delom srbijanske političke elite (ponekad i delovima političkih elita drugih naroda – prevashodno slovenačkog), neprestano osećao potrebu da dokazuje svoju nadređenost kako Skupštini, vladama i sudovima, tako i političkim akterima koji su tražili bilo koji oblik supstancialnije političko-teritorijalne decentralizacije, već je bila paradigmatičan primer autodestruktivnog ponašanja centralističke vlasti, koja, shodno Tokvilovom zapažanju, prvo slabi društvo, da bi na kraju oslabila i samu sebe. Ta slabost biće belodana 6. aprila 1941, kada će se ne samo vojska – taj ponos i dika srbijanske državnosti – nego i cela država raspasti kao kula od karata na prvi udar vojnih snaga Trećeg rajha.

Komunistički centralizam

Drugi svetski rat se pokazao kao ništa slabije pogonsko gorivo centralizacije od Prvog svetskog rata. Nakon što su kralj i politička elita Prve Jugoslavije s pravom dezavuisani kao upropastitelji države i počišćeni sa političke pozornice proglašenjem republike, vlast se premestila u ruke drugog monolitnog suverena, koji je dobio određene ruke da *radikalizuje* proces centralizacije. U pitanju su bili jugoslovenski komunisti (tada još organizovani u partizanske odrede) pod neprikosnovenim vođstvom Josipa Broza Tita. Od 1945. naovamo uporno se pokušava u *antifašistički* proizvesti Narodno-oslobodilački rat, koji su partizani vodili (uz pomoć inostranih saveznika, a pre svega SSSR-a) protiv nacionalističkih fašista iz okupacionih zemalja (Nemačke, Italije, Mađarske, Albanije i Bugarske) i domaćih marionetskih država – (Nedićeve) Srbije, Nezavisne Države Crne Gore i Nezavisne Države Hrvatske.⁸ Koliko god da se partizanima može odati priznanje zbog vođenja i uspešnog privođenja kraju Narodno-oslobodilačkog rata,

⁸ Broj nacionalističkih fašističkih „čeljadi“ koje je Kraljevina Jugoslavija odgajila u svom unitarističkom majčinskom krilu bio je u svakom slučaju veći, a u njega treba uključiti i sam četnički pokret, koji je kraj Drugog svetskog rata dočekao u potpunoj ideološkoj konfuziji.

njihovo pregnuće se ne može nazvati antifašističkim ako se pođe od gore navedenog pojma fašizma. Jer, u njemu je na kraju ipak jedan, *komunistički*, fašizam pobedio svoje *nacionalističke* neprijatelje u redovima inostranih okupatora i njihovih domaćih pomagača. Taj komunistički fašizam je odmah po završetku Drugog svetskog rata, na krilima ratom raspaljenog belicizma i uz ideološku i vojnu pomoć SSSR-a, započeo jedan novi, mnogo sveobuhvatniji centralizam od onog o kojem je Aleksandar Karađorđević ikada mogao da sanja. Na mesto starog (u međuvremenu potpuno bankrotiranog) belicizma srbijanske kraljevske vojske stupio je novi, partizanski (upor. detaljnije: Popov, 1996: 92-93),⁹ koji se osećao dovoljno snažnim da počne da stvara još centralističkiju (u prvim posleratnim godinama – dok je ideološki i vojni uticaj Sovjetskog saveza još bio jak – čak totalitarnu) strukturu vlasti i koji će glatko odbaciti „buržoasku“ demokratiju u korist „diktature proletarijata“, a da u praksi neće hteti ništa drugo do diktaturu (samog vrha) partije kao proleterske „avangarde“. Tako je, odmah po oslobođenju zemlje od okupatora i kolaboracionista, centralizam postao toliko prepleten sa belicizmom i potpuno obesmišljenom „proleterskom demokratijom“ da je nestala bilo kakva mogućnost ne samo za uspostavljanje konstitucionalne podele vlasti (na legislativu, egzekutivu i judikativu), nego i za elementarno izražavanje volje naroda – prekrštenog sada u „proletarijat“, sa određenim sitnoburžoaskim „elementima“, čije je perzistiranje legitimisalo uvođenje jednopartijskog i sprovođenje diktature te partije i njenog neprikosnovenog vođe (upor. detaljnije: Koštunica i Čavoški, 1990).

Ako bi se izrazio u kategorijama Tokvilove teorije, bilans Drugog svetskog rata u Jugoslaviji je bio da je, s jedne strane, iskopao grobnicu (monarhijskoj) političkoj vlasti Prve Jugoslavije *koja je već pre toga svojim centralizmom oslabila i društvo i sebe samu*, dok je, s druge strane, porodio (fašističko-komunističku) političku vlast Druge Jugoslavije, koja će snagom svog belicizma nastaviti da jača centralizam i da

9 Između ova dva belicizma ipak postoji sasvim jasan kontinuitet: u redovima partizana bili su natprosečno zastupljeni Srbi i Crnogorci, koji su za borbu bili najneposrednije motivisani Kosovskim mitom. Zbog ove identifikacije velikog broja partizana iz Srbije i Crne Gore sa Narodno-oslobodilačkom borbom, iz koje je izrasla JNA, kao temelj „diktature proletarijata“ u komunističkoj Jugoslaviji, Slobodanu Miloševiću je kasnije bilo omogućeno da igra i na kartu jugoslovenskog i na kartu srpskog (crnogorskog) „nacionalnog ponosa“ i da time pridobije ne samo veliki deo prvoboračkih organizacija, nego i aktivnog oficirskog kora (Vujačić, 2008: 153).

pervertiranje demokratije kruniše uspostavljanjem autokratije (pod oblandama „proleterske demokratije“). Takav trend nije bio neočekivan. U zemlji koja je do 1945. bila pretvorena u zgarište i u kojoj su ljudi bili srećni kada su imali hleba, krov nad glavom i elementarnu fizičku sigurnost centralizam se uspostavljao takoreći sam od sebe. Međutim, prerastanje upravnog centralizma u fašistički bio je očekivan i kada se uzme u obzir programski centralizam KPJ, koji je već u periodu trajanja Prve Jugoslavije bio veći nego aktuelni centralizam kralja i vladajuće srbijanske elite.

Pod uticajem Kominterne (Treće Internacionale pod pokroviteljstvom ruskih boljševika) Komunistička partija Jugoslavije je od svog osnivanja prihvatila ideal „Sovjetske republike Jugoslavije“, koja je trebalo da prvo stupi u „sovjetsku federaciju balkansko-podunavskih zemalja, a nakon toga – kada komunizam bude trijumfovao na celom svetu – i u „međunarodnu federaciju sovjetskih republika“ (Subotić, 1991: 89). Na Kongresu u Vukovaru juna 1920. delegati KPJ iz svih krajeva nove države doneli su Statut u kojem su proklamovali da, kao deo Kominterne, streme uspostavljanju „diktature proletarijata“, da će za članove primati samo one koji prihvataju ne samo Program i Statut partije, nego i njenu „taktiku“ u borbi za uspostavljanje „diktature proletarijata“, kao i da je „Centralno partijsko vijeće [...] glavni upravni, nadzorni i izvršni organ Partije, koji raspolaže [sic!] svim ustanovama i sredstvima Partije. Njemu su potčinjeni svi organi Partije“ (Statut, 1988: 242). Boljševički centralizam, koji je afirmisao ovaj Statut, imao je slično dejstvo kao i sam Vidovdanski ustav, pa je odmah došlo do rasepa između tvrdog jezgra, odanog političkim principima Kominterne, i demokratske opozicije koja je već 25. septembra 1920. usvojila Manifest, koji je napisao Živko Topalović i u kojem je traženo napuštanje „principa homogenosti“ u radu Partije, razvlašćenje klike koja je zaposela sva važna mesta u njoj i, *last but not least*, prekid podložničkog odnosa prema Kominterni (Manifest, 1988: 242-243). Sukob je doveo do izbacivanja potpisnika Manifesta iz Partije i oni su ubrzo osnovali Socijalističku partiju Jugoslavije, koja se nadovezala na socijaldemokratsku evropsku tradiciju i ušla u direktnu ideološku borbu sa potpuno boljševiziranom Komunističkom partijom Jugoslavije.

U narednom periodu, u kojem je KPJ stavljena van zakona i u kojem beskrupulozan progon njenih članova doveo gotovo do gašenja njenog rada u zemlji i još jačeg vezivanja preživelih za (ovoga puta

boljševičku) „Majčicu Rusiju“, jugoslovenski komunizam je usvojio jedan stav Kominterne koji će biti veoma važan za njegovu dalju istoriju: da je Jugoslavija obična marioneta „antantinog imperijalizma“ i da je pobjednička Antanta, a pre svega kapitalistička Francuska, sponzor „policisko-centralističke hegemonističke politike srpske buržoazije“ (Rezolucija, 1988: 251), čija je vladavina ne samo prepreka uspostavljanju „diktature proletarijata“, nego i slobodnog razvoja nesrpskih naroda u Jugoslaviji, pa i na celom Balkanu. Time je KPJ, nalazeći se u očajničkoj situaciji i tražeći načina da se uključi u tada najeksplozivniji sukob u Jugoslaviji – onaj međuetnički – stvorila jedinstvenog klasno-nacionalnog neprijatelja: *srpsku buržoaziju*. Iako će kasnije prihvatiti da odgovornost za trovanje međuetničkih odnosa snose i nesrpske buržoazije – naposljetku, za ustaški genocid nad Srbima i Romima tokom Drugog svetskog rata ona će optuživati „kapitalističke eksploatatore u Hrvatskoj“ (Đilas, Aleksa, 1991: 232) – i time zaokružiti svoje shvatanje nacionalizma kao isključivo reaktivne „buržoaske“ ideologije koja se nalazi u službi opstanka kapitalizma, hegemonizam će u njenim očima do početka Drugog svetskog rata biti vezan samo za vladajuću klasu u Srbiji.

Prve klice promene javile su se već tokom rata. Na zasjedanju AVNOJA 29-30. novembra 1943. u Jajcu, komunistički delegati su tražili da nova Jugoslavija bude izgrađena na federativnom principu „da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike“ (Odluka, 1988: 659) – poput one srpske koja je vladala u Kraljevini. Pošto u ovom dokumentu još nije bilo zagovaranja uspostavljanja „diktature proletarijata“ u novoj Jugoslaviji, logično je pomisliti da su komunisti podozrevali da bi i iz neke druge formacije buržoazije nakon Drugog svetskog rata mogla da se regrutuje nova „hegemonistička klika“, koju bi najbolje bilo predupređiti uz pomoć federalizma. Sebe su, naravno, smatrali izdignutim iznad iskušenja nacionalizma i nije im ni na kraj pameti bilo da nova „hegemonistička klika“ može nastati i iz njihovih redova. Štaviše, Broz i njegovi najbliži saborci su tada još verovali da će odmah po oslobođenju zemlje od okupatora kucnuti čas za afirmaciju jugoslovenstva koje bi bilo u suštini nadnacionalno, proletersko i kompatibilno sa planovima Kominterne za svetsku revoluciju. A kada je rat okončan, kada je komunistima pošlo za rukom da uspostave „diktaturu proletarijata“ (nad ostacima buržoazije) i kada je trebalo sprovesti odluku AVNOJ-a, nastao je problem kako objasniti zašto treba uspostavljati federalizam ako više ne postoji opasnost

od buržoazije koja je jedina bila kadra da iz sebe iznedri „hegemonističku kliku“. Obraćajući se Zagrepčanima u maju 1945, prvi put posle rata, Broz je svoje zagovaranje jugoslovenstva povezo sa instiranjem na federalizmu koji je u novoj državi neophodan kako bi se razbio strah od „srpske hegemonije“ nad drugim narodima (Đilas, Aleksa, 1991: 236). Htela to da prizna ili ne, komunistička „avangarda“ je, čim se našla na vlasti, pristigla na poziciju da hegemonizam ne mora biti ukorenjen u buržoaziji i da može prosteći i iz običnog naroda – pa čak i ako je podvrgnut „diktaturi proletarijata“. Zato na kraju nije do kraja sprovedena odluka AVNOJ-a da budući federativni princip obezbedi „punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine“ (Odluka, 1988: 659). Kada je komunistička federacija konačno uspostavljena Ustavom iz 1946, ona je bila sastavljena od pomenutih šest republika, ali je samo u jednoj od njih – upravo u Srbiji – stvorena jedna autonomna pokrajina (Vojvodina) i jedna autonomna oblast (Kosovo i Metohija), tako da je, kada se uzme u obzir neautonomni ostatak (tzv. centralna Srbija), poprimila oblik sasvim nakazne polu-regionalizovane federalne jedinice. U drugim republikama nije primenjen isti princip uvođenja autonomnih pokrajina i autonomnih oblasti iako su negde (kao npr. u Bosni i Hercegovini) postojale i veće potrebe za njima. Komunistička „afirmacija“ federalizma time se pokazala, na duži rok, kao njegovo temeljno pervertiranje i dezavuisanje. Federalizam je prvo lišen njegovog osnovnog smisla u zaštiti pojedinca i njegovih prava, zatim je redukovano na rešavanje tzv. nacionalnog pitanja, da bi naposletku samo to pitanje bilo redukovano na pitanje „srpske hegemonije“. I kao što je Aleksandar u svojoj kraljevini verovao da će nacionalno pitanje silom rešiti integralnim jugoslovenstvom u državi sa srpskom hegemonijom, tako su sada Broz i njegovi saborci verovali da će isto učiniti nadnacionalnim jugoslovenstvom u državi koja je ustrojena za odbranu protiv „povampirenja“ srpske hegemonije.

Tako su jugoslovenski komunisti, tada još u svim republikama, ali pogotovo u Srbiji, postali nosioci *ambivalentnog komunističkog centralizma* Federativne Narodne Republike Jugoslavije (1946-1963). Ambivalencija je postojala između nesalomive težnje za očuvanjem monolitnog suvereniteta i želje da se federalizuje država kako bi se zaustavila spirala etničkih animoziteta nasleđena iz Prve Jugoslavije i Drugog svetskog rata. Nakon što su u svim republikama razvlašćeni

„buržoaski narodi“ i obesmišljene „buržoaske institucije“ (kako bi se „avangardi radničke klase“ dale određene ruke u izgradnji komunističkog eshatona), federalizmu je data šansa da zaleći stare unitarističke rane. Zbog toga je federalizam Druge Jugoslavije morao sadržavati poseban aranžman za Srbiju. Ispravno proglašavajući srbijanski centralizam (tj. autokratiju i unitarizam) ponajviše odgovornim za katastrofalni krah Prve Jugoslavije i kukavičko držanje njene vojske za vreme Drugog svetskog rata, vladajući komunisti FNRJ su otišli u drugu krajnost i od federalne jedinice Srbije su napravili političko-teritorijalnog monstruma – koji je navodno trebalo da jednom zauvek izbije iz glave Srbima želju za podjarmljivanjem drugih naroda. Tako je propuštena prilika da Srbija započne istorijski proces federalizacije na oba nivoa – kroz unutrašnju federalizaciju i kroz urastanje u šire federalne strukture – koji bi joj danas, u eri evropskih integracija, bio dragocen. Umesto toga, realan efekat ranog komunističkog ustavnog inženjeringa bio je stvaranje dodatnih argumenata protiv federalizma – čim bude popustio „steg partije“.

Iako su već 1946. pokazali spremnost da daju koncesije federalizmu, to jugoslovenske komuniste nije sprečilo da intenziviraju centralizam. Ambivalentni komunistički centralizam je federalizmom nesumnjivo sejavao klice svoje propasti, ali toga na samim svojim počecima nije bio svestan, niti ga je to ometalo u njegovim tadašnjim zahvatima u društvo i strukture vlasti. U cilju izvršavanja sve ambicioznijih zadataka mladog i ratobornog totalitarizma, upravni aparat, koji je stavljen pod komandu KPJ (i manje-više fasadnih državnih institucija), narastao je na 280.000 u 1950. (Pusić, 1985: 52). Doduše, snažan upravni aparat je i bio potreban da bi se mobilizovale sve raspoložive snage za izgradnju ratom devastirane zemlje, ali je pravi uzrok njegovog narastanja bio nacionalizacija „sredstava za proizvodnju“ i njihovo podvrgavanje sveobuhvatnom centralnom planiranju (1947. je doneta i prva jugoslovenska „petoljetka“, po uzoru na sovjetski model). Sve u svemu, na mesto jednog, već „omekšalog“ i kompromitovanog centralizma 1945. je došao drugi, mnogo „žešći“, nebrušen i prepun samopouzdanja (s obzirom da se temeljio u veri u gvozdani zakon istorije usmeren ka komunističkom eshatonu), koji je političku vlast i upravnu centralizaciju želeo da protegne do najsitnijih pora društva, saobrazno vlastitom fašističkom programu regeneracije. Međutim, taj i takav centralizam nije mogao da funkcioniše na dugi rok u Druhoj Jugoslaviji. Stvari su počele da se menjaju nakon što su najveće ru-

ševine uklonjene, nakon što je počela da raste potreba za kvalifikovanim radom, nakon što je sećanje na represije autokratije i unitarizma u Prvoj Jugoslaviji i strahote ubijanja i razaranja u Drugom svetskom ratu postalo preslabo da potisne širenje nezadovoljstva velikog broja građana postojećim stanjem i, *last but not least*, nakon što je raskid sa Informbiroom 1948. nametnuo ozbiljno samopropitivanje svim jugoslovenskim komunistima. Tada je komunistički eshaton počeo da se sve više udaljava u neku nedefinisanu budućnost, dok je radnička „avangarda” – već pomalo lišena uporišta u razobručenom belicizmu prvih posleratnih godina – po prvi put shvatila da postoji opasnost da se pretvori u retrogardu koja će, izgubljena, lutati po istorijskim bespućima. To je momenat kada se ona suočava sa onom trilemom pomenutom u uvodnom delu ovog teksta: treba li zameniti komunistički regenerativni program nacionalističkim i onda nesmanjenom snagom nastaviti sa centralizacijom ili započeti autentičnu komunističku decentralizaciju ili odustati od svakog regenerativnog programa, priznati političko-participativnu i individualnu slobodu građana i okrenuti se liberalnom modelu decentralizacije. Jugoslovenski komunisti odlučili su da uzmu ponešto od sve tri opcije, da ih pomešaju i da vide dokle će ih sve to dovesti. Eksperiment sa jugoslovenskim „radničkim samoupravljanjem” mogao je da počne.

Transformacija jugoslovenskog komunizma, koja je započela 1948, bila je – kako je dobro primetio Milovan Đilas u knjizi *Nova klasa* – transformacija u „nacionalni komunizam”. Oslobodivši se imperijalnog pritiska SSSR-a, jugoslovenski komunisti su praktično odustali od Vukovarskog programa iz 1920. i inicirali potkopavanje komunističkog internacionalizma, a Staljinovu (međuratnu) inovaciju „komunizma u jednoj državi” doveli su do paroksizma „komunizma izvan jedne (izdajničke) Internationale”. Po Đilasu, to je bio najbolji znak da je komunizam već tada bio „u dekadenciji” i da je prigrlio „jeres”¹⁰ koja će ga u budućnosti sve više nagrizati (Đilas, Milovan, 1990: 176). Takvo predviđanje se pokazalo kao veoma tačno, s tim da je Jugoslavija zaista prednjačila u nacionalističkoj „jeresi”: nakon što se jugoslovenski „nacionalni komunizam” razdvojio od sovjetskog – i „svetskog komunizma” uopšte – više neće biti nikakvih principijelnih prepreka da se i republički „nacionalni komunizmi” razdvoje od ju-

10 Na margini se može primetiti da je KPJ sledila SPC pošto su obe pokleknule pred istom „jeresi” – pred jeresi filetizma.

goslovenskog (a pokrajinski i od republičkog srbijanskog). A, koliko god to paradoksalno zvučalo, do postepenog srastanja „nacije, jedne i nedeljive” i (republičkog, odnosno pokrajinskog) „proletarijata, jednog i nedeljivog” u jedan poseban fašistički hibrid nije moglo doći bez dva naizgled inkompatibilna ingredienta. Prvi je bio konzumerizam, koji je tiho i nepretenciozno izvučen iz konteksta liberalnog modela decentralizacije i učinjen podobnim i za „samoosveštenu radničku klasu”, a drugi je bilo „radničko samoupravljanje” (kao osnovna poluga emancipacije „slobodne asocijacije proizvođača”), koji je već 1950. propagandno nagovešten kao izraz autentične komunističke decentralizacije. Pogledajmo sada oba ova dodatna ingredijenta.

Zbog ranog prihvatanja „nužnosti” približavanja državama „kapitalističkog Zapada” (koje su jedine mogle da pruže pomoć u odbrani od država – izdajničkog – „komunističkog Istoka”)¹¹ i otvaranja za one najupečatljivije elemente stila života koji je u tim državama usvajao najveći broj građana, u Jugoslaviji je ranije nego u svim drugim zemljama tzv. realnog socijalizma došlo do onog susreta komunističke diktature i konzumerizma,¹² o kojem je Vaclav Havel pisao kao presudnom za posttotalitarno mirenje građana sa „životom u laži” i žrtvovanje njihovog „duhovnog i moralnog integriteta” (Havel, 2000: 26). Iako ga je proleTERSka „avangarda” smatrala spasonosnim za svoju vladavinu, taj susret se na kraju pokazao ipak najpogubnijim upravo za nju samu: naime, ako joj je pošlo za rukom da konzumerizmom (dodatno) depolitizuje građane („proletarijat”), ona im je stvorila potrošačke navike i očekivanja koje svojom proizvodnjom nije mogla da zadovolji, tako da je u svim komunističkim državama nikla jedna potpuno nova, „sekundarna” i najvećim delom ilegalna ekonomija, iz koje su nicali sve snažniji impulsi ka repolitizaciji građana – u pravcu odbacivanja komunizma, ali samo zarad prihvatanja one lepe,

11 Zapadu je konflikt Jugoslavije sa SSSR-om i njegovim trabantima došao kao naručen, tako da su one vrlo brzo počele da preko Titovog režima lome geopolitičku snagu Istočnog bloka. One su čak bile spremne da pozdrave i uvođenje „radničkog samoupravljanja” i da čak decenijama finansijski pomažu iluziju njegove ekonomske održivosti, samo kako bi mogle da u sovjetsku imperiju unesu seme ideološkog razdora. 12 Kako je dobro primetio Jovan Mirić, u Jugoslaviji je, naročito u sedmadesetim godinama, „visoki nivo aspiracija zadovoljavan na ‘umjetan način’, anticipiranom potrošnjom, mimo realnog dohotka privrede. Da bi se održao taj visoki nivo aspiracija (potrošnje) golema sredstva ino-kredita preljevala su se, na različite načine, u potrošnju. Upravljačke političke i privredne strukture bile su nesposobne da sagledaju ove tenedencije i njihove posljedice” (Mirić, 1985: 266-267).

takoreći „zašecerene“, konzumentske strane kapitalističkih društava Zapada (Verderi, 2005: 58-59). Tako je Jugoslavija počela da se suočava sa ozbiljnim strukturnim i legitimacijskim problemima koje nije bilo moguće prenebregavati, kamuflirati ili razblaživati. Mračne strane „života u laži“ probijale su se sve više, kroz konzumeristički sjaj i pomoću njega, iako ga je jugoslovenska proleterska „avangarda“ sve vreme raspaljivala upravo da bi ih zasenio i omogućio nesmetano perpetuiranje uspostavljenih mehanizama centralizovane vlasti. A mračne strane komunizma – zapravo sve izraženiji nedostaci komunističke organizacije pojedinih segmenata društvenog života (ekonomije, pre svega) – već su početkom šezdesetih godina postale vidljive velikom broju građana. Da to ne bi dovelo do urušavanja legitimacione matrice celokupnog režima (tj. da bi bio sprečen rast privlačnosti celokupnog liberalnog modela decentralizacije, a ne samo konzumerizma kao njegove najvulgarnije manifestacije), proleterska „avangarda“ je nametnula diskurs (privremene) „krize“ i (spasonosnih) „reformi“ – koje već po prirodi stvari nisu smele biti supstancijalne. Zato su se, od tada pa sve do nestanka komunističke Jugoslavije u krvi građanskog rata, svi pokušaji (gromoglasno najavljivanih) „reformi“ završavali neuspehom, u kojem se ogledala težnja vladajućih komunista da ama baš sve žrtvuju radi opstanka na vlasti – u svojim republikama i pokrajinama. Pravilnost koju je opisao Tokvil time je dobila uverljivu potvrdu i na primeru Jugoslavije u ovom periodu: zamlaćujući se pričama o „krizi“ i „reformama“ u društvu, za koje je bilo jasno da se parcijalnim porcijama (konzumerizmom diktirane) tržišne liberalizacije ne može oporaviti, komunisti su ga svojim nepopustljivim insistiranjem na centralizmu dokusurili.¹³ A u raslabljenom društvu ni sama vlast nije mogla da izbegne usudu slabljenja i država je bila osuđena na to da, pre ili kasnije, počne da se ljulja.

Time dolazimo do „radničkog samoupravljanja“, čije je „otkriće“ pedesetih godina jugoslovenskim komunistima trebalo da posluži za legitimacijsku konsolidaciju, da bi njegova radikalizacija sedamdesetih godina suštinski promenila i njegovu prirodu i njegovu svrhu. Pred optužbama iz istočnog bloka da razaraju jedinstvo svetskog komuni-

13 Pri tom je zaduživanje zemlje kako bi se ojačao trend konzumerizma i vladajući paternalizam učinio podnošljivim dugoročno bilo jednako pogubno; s druge strane, pak, otvaranje granica za odliv viška radne snage na Zapad bio je izuzetno stimulativan sa stanovišta procesa modernizacije, kojem su lavovski doprineli upravo „gastarbajteri“.

zma i postaju sluge američkog imperijalizma, jugoslovenski komunisti su se već 1950. „dosetili” načina da sebe proizvedu u zapravo jedine istinske braniocce Maksovog nasleđa. Obznanjujući da su spremni na autentičnu komunističku decentralizaciju, oni su započeli sa dalekosežnim ustavnim promenama (1953, 1963. i 1974), kojima je svima proklamovani cilj bio slabljenje ideološki oduvek suspektnog „birokratskog etatizma i centralizma”. Međutim, 1974, na kraju tog procesa ustavnog inženjeringa pokazalo se da je „radničko samoupravljanje” postalo puki instrument u službi „lukavstva (centralističkog) uma”: kada je komunistička „avangarda” shvatila da se usudu slabljenja *jugoslovenskog* društva i *jugoslovenske* vlasti ne može izmaći (bez temeljnih promena koje bi najdirektnije ugrozile sve postojeće političke i ekonomske monopole), rešenje je pronađeno u jednoj novoj prekompoziciji centralizma ispod ideoloških pokrova „radničkog samoupravljanja” i emancipacije „udruženog rada”.

Samoupravna ideologija u Jugoslaviji temeljila se od samog početka na prezumpciji da, s jedne strane, predstavlja dalju razradu „diktature proletarijata” i, s druge strane, da je „slobodna asocijacija proizvođača” (kasnije „udruženi rad”) istinsko poprište demokratije i realni temelj celokupnog „društveno-političkog sistema” (uključujući tu i samo federalno uređenje). Iako su teorijski osnovi „diktature proletarijata” bili klimavi još u vreme kada ju je „izumeo” Karl Marks (upor. Molnar, 2002a: 156 i dalje), njene prave protivrečnosti su se počele pokazivati od kada je našla svoju primenu u komunističkim državama, od SSSR-a do FNRJ (kasnije SFRJ). Zamisljena kao jednopartijsko ustrojstvo vlasti u „društvu prelaznog perioda” – od (individualnog) kapitalizma ka komunizmu – ona je davala određene ruke vladajućoj „avangardi” da uz pomoć svih sredstava državnog aparata nasilja štiti i neguje „slobodno udružene proizvođače” od „sitnoburžoaskih” zaostataka – a preko njih i od samog tržišta.

„Radničkim samoupravljanjem” se tokom cele istorije SFRJ (a naročito u sedamdesetim i osamdesetim godinama) nazivao čitav splet mehanizama koji su za cilj imali opstrukciju funkcionisanja tržišnih zakonitosti (u meri u kojoj su bili – pod diktatom konzumerizma – dopuštani) i zaštitu sve glomaznijeg i sve heterognijeg „udruženog rada”. U literaturi nije dovoljno pažnje posvećeno zanimljivom paralelizmu koji je postojao između prinude na sve veće ustupke tržišnoj liberalizaciji, jačanja jugoslovenskog identiteta i radikalizacije „radničkog samoupravljanja”. Prva dva procesa se sasvim očigledno po-

klapaju: iste godine kada počinju prvi ozbiljni problemi u jugoslovenskoj privredi (1961) – koji komunističke vlasti prinuđuju na rehabilitaciju tržišta – na popisu stanovništva se po prvi put pojavljuje mogućnost iznošenja jugoslovenske etničke pripadnosti.¹⁴ S obzirom da je tokom celog trajanja SFRJ jugoslovenski identitet jačao prevashodno u gradovima (i to u centralnim delovima Jugoslavije), među građanima koji su već migrirali iz nekog drugog dela Jugoslavije (Obradović, 1991: 40) – najčešće u potrazi za poslom na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu radne snage – sasvim je plauzibilno objasniti uvećanje broja Jugoslovena (od 317.124 u 1961. na 1.219.024 u 1981)¹⁵ kao posledicu kakvog-takvog funkcionisanja tržišta u jugoslovenskim razmerama. *Et vice versa*, suzbijanje jugoslovenstva posledica je (između ostalog) nepostojanja jugoslovenskog tržišta kapitala, u uslovima borniranja državnih kapitalizama u republikama i pokrajinama. Zato bi se moglo zaključiti da je radikalizacija „radničkog samoupravljanja” u tom periodu bila tipična reaktivna komunistička tvorevina koja je trebalo da obezbedi republičke i pokrajinske privredne autarhije sa pratećim posttotalitarnim strukturama vlasti. Tako se, primera radi, u Sloveniji, po rečima Leva Krefta, „umesto jasne analize integralnog jugoslovenstva, koje stvarno može ugroziti razvoj kulture svakog od naših naroda i narodnosti, pronalaze dežurni krivci – na primer radnici neslovenačke nacionalnosti, i time se uvlače u igru svi mogući nekulturni argumenti, koji onemogućavaju sagledavanje specifičnog položaja tih radnika, koji nije baš prijatan, s jedne strane, a s druge strane zamagljuje emotivnim argumentima i front protiv integralnog jugoslovenstva i unitarizma” (Kreft, 1984: 86). Kreft je dobro uočio tesnu vezu između ogorčene borbe protiv jugoslovenskog unitarizma i („nekulturnog”) moralnog žigosanja radnika iz drugih republika Jugoslavije (koji su imali ponajveću tendenciju da se osećaju etničkim Jugoslovenima), iako je propustio da je na odgovarajući način objasni: ovi „stranci” u Zimelovom (Simmel) značenju tog pojma bili su prave tempirane bombe u sistemu „radničkog samoupravljanja” u svakoj

14 Građani Jugoslavije su zapravo prvu priliku da se izjasne kao Jugosloveni dobili već 1953, ali je tada jugoslovenstvo bilo direktno izjednačeno sa (etničkom) „neopredeljenošću” i sa dominantnom konfesionalnom orijentacijom (tako je od ukupno 998.698 građana izjašnjenih kao „Jugosloveni neopredeljeni” 935.081 bilo islamske veroispovesti).

15 Godine 1981. Jugosloveni su činili 5,4% ukupnog stanovništva, a tadašnja procena je bila da će 1991. činiti celih 25% (Jović, 2002: 115).

republici i pokrajini i direktno su podrivali simbiozu autarhične ekonomske „baze“ i posttotalitarne političke „nadgradnje“.

Glavna motorna snaga „razvoja radničkog samoupravljanja“ u SFRJ bila je sve razornija protivrečnost između permanentno obuzdavane tržišne liberalizacije (koja je imala prirodnu tendenciju da se proširi na celokupnu Jugoslaviju) i ekspanzije „udruženog rada“ u vanprivrednim oblastima, a pre svega (shodno paroli „odumiranja države“) u oblasti državne uprave. Poslovi „samoupravljača“ su se, kao čarobnim štapićem, širili u najneverovatnijim smerovima i onda spremno iznosili kao „dokaz“ napredovanja oslobođenja celokupne „radničke klase“ u svakom od „naroda i narodnosti Jugoslavije“ (odnosno „njihovim“ republikama i pokrajinama), *ali nikada u Jugoslaviji kao celini*. U realnosti je „radničko samoupravljanje“ prerastalo u ideološki projekat za odbranu vitalnih funkcija centralizma, koje su istinski unitarističke države (tj. republike i pokrajine) mimetički zaođevale u ikonografiju „udruženog rada“, ne menjajući im time ništa od njihove prave prirode. Time postaje shvatljivije i zašto je „radničko samoupravljanje“ jačalo sve do samog kraja SFRJ, dostižući svoju najveću snagu upravo neposredno pred krvavi raspad, kada je pokazalo svoje otvoreno nacionalističko lice. Borba protiv „jugoslovenskog unitarizma“ sve to vreme bila je borba protiv konsekventne tržišne liberalizacije, koja je za sobom nužno povlačila snaženje kako jugoslovenskog etničkog identiteta, tako i jugoslovenske države (a u njoj i demokratizaciju, i to, prvo, u jugoslovenskim, a zatim – sasvim jednostavno i posve logično – u evropskim razmerama).

Systematski zastrašivan užasima kapitalizma i paternalistički privijan uz skute vlasti, „udruženi rad“ u Jugoslaviji je konstantno slušao propovedi o dolazećem „oslobođenju“ u komunističkom eshatonu. Međutim, u sistemu „radničkog samoupravljanja“¹⁶ on se tom „oslobođenju“ nikada nije primakao već stoga što je, shodno vlastitim teorijskim pretpostavkama, morao da prizna da ni za trenutak nije iskoracio iz državnog kapitalizma u Veberovom (Weber) značenju te reči.

16 „Radničko samoupravljanje“ je, doduše, donelo određene slobode radnicima na njihovim radnim mestima (u „organizacijama udruženog rada“), ali se tu prvenstveno radilo o *negativnim slobodama*, tj. o slobodama radnika da blokiraju određene inicijative posloводства. Takve slobode su se, na žalost, negativno odrazile na same privredne aktivnosti „organizacija udruženog rada“ i, vodeći „organizacijskoj entropiji“ (Rus i Adam, 1989: 214-215), bile su jedan od glavnih faktora stagnantnih kretanja jugoslovenske privrede.

Naime, koliko god da su se (republičke i pokrajinske) vlasti maskirale u samoupravne oblande „društveno-političkih zajednica“, one su u privredi ostale „država“ koja je imala vlasništvo nad kapitalom i koja je na toj osnovi osiguravala svoju dominaciju nad svim „organizacijama udruženog rada“ (Županov, 1985: 96-97). Zbog toga su najkrupnije posledice celog jugoslovenskog „samoupravnog eksperimenta“ bile autodestruktivne. Prvo, njime je potpuno urušena ustavna koncepcija *jedinstvenog jugoslovenskog tržišta* i uspostavljeno nepretenciozno „zajedničko tržište“ nacionalnih ekonomija republika i pokrajina (Mirić, 1985: 91), čije je funkcionisanje već do kraja sedamdesetih godina osetno smanjilo međurepubličku razmenu roba i usluga, značajno povećalo unutarrepublički promet i takoreći zatvorilo Jugoslaviju prema ostalom svetu – pri čemu se sve češće počelo događati da se međurepublički promet obavlja preko inostranih zemalja (Korošić, 1989: 71-72). Drugo, od samog starta je bilo jasno da radikalizacija „radničkog samoupravljanja“ neće imati ništa sa radnicima (a pogotovo sa njihovim upravljačkim ingerencijama u preduzećima),¹⁷ već da će izazvati puko drobljenje privrednih subjekata („oourizacija“) kako bi se stvorile institucionalne pretpostavke za restituciju upravljačkih ingerencija (republičkih i pokrajinskih) država-partija u privredi, nakon što su one počele da tokom šezdesetih godina, pod uticajem kakvih-takvih efekata tržišta, klize u ruke direktora preduzeća (Lydall, 1986: 114-115). Naposletku, treće, „radničko samoupravljanje“ je dezavuisalo demokratiju ili, tačnije mehanizme za stvaranje većine, za evidentiranje nestanka većine i za zaštitu manjine. To je sve iz perspektive „radničkog samoupravljanja“ pripadalo prevaziđenoj „buržoaskoj demokratiji“, dok je nova, „komunistička demokratija“ navodno počivala na „društvenom dogovaranju“ i „samoupravnom sporazumevanju“ u kojem nije bilo ni većine ni manjine (Jović, 2002: 114 i dalje). S obzirom da su sve fasadne institucije „radničkog samoupravljanja“ mogle da opstanu samo pod uslovom „diktature proletarijata“, odnosno njegove avangarde, nestanak te diktature samo je razgolićavao činjenicu da društvo ne poznaje demokratiju, da ne može da se demokratski kon-

17 Josip Županov je svojevremeno veoma uverljivo pokazao da su u radikalizovanom samoupravnom modelu radnici dobili samo „ceremonijalnu ulogu formalnog izglasavanja već donesenih odluka“ (Županov, 1987: 201) u svom atomizovanom preduzeću, ali da su zato ojačali trend sasvim neodgovornog i arbitrarnog uvećavanja zarada, doprinevši odlučujuće tome da to preduzeće počne jednostavno da „divlja na poremećenom tržištu“ (Županov, 1983: 24).

stituiše i da će čisto instiktivno težiti da urušenu diktaturu zameni nekom drugom – zapravo onom jednom jedinom koja mu preostaje i koju je već „radničko samoupravljanje” odnegovalo u svojim nedrima, *nacionalističkom*.

Sve u svemu, „udruženi rad” je ideološki uzdignut u prvog vesnika komunističkog eshatona, dok je u stvarnosti bio sistematski lišavan mogućnosti da tu ideološku sliku ispuni iole supstancijalnijim sadržajima, a pogotovo da se, uz pomoć „radničkog samoupravljanja”, uzdigne u temelj celokupnog „društveno-političkog sistema” i da utiče na političke procese, kako na nivou federacije, tako i na nivou republika i pokrajina (upor. Stanovčić, 1986: 161; Golubović, 1988: 198). Što je najfrapantnije, „udruženi rad” je i u samoj opštini, gde je na raspolaganju imao najviše institucionalnih kanala za politički uticaj, ostao na samoj margini zbivanja (upor. Jantol, 1986: 136). A od kada je, prvo na osnovu amandmana na Ustav iz 1963, a zatim i na osnovu Ustava iz 1974, „udruženi rad” počeo da preuzima i funkcije same uprave – u sklopu proklamovanog stvaranja „nedržavne uprave”, shvaćene u smislu „generalizovanog sistema društvenog samoupravljanja” i „difuzno kontrolisanog upravnog sistema” (nakon što je već 1951. iz njega nestala i poslednja „centralna kontrolna instanca”, Pusić, 1981: 352) – došlo je do neobične preraspodele upravnih funkcija: do 1982. broj zaposlenih u državnoj upravi (i u federaciji, republikama, pokrajinama i opštinama) je smanjen gotovo na broj koji je postojao u Kraljevini Jugoslaviji (187.200), dok je eksplodirao u „samoupravnom sektoru” (945.100), bez ikakvih kriterijuma na osnovu kojih bi se moglo utvrditi šta su bile potrebe funkcionalne diferencijacije uprave (diktirane potrebama opšteg društvenog razvoja), a šta efekti obične „duplikacije struktura” koje su postojale na nivou federacije, republika, pokrajina i opština (Pusić, 1985: 51) i koje su rapidno potpadale pod „difuzni” nadzor ultimativnih „kontrolnih instanci” – republičkih i pokrajinskih država-partija koje su se krile iza eufemističkog naziva „društveno-političkih zajednica”.

Pošto se raslabljeno društveno tkivo Jugoslavije vrlo brzo pretvaralo u živo blato, (dojuče još ujedinjeni) komunistički vlastodršci su došli na ideju da u njega gurnu saveznu državu i da počnu da se spasavaju odvojeno – *po njenim federalnim jedinicama*. Tako su se sam suveren (Josip Broz Tito), na jednoj strani, i vrhovi partija u republikama i pokrajinama, na drugoj strani, pretvorili u nosioce *kompetitivnih komunističkih centralizama* Socijalističke Federativne Republike Jugo-

slavije (1963-1992). Trik je bio neobično jednostavan, ali zato ništa manje uspešan: nakon što je komunistička vlast devastirala jugoslovensko društvo i počela da oseća sve razornije posledice svoje politike, ona ni za trenutak nije pomislila na odustajanje od centralizma, već je odmah počela da ga spasava na nivou samog suverena i na republičkom i pokrajinskom nivou – prvo po cenu Jugoslavije, potom po cenu komunizma, a naposletku i po cenu života i materijalnih dobara građana Jugoslavije.

Tokom celog perioda SFRJ (ili, tačnije, do smrti 1980), Josip Broz Tito je svoju vlast postepeno odvajao od njenog dotadašnjeg partijskog fundamenta (proleterske „avangarde”),¹⁸ vezivao je za svoju harizmu i preoblikovao je tako da je ona naposletku, na osnovu Ustava iz 1974, postala najbližnja vlasti izbornog monarha (upor. detaljnije: Čavoški, 1990: 21 i dalje). Paralelno sa institucionalnim, tekle su i kadrovske pripreme za osamostaljenje Titove vlasti: tokom ovog perioda Tito se oslobodio svih starijih partijskih autoriteta koji su pre toga zauzimali istaknute pozicije u političkoj eliti savezne države i okružio se mlađim, potpuno poslušnim i neharizmatičnim aparatčicima (među kojima su se najbolje kotirali oni najbeskrupulozniji, sa problematičnom prošlošću, poput Staneta Dolanca), lišenim bilo kakvih ambicija da prerastu u potencijalne naslednike (Adamović, 2008: 557 i dalje). Takođe, Titovo trajno preferiranje spoljne u odnosu na unutrašnju politiku sada je sve više počelo da se povezuje sa čistim hedonizmom i slavoljubivošću: dok je rasla moć centripetalnih sila u njegovoj državi, on se zadovoljavao ulogom arbitra u eskaliranim konfliktima, aminovao je spremanje istinskih problema pod tepih („rešavajući” ih već oprobano neefikasnom „kriza-reforma” metodologijom), a svoje vreme je tako organizovao da može što duže da putuje „Galebom” po svetu i da privlači pažnju međunarodne javnosti propagiranjem nove, naoko atraktivne, ali u suštini sasvim nemušte ideologije nesvr-

18 Štaviše, Brozova vlast (kao doživotnog Predsednika Republike) je bila jedina savezna vlast koja je zaista ojačana Ustavom iz 1974, ali upravo zato što nije imala nikakve veze sa spornom (kon)federacijom. Maja 1974. Broz je na partijskom Kongresu izabran i za doživotnog Predsednika SKJ (Imširović, 1991: 186-187).

stanosti.¹⁹ Iako Tito nikada nije značajnije promenio svoje stavove o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i jugoslovenstvu kao komunističkoj „državnoj ideji“ (Milosavljević, 2001: 179), oni očigledno da su imali sve manje uticaja na dominantni trend prenošenja centralističkih tendencija sa federacije na njene članice. U svakom slučaju, pošto su najvispreniji i najsnalažljiviji pripadnici političke elite prećutno počeli da se pripremaju na puštanje savezne države niz vodu, već poprilično zanemotali *pater familias* te države – kao verovatno najvispreniji i najsnalažljiviji među njima – uspeo je da za sebe obezbedi rasterećenu poziciju kvazimonarha, koja mu je garantovala komoditet, počasti i slavu do kraja svog života. A nakon toga? *Après moi, le déluge*, kako je to pred smrt izjavio Luj XV, francuski monarh i inferiorni praunuk slavnog utemeljitelja francuskog centralizma, Luja XIV.

Ustav iz 1974. je konačno sankcionisao rastakanje savezne države i fundiranje centralizma *na republičkom i pokrajinskom nivou*, započeto ustavnim amandmanima iz 1971. Trasiranje puta ka raspadu obezbeđeno je na oba nivoa: na jugoslovenskom time što su oba doma Skupštine (Veće republika i pokrajina i Savezno veće) svedena na predstavništva republika i pokrajina, a na partijskom time što je sama partija konačno rastočena u labavu koaliciju republičkih i pokrajinskih partija (Mirić, 1985: 24 i 136). Ovaj zaokret nije došao neočekivano. Zvanični državni ideolog Edvard Kardelj je već pre toga razvio plodnu „teorijsku“ aktivnost kako bi dokazao da „današnja Jugoslavija nije više klasična federacija, niti može biti klasična konfederacija, nego je socijalistička samoupravna zajednica naroda“ (Kardelj, 1969: 48). Tako je stvorena žilava tradicija posebnosti jugoslovenskog „samoupravnog federalizma“, koja je počivala na legitimacijskom *circulus vitiosus*: „državnost republika se

19 Nije ni malo slučajno što je Jugoslavija bila ideološki kreator pokreta nesvrstanih. Njene komuniste je na taj korak motivisala loša savest razbijača komunističkog internacionalizma: s obzirom da je staljinizam bio logična konsekvenca marksističkog komunizma (upor. Molnar, 2002b: 153-156), komunisti su se u Jugoslaviji našli u nezavidnoj situaciji da tvrde da je u svim komunističkim zemljama rasprostranjeni staljinizam „devijacija“ marksizma, da se celokupni međunarodni komunizam nalazi na istorijskoj stranputici (a ne na putu izgradnje proleterskog eshatona) i da su samo oni pravi poznavaoци ezoteričnog Marksovog učenja koje niko u celom Istočnom bloku nije shvatio, pa samim tim ni u praksi primenio. Iako je Broz sa Hruščovim i Brežnjevima kasnije izgradio sasvim dobre odnose, nije mu padalo na kraj pameti da se vraća u okrilje Istočnog bloka, tako da je već degenerisane zaostatke svog inicijalnog komunističkog internacionalizma mogao da preusmeri ka jednoj mnogo nepretencioznijoj, ali zato kudikamo egzotičnijoj i propagandno eksploativnoj formi.

zasniva na samoupravljanju, a samoupravljanje na nacionalnoj državnosti" (Pešić, 1988: 88). Još u samo predvečerje raspada savezne države Zvonko Lerotić je svim postojećim federacijama kao „unitarnim“ suprotstavio jugoslovensku: Jugoslavija je po njemu bila jedina država na svetu koja je – zahvaljujući svom mudrom i „avangardnom“ rukovodstvu – samoupravljanjem najoptimalnije povezala „već konstituirane narode, nacije i narodnosti“ (Lerotić, 1985: 196).

Zanimljivo je primetiti da se teorija jugoslovenskog „samoupravnog federalizma“ hranila, razvijala i dobijala na snazi (o ludosti da se i ne govori) kako su se rasplamsavali sukobi republika i pokrajina u SFRJ. To nije ni malo slučajno. Iz perspektive američkog (federativnog) konstitucionalizma, Kardelj i drugi zagovornici ove teorije spadali su u dugu tradiciju teoretičara „koji se trude da uspavaju naše poimanje o neslozi i neprijateljstvu između država u slučaju njihovog razjedinjenja“ i koji koriste sve načine za prikrivanje „aksioma u politici, [...] da susedstvo, odnosno blizina, čini narode prirodnim neprijateljima“ ako nisu udruženi u federativnu republiku (Hamilton, 1981: 211). Kardelj i njegovi sledbenici činili su upravo to: rasturali su jednu federativnu republiku i samoupravnim praznoslovljem „uspavljivali“ zdravorazumsko očekivanje građana da će se u jednom momentu naći na različitim stranama zaraćenih naroda, koje je u rat naterao primitivizam samozvane „avangarde“ čitača budućnosti.²⁰

Naravno, ovo „uspavljivanje“ nije delovalo na sve građane Jugoslavije. Svakom iole objektivnijem proučavaocu federalizma SFRJ bilo je jasno da je već 1971. stvorena jedna „lažna federacija“, koja može biti samo „slabija od čiste konfederacije“ (Đorđević, 1991: 86), zato što ne uspeva da postigne ono zbog čega je uopšte ustrojena – suzbijanje „[e]tatizma i dominacije“ (Đorđević, 1973: 424). Naposletku,

20 To zdravorazumsko očekivanje je bilo dodatno ojačano (isitna, potiskivanim) sećanjima na strahote izrazito brutalnog građanskog (tj. međuetničkog) rata koji se u Jugoslaviji rasplamsao vrlo brzo nakon što su je pregazile oružane snage Trećeg rajha 1941. Taj momenat „zdravog razuma“ je Dejan Jović neosnovano otpisao kao relevantan za nestanak Druge Jugoslavije. To što su „narodi i narodnosti“ bili naviknuti na ideologiju „radničkog samoupravljanja“ u kojoj nema ni većine ni manjine nije umanjilo svest svakog pojedinog građanina (koji je ili sam imao sećanja na zverstva počinjena u Drugom svetskom ratu ili je imao nekoga ko mu ih je mogao prepričati – sa više ili manje preterivanja) da ta ideologija može da funkcioniše samo u SFRJ, da SFRJ ne može da opstane usled imanentnih protivrečnosti i da će nestanak SFRJ značiti obnovu upravo onog ratnog stanja u kojem se desilo njeno mitsko utemeljenje: zasedanje AVNOJ-a u Jajcu 29-30. novembra 1943.

Ustavom iz 1974. napravljen je odlučujući korak *ka istinskoj konfederaciji* šest suverenih republičkih država i dve pokrajine, od kojih je svaka – navodno sledeći gvozdenu logiku samoupravljanja – prerasla „u republiku, odnosno u državu“ (Đorđević, 1991: 22). I zaista, od svih jugoslovenskih republika, objektivno najgora situacija vladala je u Srbiji, u kojoj su se Vojvodina i Kosovo i Metohija uzdigle u prave federalne jedinice ne samo Jugoslavije, nego i same Srbije (dok je „ostatak“ Srbije i dalje bio lišen bilo kakvog političko-teritorijalnog statusa), što je bila posledica opredeljenja njihovih komunističkih rukovodstava da i u svom „zabranu“ počnu da grade isti onakav centralizam kakav je već postojao na republičkom nivou. Ako je i za jugoslovenski posttotalitarni komunizam važio Havelov diktum o životu u laži, onda su u Srbiji nakon Ustava iz 1974. na delu bile još i dve federalističke laži: prva da je „Socijalistička Republika Srbija“ *federalna članica* SFRJ, a druga da su „Socijalistička Autonomna Pokrajina Vojvodina“, i „Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija“ *regionalne članice* „Socijalističke Republike Srbije“. U realnosti, na teritoriji te i takve Srbije rasplamtela se besprincipijelna borba tri osamostaljene komunističke vrhuške, od kojih je jedna htela da postigne onakav centralizam kakav je postojao u ostalim „socijalističkim republikama“ SFRJ (što znači da se „logično“ zaokruži u unitarnu državu), dok su se preostale dve pod izgovorom „autonomije“ borile za isti taj centralizam *i, u perspektivi unitarizam*, ali sada sveden na pokrajinske granice i lišen srbijanske integrativne sile (upravo po modelu po kojem su se republički centralizmi lišili jugoslovenske integrativne sile).

Robert M. Hejden (Robert M. Hayden) je svojevremeno političko-teritorijalno uređenje nastalo erozijom savezne vlasti na osnovu Ustava iz 1974. nazvao „ratobornim federalizmom“ (Hejden, 2003: 66). Zapravo je pravi naziv trebalo da glasi „ratoborni konfederalizam“, s obzirom da su se u njemu sve žešće sukobljavali republički i pokrajinski centralizmi (unitarizmi), dok na kraju zaista nije počelo da zveckea oružje. Centralističke opsesije republičkih (do 1988. i pokrajinskih) vladajućih garnitura sada su, naime, potpuno razotkrile dva pola unutar kojih su se već odavno pozicionirale:²¹ prvi antijugoslovenski, a drugi nacionalistički. Najkasnije od 28. septembra 1989, kada je Ustavni sud, na zahtev Saveznog veća SFRJ, proglasio sve no-

21 Ranije su oba pola bila idološki kamuflirana: prvi je prikazivan kao „antibirokratski“, a drugi kao autentično „samoupravni“.

vodonesene ustavne amandmane na republičke ustave (osim Ustava Crne Gore) u suprotnosti sa saveznim Ustavom i kada se zbog toga niko nije potresao (o usklađivanju sa saveznim Ustavom da se i ne govori) bilo je jasno da se postojeći fašistički hibrid više ne može održati i da se uveliko kuju novi planovi opstanka na vlasti – planovi dosledne zamene komunističkog regenerativnog programa nacionalističkim.

Slobodan Milošević se pokazao kao nenadmašan u ovim fašističkim akrobacijama; naposljetku, njegova je pozicija bila najperspektivnija, pošto je do 1986. bio anonimniji partijski aparatčik, da bi onda 1987. zakoračio u političku arenu, gde je svaku dobijenu bitku u vraćanju Srbije tradiciji unitarizma mogao da investira u svoj nacionalistički renome. Iako se, prevashodno na osnovu toga, tvrdilo „da je centralista koji želi da postane novi Tito” i stavi celu Jugoslaviju pod svoju vlast (Vudvort, 1997: 99), Milošević je bio političar neuporedivo manjeg kalibra od Josipa Broza, a njegova politika je bila usmerena ka dijametralno suprotnim ciljevima od Brozove. Umesto cele Jugoslavije, Milošević se pokazao zainteresovanim samo i jedino za teritorije tzv. Velike Srbije, a njih nije uspeo da osvoji, s jedne strane, zato što su njegovi najjači saveznici u inostranstvu (među koje su se ponajpre ubrajali najreakcionarniji delovi Crvene armije u SSSR-u) bili glatko obrisani sa političke scene pre nego što su se završili ratovi za jugoslovensko nasleđe, ali i, s druge strane, zato što je bio naprosto politički nedorastao takvom zadatku. Zapravo, posle početnog uspeha u centralizaciji Srbije – ostvarenog ne samo uz pomoć obnovljenog belicizma, nego i zaustavljanja komunističke dinamike pervertiranja demokratije (na mesto koje je uvedena klasična upravljana demokratija, karakteristična za demokratski despotizam) – Milošević je pokazao je da je nesposoban da vlada i tom i takvom državom i zato je njegova centralistička vlast tokom devedesetih godina bila upućena na sve veću autokratiju i primenu nasilja – i to ne samo na Kosovu i Metohiji – kako bi uopšte opstala, dok je svaka perspektiva daljeg širenja (ka granicama Velike Srbije) otpala kao naprosto smešna.

Zato se može reći da je od Miloševića mnogo uspešniji bio vođa slovenačkih komunista Milan Kučan, koji je opstao na vlasti čak

do 2002. (dve godine duže od Miloševića), uspevši da – za razliku od svojih „drugova“ iz Saveza komunista Slovenije – prebrodi propast komunizma umešnim fašističkim manevrisanjem. Godinu dana pre nego što će slovenački komunisti propasti na prvim slobodnim izborima u Sloveniji,²² dve godine pre nego što će Slovenija proglasiti nezavisnost od Jugoslavije i tri godine pre nego što će kao nezavisni kandidat postati prvi predsednik nezavisne Slovenije, Kučan je napisao predgovor za knjigu *Federalizam po mjeri budućnosti* Cirila Ribičiča i Zdravka Tomca. U svojim zalaganjima za jedan potpuno fantomski federalizam (iz kojeg će nestati svaka trunka sumnje da se možda ipak radi o prikrivenom jugoslovenskom unitarizmu) Kučan je oštro osporavao postojanje „unitarističke jugoslovenske kulture“ (*nota bene*: pošto su u ovom diskursu slovenačka – i sve ostale „nacionalne“ kulture u Jugoslaviji – sagledavane kao unitarističke, ni jugoslovenska kultura nije mogla biti drugačija!) i osuđivao svaki oblik njenog nametanja narodima i narodnostima u (još uvek) zajedničkoj državi (Kučan, 1989: 7). U Sloveniji, konkretno, Kučan je hvalio predanost komunističkog rukovodstva cilju ozbiljenja „stoljetnog sna o ujedinjenoj Sloveniji“ (Kučan, 1989: 6) i konstatovao da se „u suvremenoj Jugoslaviji često [...] precjenjuje klasni interes na štetu nacionalnog, što je uglavnom u funkciji unitarističko-centralističkih težnji i pogleda na odnose u

22 Kao što je primetila Olivera Milosavljević, u periodu 1986-1989, tokom kojeg su pripremani uslovi za početak rata i razbijanje Druge Jugoslavije, jedino je komunističko rukovodstvo Slovenije pratilo Miloševića u nacionalnoj homogenizaciji (posebno u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji), nacionalističkoj politici i u raskidanju preostalih veza sa drugim republikama. U Hrvatskoj, BiH i Makedoniji nije bilo paralelnih procesa u ovom periodu (iako su se zato mimo javne scene nacionalističke snage već pripremale da smene neodlučne komuniste). Konačni efekat ovog usijanja nacionalne homogenizacije bio je talas pobjeda nacionalističkih stranaka u svim republikama – osim Srbije i Crne Gore (u kojima su komunističke partije već odranije postale lideri nacionalizma) – tokom 1990, čim je dozvoljen partijski pluralizam: u Sloveniji je pobjedio DEMOS (8. april: 55% glasova), u Hrvatskoj HDZ (22. april 41,5% glasova), u Makedoniji VMRO-DPMNE (11. i 25. novembar – 43,2% glasova), u Bosni i Hercegovini SDA, HDZ i SDS (18. novembar – ukupno 83,7% u Vijeću građana i ukupno 70,2% u Vijeću općina) (Milosavljević, 1996: 82-83).

Federaciji" (Kučan, 1989: 5).²³ Ovim je Kučan nameravao da se pozicionira na širokom frontu, na kojem više nije bilo dovoljno pružati otpor apostrofiranim nosiocima „unitarističko-centralističkih težnji" izvan Slovenije (prevashodno onima u Srbiji), nego i povampirenim „nasljednicima klerikalno-građanskog nacionalizma u Sloveniji" (Kučan, 1989: 5). Kučan je znao da se u vreme rušenja Berlinskog zida traži sve umešnije žongliranje sa klasnim i nacionalnim interesima i da u realizaciji „stoljetnog sna" o stvaranju nacionalnih država na ruševinama (uvek jednako unitarističke) Jugoslavije komunisti mnogo lošije stoje od onih autentičnih nacionalističko-fašističkih snaga koje su taj san uvek iskreno sanjale, koje su se permanentno trudile da ga „utiskuju u dušu naroda" (bez ikakvog zamajavanja bankrotiranim komunizmom) i kojima su ponajviše smetali zburjeni komunisti koji su izgubili *elementarnu sposobnost razlikovanja* „klasnog i nacionalnog interesa". A kada 26. juna 1991. bude održao govor na Trgu Republike u Ljubljani povodom proglašenja nezavisnosti Slovenije, Kučan će moći mirne duše da zaboravi na „klasu", „udruženi rad" i sva opšta mesta samoupravnog prazoslovlja i da se okrene samo slovenačkoj „naciji, jednoj i nedeljivoj". Najupečatljivije reči koje je tom prilikom izgovorio glasile su: „Danas su dopušteni snovi. Sutra je novi dan" (cit. prema: Knežević Hočevar, 2011: 52). Sutrašnji dan je bio dan ozbiljenja „stoljetnog sna o ujedinjenoj Sloveniji", kada je upravo onaj komunizam u koji se pre toga kleo (skupa sa jugoslovenskim unitarizmom) trebalo gurnuti u „ropotarnicu istorije", odakle će se moći vraćati isključivo kao – noćna mora.

Ishod celog ovog galimatijasa bila je konačna kompromitacija komunističke varijante fašističkog programa regeneracije,²⁴ emanci-

23 Kučanova pozicija je bila da su se o svim pitanjima državnog uređenja buduće zajedničke države južnoslovenskih naroda potpuno slobodno dogovorili njihovi legitimni „predstavnici" na II zasedanju AVNOJ-a i da je to bio slučaj i sa svim kasnijim ustavima, zaključno sa onim iz 1974. (Kučan, 1989: 12-13). Na taj način je bilo najelegantnije „inkriminisati" svaku iole supstancijalniju federalističku opciju kao, u krajnjoj liniji, nelegitimnu, nedemokratsku i „unitarističko-centralističku" (odnosno, u krajnjoj liniji, „promiloševićevsku"). U takvom diskursu je takođe trebalo da bude obesnažena i sama izvorna, liberalna federalistička opcija, koja je polazila od prava i sloboda čoveka i principijelno osporavala sve postojeće „nacionalne kolektive", sa njihovim opsesivnim zagovaranjem „nacionalnog interesa" – u komunističkom ruhu ili bez njega (upor. Puhovski, 1990: 538).

24 Ovo je važno čak i za Srbiju i Crnu Goru, gde su vladajuće komunističke partije opstanak na vlasti morale da plate odricanjem od komunizma i prihvatanjem tradicija evropske socijaldemokratije (prema kojoj su intimno gajili samo najdublje gnušanje).

pacija njegove nacionalističke varijante i uvlačenje građana svih republika i pokrajina Jugoslavije u sukob koji je započeo kao spor komunističkih rukovodstava o međusobnom razgraničenju vlasti, a završio se kao rat „nacija, jednih i nedeljivih“ za državnu samostalnost i teritorije. Naposljetku, kada konačno bude izbio 1991, građanski rat će u svakoj od federalnih jedinica (sada već bivše) zajedničke države koje su u njemu učestvovala biti eufemistički nazivan „oslobodilačkim ratom“. „Oslobođenje“ u tim ratovima bilo je ujedno i poništenje „oslobođenja“ koje su partizani doneli Jugoslaviji u Narodno-oslobodilačkom ratu: ako su zagovornici komunističke varijante fašističkog programa regeneracije mogli da 1945. odnesu pobjedu nad svojim nacionalističkim konkurentima zato što još uvek nisu bili dezavuisani vršenjem vlasti i zato što su se najiskrenije borili protiv stranog okupatora, onda je do 1991. obe ove prednosti nestalo. Bili su prokazani upravo zato što su tako dugo bili na vlasti, zato što su zemlju doveli do rasula i zato što su, shodno tome, bili doživljeni kao okupatori.

Krah Druge Jugoslavije bio je delimično repriza kraha Prve Jugoslavije, a delimično i njegova inovacija. Kao i za Prvu Jugoslaviju, i za Drugu Jugoslaviju je važila pravilnost koju je zapazio Tokvil: centralizam je prvo oslabio društvo, a zatim i vlast, tako da su se obe države urušile usled nedostatka (dovoljno velikih) društava koja bi ih želela i (dovoljno sposobnih) vlasti koje bi ih – ako treba i uz pomoć (dovoljno jake) vojske – branile. Međutim, u Drugoj Jugoslaviji je došlo do tri važne novine. Prvo, Druga Jugoslavija je mnogo temeljnije nego Prva Jugoslavija zatrla mogućnost opozicije vladajućem režimu da – obnovom belicizma – stvori neku novu, federalnu Jugoslaviju, koja ne bi bila (poput Treće) samo nemušto i birokratsko odlaganje konačnog razlaza svih federalnih jedinica. Štaviše, Druga Jugoslavija je sebe već bila toliko razrušila da više i nije bila sposobna za bilo šta drugo do da raspaljuje belicizam svojih sastavnih delova, koji su svoju snagu mobilisali iz okretanja jednih protiv drugih (i svih protiv onih najslabijih, koji su poslednji branili Jugoslaviju zalaganjem za zaustavljanje pervertiranja demokratije u njoj i prevazilaženje ratobornih etničkih animoziteta). Drugo, proces pervertiranja demokratije otišao je u Drugoj Jugoslaviji mnogo dalje nego u Prvoj Jugoslaviji. Štaviše, moglo bi se reći da se diktatura, koju je uspostavio Aleksandar Karađorđević 1929, tokom narednih šezdeset godina samo uvećavala, zaodevajući se u različite ideološke pokrove, pozivajući se na različite legitimacione obrasce i razmnožavajući se (poput amebe) deobom,

ali ne menjajući ćud. Treće, već pod diktaturom Aleksandra Karađorđevića partijski pluralizam je počeo da preuzima funkcije neuspele federalizacije, pokazujući veliki potencijal u raspirivanju ksenofobije i nacionalizma,²⁵ ali je pravu razornost „srastanja” partija sa federalnim jedinicama razotkrila tek komunistička Jugoslavija, nakon što je u njoj pokrenuta dinamika „nacionalnog komunizma”. Tek je ta dinamika na mesto jednog centralizma uspostavila njih osam (pri čemu dva – pokrajinska – nisu dočekala kraj SFRJ, ali je zato jedan od njih – kosovsko-metohijski – uspeo da napusti SRJ pre njenog zvaničnog kraja), koji su, u želji za uspostavljanjem doslednog unitarizma, „ratorbornu (kon)federaciju” naposljetku zaista i pretvorili u ratno poprište.

Sve to ukazuje na potrebu da se pažnja obrati na *kompleksnu i promenljivu interakciju* (unitarizmu uvek sklonog) centralizma, (pervertirane) demokratije i (periodično razbuktanog) belicizma, koja je bila na delu u obe Jugoslavije, a na koju je već u svojoj analizi francuskih prilika ukazao Tokvil. Ako je Prvu Jugoslaviju stvorila i uništila dinamika *beskompromisnog* centralizma (tj. centralizma kojem je snagu davao snažni belicizam, koji je svoje sokove crpao iz Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, i rovita demokratija, koja se još uvek nalazila u povoju i kojom se još moglo lako manipulirati), preteklog iz Kraljevine Srbije i tek probuđenog (u smislu ideala) u delovima nersrpskog stanovništva (prevashodno kod ustaša u Hrvatskoj), onda bi se takođe moglo reći da je Drugu Jugoslaviju stvorila i uništila dinamika *ambivalentnog komunističkog centralizma, koji se postepeno rastočio u šest (odnosno osam) kompetitivnih komunističkih centralizama*. Ovo rastakanje je komunistički centralizam platio brzim gubitkom pogonske snage i, što je još bitnije, rapidnim sužavanjem prostora za ideološko manevrisanje unutar nedemokratskih državnih institucija (koje su sa samoupravljanjem počele da gube i ono malo političke supstance koje su ranije imale) i onemogućavanjem povratka partizanskom belicizmu. Partizanska borba komunista je stvorila Drugu Jugoslaviju kao

25 U Kraljevini Jugoslaviji su naposljetku sve etničke i konfesionalne grupe izuzev srpske oformile svoje partije kako bi na taj način optimirale svoj pristup diktatoru i od njega iznudile što više privilegija. Kako je dobro primetio Laslo Sekelj, te partije su bile od samog starta hendikepirane nemogućnošću razvoja odgovarajućeg „pogleda na svet” (kakav je u Srbiji nastao još u 19. veku u borbama radikala, liberala, naprednjaka a kasnije i socijalista) koji bi omogućio prevazilaženje etničkih podela. Umesto toga, partije su se u Kraljevini Jugoslaviji uzdigle u mesta sa kojih su elite etničkih i konfesionalnih grupa sprovodile nacionalnu homogenizaciju u borbi sa drugim etničkim i konfesionalnim grupama (Sekelj, 1995: 32), a pre svega onom srpskom.

alternativu kako prokaženoj Kraljevini Jugoslaviji, tako i marionet-
skim nacionalističko-fašističkim režimima koje je okupator stvorio u
periodu 1941-1945. Pola veka kasnije, partizanska borba je postala
opsolentna u uslovima u kojima su sami (bivši) komunisti stvarali na-
cionalističko-fašističke režime, kao alternativu jednako prokaženoj
Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji.

Ipak, ne bi trebalo tako lako otpisati udeo beskompromisnog
centralizma u raspadu Druge Jugoslavije. Kompetitivni komunistički
centralizmi nisu dočekali kraj SFRJ da bi jednostavno nastali sa njom.
Upravo suprotno, oni su SFRJ dokrajčili tako što su se ponovo tran-
sformisali – ili tačnije, „regenerisali” – u beskompromisne centrali-
zme, koji su čak bili spremni da dopuste povratak (upravljanj) demo-
kratiji, ali po cenu iznova raspaljenog belicizma. Miroslav Hadžić je
dobro primetio da su se oružane snage na teritoriji SFRJ pred i tokom
njegovog raspada nalazile u veoma različitim stanjima: „po oslobodi-
lačkoj samosvesti i socijalno-političkom statusu ratne vojske novih
država (OSH, TOS, ABH) podsećaju na JNA iz 1945. godine, dok VJ
i njen oficirski kor po ukupnoj degradiranosti i nataloženoj frustrira-
nosti liče na prokaženu ‘bivšu kraljevu vojsku’ u prvim godinama ko-
munističke Jugoslavije” (Hadžić, 2001: 174). Hadžić bi još bolje učinio
da je „ratne vojske novih država” (i to ne samo u Hrvatskoj, Sloveniji
i bošnjačkom delu Bosne i Hercegovine) uporedio sa ratnom vojskom
Kraljevine Srbije, jer bi to poređenje otkrilo mnogo značajnije para-
lele, a učinilo bi jasnijom i samu dinamiku rastakanja ambivalentnog
komunističkog centralizma: da bi mogao da dovede do nestanka Dru-
ge Jugoslavije – slabeći prvo njeno društvo, zatim njenu vlast i, na-
posletku, njenu oružanu silu – nije bilo dovoljno da se rastoči u šest
kompetitivnih komunističkih centralizama, nego su ti novi centrali-
zmi morali da se „regenerišu” u beskompromisne centralizme.

SFRJ se tako ukazuje kao žrtva beskompromisnog centralizma
u Srbiji i u drugim republikama – pre svega u Sloveniji, Hrvatskoj i
sva tri konstitutivna dela Bosne i Hercegovine – a naposletku i na
Kosovu i Metohiji. Isti onaj žar sa kojim je vojska Kraljevine Srbije u
Prvom svetskom ratu „oslobađala” svoju „sabraću” iz austrougarske
„tamnice naroda” kako bi ih podvrgla srbijanskom beskompromisnom
centralizmu (*mutatis mutandis*, isto se odnosi i na ustašku vojsku u
Drugom svetskom ratu), pokazale su i „ratne vojske novih država” (od
Slovenije i Hrvatske 1991, preko Bosne i Hercegovine 1992-1996, pa
zaključno sa Kosovom i Metohijom 1999) kada su „oslobađale” svoju

„sabraću“ iz jugoslovenske „tamnice naroda“ kako bi ih podvrgle beskompromisnom centralizmu samih tih novih država.²⁶ Sve u svemu, (kon)federalizam Druge Jugoslavije pokazao se ne kao sredstvo prevazilaženja beskompromisnog centralizma Prve Jugoslavije, nego kao rasadnik tog centralizma po teritorijama svih republika i pokrajina. Renesansa beskompromisnog centralizma na kraju Druge Jugoslavije tako ne samo da nije dezavuisala tešku kaznu kojoj je Srbija podvrgnuta za počinjene centralističke grehe, nego je samo kompromitovala kaznenu instancu.

Najveći paradoks ovog kažnjavanja Srbije nije ležao u tome što je od nje u prvoj polovini sedamdesetih godina prošlog veka stvoren već potpuno apsurdni političko-teritorijalni entitet, nego u tome što je tada ona civilizacijski unazađena i kadrovski predodređena za povratak beskompromisnom centralizmu. Naime Titov obračun sa srbijanskim političkim rukovodstvom (koje je bilo sklono da liberalizaciju komunizma forsira daleko preko one mere koju su druga republička i pokrajinska rukovodstva smatrala dozvoljenom)²⁷ pokrenuo je još sedamdesetih godina devastaciju sveukupne srbijanske elite: nakon što je sa svojih radnih mesta odstranjeno oko pet hiljada ljudi (Đukić, 1990: 7), mahom prosvćenijih političara, preduzetnijih direktora preduzeća i slobodoumnijih profesora univerziteta, na njihova mesta su dovedeni „provereni kadrovi“, iz čijih redova će se kasnije regrutovati poslušna i beslovesna armija najvećeg komunističkog apartčika među njima – Slobodana Miloševića.²⁸ Miloševićev politički genije se

26 Slovenija tu ipak predstavlja izuzetak, s obzirom da je odmah stavljena pod kontrolu Evropske unije. Ipak, i pored toga izazovi beskompromisnog centralizma (kome je krila dao belicizam raspiren u ratu za nezavisnost Slovenije) nisu bili mali, a njegovi nosioci su, kako najbolje pokazuje primer Janeza Janše, mogli da svoje „herojske“ ratne zasluge dugo eksploatišu i koriste kao politički paravan za sasvim prozaične kriminalne aktivnosti.

27 Po rečima Latinke Perović, srbijansko političko rukovodstvo je 1972. smenjeno jer je pokazalo spremnost da prizna da je istrošena legitimaciona matrica jugoslovenskog komunizma (NOB, otpor Informbirou, obnova zemlje itd.) i da novi izazovi leže u prihvatanju imperativa afirmacije tržišta, demokratizacije političkog života, obezbeđenja nezavisnosti sudstva itd. (Perović, 1991: 8).

28 Slavoljub Đukić procenjuje da su nakon Osme sednice CK Saveza komunista Srbije 1987, na kojoj je Slobodan Milošević uspeo da obezbedi svoj položaj novog gospodara Srbije, usledile još veće čistke u redovima političke elite nego 1971. (Đukić, 1994: 101). Negativna selekcija komunističkih kadrova u Srbiji, kojoj je temelje udario Josip Broz, tako je šesnaest godina kasnije pod Miloševićem zaokružena i uzdignuta u svojevrsan državni princip.

sastojao upravo u tome što je znao kako „diše“ izdrilovana srbijanska komunistička nomenklatura i kako se njome najefikasnije može zavladatai, dok je s druge strane imao taman toliko praktičke intuicije da shvati da se kaos koji je stvoren u Srbiji Ustavom iz 1974. neće moći zaustaviti uhodanim državno-partijskim mehanizmima i da će najveće (kratkoročne) efekte doneti stare oprobane metode beskompromisnog centralizma. Zbog ove neobične kombinacije nomenklaturne borniranosti i hrabrosti da se ponovo iz boce pusti opasni duh beskompromisnog centralizma Milošević je mogao brzo i snažno da zabljesne na političkom nebu Srbije. Za njegov uspon na položaj prvo vladajućeg komunističkog aparatčika, a zatim i demokratskog despota Srbije bilo je dovoljno to što je stavljanjem pod kontrolu dve „odmetnute“ pokrajine Srbiju ponovo učinio unitarističkom²⁹ i tako beskompromisnom centralizmu dao novi zamajac. A kada je Ustavom iz 1990. konačno prekinuo praksu fašističkog manipulisanja „proletarijatom, jednim i nedeljivim“ još nije bilo jasno kako će svoju novu vlast izgraditi. Te 1990, on se zadovoljio skromnijim, demokratsko-despotским manipulisanjem srpskom „nacijom, jednom i nedeljivom“, dok na kraju, 2000, kada je osetio potrebu za istinskim nacionalističkim fašizmom, više nije imao snage da ga sprovede. I društvo i država su jednostavno bili preslabi za povratak totalitarizmu, bio on komunistički ili nacionalistički.

Beskompromisnim centralizmima Slobodana Miloševića (u Srbiji) i Mila Đukanovića (u Crnoj Gori) pripala je „čast“ da odigraju završnu federalističku farsu u Saveznoj Republici Jugoslaviji (1992-2003). Iza te farse tekla je ogoljena borba za moć, iz koje je kao pobednik izašla ona manja, crnogorska („authohtona“) centralistička vlast, koja se na svojoj teritoriji odbranila od one veće, srbijanske („okupatorske“). Štaviše, Miloševićev beskompromisni centralizam se u devedesetim godinama pokazao kao toliko autodestruktivan da više nije imao snage ne samo da disciplinuje sve neposlušniju Crnu Goru, nego i da se odupre snagama NATO-pakta kada su borbarđovale Srbiju, pa na kraju krajeva i da uništi snage opozicije u samoj Srbiji kada

29 Iako su opstale i u Ustavu Republike Srbije iz 1990, dve pokrajine su bile lišene svog ranijeg, komunističkog armiranog kvazi-federalnog statusa, a da nikakvu pravu regionalnu autonomiju zauzvrat nisu dobile.

su pokrenule revoluciju kako bi mu oduzele vlast.³⁰ Žrtvujući Drugu Jugoslaviju (a zatim i Bosnu i Hercegovinu) kako bi svoj centralizam barem odbranio u Srbiji i Crnoj Gori – koje su zarad toga ušle u neslavni eksperiment Treće Jugoslavije – Milošević se pokazao na kraju preslabim da uopšte ostane na vlasti. A trogodišnja epizoda Državne zajednice Srbije i Crne Gore, koja je nastupila nakon nestanka poslednje Jugoslavije, već je bila lakrdija lišena svakog smisla i značaja i zato joj se ovde i neće poklanjati nikakva pažnja.

Iz svega rečenog može se zaključiti da Miloševićev beskompromisni centralizam snosi lavovsku odgovornost za konačni raspad jugoslovenskog društva, jugoslovenske vlasti i jugoslovenske oružane snage, čime je stavljena tačka na osamdeset pet godina dugo i svake hvale vredno, ali na kraju ipak uzaludno pregnuće južnoslovenskih naroda da se civilizacijski uzdignu iz provincijalne žabokrečine, da se oslobode bremena (i onog beskompromisnijeg i onog ambivalentnijeg) centralizma i da zajednički zakorače u naprednije i kompleksnije forme društvenog i državnog organizovanja – iste one na koje ih sada, razbucane, posvađane i pauperizovane, prinuđuje Evropska unija.

Postjugoslovenski srbijanski centralizam

Svi oni koji su učestvovali u rasturanju Druge (i Treće) Jugoslavije – bez obzira da li su organizovali i ratno angažovali oružane snage ili su bili samo pasivni posmatrači – kleli su se u „nacionalnu samobitnost“ i navodno najvišu političku nužnost da ona dobije čvrste, neprobojne i (s obzirom na vladajući etnos) „prirodne“ državne granice. Neosnovanost takvih konstrukcija postala je vidljiva odmah čim su nove države, ekonomski oslabljene (neke i potpuno devastirane) nakon izlaska iz jugoslovenske federacije, počele da priznaju nužnost evropskih integracija – koje su vodile kudikamo čvršćim federalnim strukturama od onih koje su postojale i u SFRJ i u SRJ. Tek je tok evropskih integracija svih država koje su nastale na teritoriji bivše SFRJ (i SRJ) pokazao koliko su one u proteklom periodu bile civilizacijski unazađene razobručenim centralizmom. Pošto su u svim republikama bivše SFRJ vladajući komunisti raspalili animozitet prema principu federa-

30 Sam aparat represije – vojska i policija – bio je 5. oktobra 2000. već toliko rastočen da nije ni pokušao da sluša Miloševićeva naređenja i da puca po svima koji su se tog dana nalazili na ulicama Beograda, protestujući zbog izborne krađe.

lizma (jedini su ga odbacivali zbog toga što je bio maska unitarizma, a drugi zato što je bio pogonsko gorivo konfederalizacije), njihovi nacionalistički naslednici su se našli u problemu kada su shvatili da im se na putu do punopravnog članstva u Evropskoj uniji traži da joj – kao i u svakoj normalnoj federaciji – suverenitet isporuče na srebrnom poslužavniku. Nesposobni da ponovo pribegnu belicizmu i inoviraju načine za pervertiranje demokratije, oni su još neko vreme insistirali na centralizmu, po cenu dopuštanja da se u potpunosti razvije njegov autodestruktivni potencijal. A kada su naposljetku sa vlasti nestali svi oni koji su profitirali od rasturanja bivše zajedničke države i kada su – u regularnim i pacifikovanim demokratskim uslovima – izabrane nove političke elite koje su prihvatile nužnost prilagođavanja novoj realnosti Evropske unije – *a to znači i otvaranje za principe liberalne decentralizacije* – po prvi put je nastalo iskušenje prihvatanja direktne borbe sa tradiranim centralizmom, koji se sa tom realnošću nalazio u izravnom sukobu. Ako su države koje danas postoje na teritoriji bivše SFRJ (i SRJ) nastale po želji i po meri centralističkih ambicija vladajućih komunista i njihovih nacionalističkih naslednika (na kraju i nacionalističkih naslednika albanske etničke pripadnosti u pokrajini Kosovu i Metohiji), onda se današnje političke elite osvešćuju – neke brže, neke sporije – da je žrtvovanje tih ambicija preduslov za bilo kakav napredak u političkoj i socijalnoj konsolidaciji.

U Srbiji je na žalost ovaj proces osvešćenja još na samom početku, a cena koja se plaća zbog opiranja da se krene na put liberalne decentralizacije vremenom postaje sve veća. Indikativno je u tom smislu da se u Ustavu Republike Srbije iz 2006. ne pominju ni Jugoslavija ni Evropska unija. Iako mu nikada nije pridavala značaj koji on – barem u teoriji – zaslužuje, osnovnim pravno-političkim dokumentom je nova politička elita preduzela pokušaj ne samo da pod tepih stavi istorijsku traumu Jugoslavije i da izbegne da se prema njoj odredi – pa samim tim i da u celoj Srbiji inicira proces kolektivnog učenja na počinjenim greškama – nego i da što više odgodi početak procesa usklađivanja unutrašnjeg uređenja Srbije sa evropskim standardima, *upravo zato što oni neumitno vode (između ostalog) ka liberalnoj decentralizaciji*. Ta elita se ponaša kao da je u svojevrsnom istorijskom limbu: nostalgичno se seća „zlatnog doba“ beskompromisnog centralizma u Kraljevini Srbiji (koji je jednom već omogućio prisajedinjenje Kosova i Metohije), mašta o njegovom povratku u budućnosti (koji će još jednom omogućiti prisajedinjenje Kosova i Metohije), a u sadašnjo-

sti ono malo preostale snage koristi kako bi sačuvala barem osnovne poluge centralizma, koje više i nemaju nikakvih ideoloških pokrova, koje se i same nalaze u priličnom rasulu, ali koje se takoreći već po automatizmu reprodukuju u atomizovanom društvu lišenom snage da ih ozbiljnije ugrozi. To stanje bi se moglo najbolje opisati kao *implorizacija centralizma*. S obzirom da je već proizveo svoja najdestruktivnija dejstva, a da ga to nije dokrajčilo, i da mu je Evropska unija presekla dotok glavnih životnih sokova – belicizma i pervertirane demokracije – centralizam u današnjoj Srbiji kopni malo po malo, ekonomiče sa preostalom kontrolnom moći i očajnički se bori da ne bude uvučen u žrvanj liberalne decentralizacije. Ustavni haos koji je već time u Srbiji stvoren (upor. Molnar, 2013) očigledno se poima kao još uvek manje zlo od odustajanja od centralizma koji je nasleđen iz stare Jugoslavije i koji je već uverljivo dokazao svoju nesposobnost da efikasno socijalno i politički integriše Srbiju i, pogotovo, da joj omogući implementaciju evropskih standarda.

Nova politička elita Srbije koja je prvo Miloševića svrgnula sa vlasti i poslala u Hag, a zatim i upokojila Treću Jugoslaviju, učinila je ono što su učinile i druge postkomunističke zemlje: vratila se svojim „svetlim“ tradicijama, iako ne iz perioda (1918-1941) koji je neposredno prethodio uspostavljanju komunizma, nego iz još ranijeg perioda (1903-1918), *koji je, kao što smo gore mogli da vidimo, upravo nosio u sebi klicu propasti buduće države (Jugoslavije)*. Među mnogim razlozima koji su se za to nudili najvažniji je bila fascinacija belicizmom ekstremno nacionalističkih udruženja u vojsci Kraljevine Srbije kojima je uspelo da državu uvuku u niz ratova, kojima je uvećana državna teritorija i prisajedinjen njen najdragoceniji deo – Kosovo i Metohija. Moglo bi se čak reći da je, nakon što je poraz u ratu protiv sila NATO naterao Miloševića da skine s dnevnog reda temu Kosova i Metohije, njegov pad sa vlasti bio najdirektnije povezan sa vraćanjem ove teme u samo središte političkog života u Srbiji. Štaviše, na interevenciju Srpske pravoslavne crkve³¹ i njene političke ispostave u DSS-u, 2006. je donet Ustav sa prioritetnim ciljem da se obznani da je Srbija uni-

31 SPC se od 1990. odlučno angažovala na odbacivanju avnojevskih granica, pa je čak rizikovala i sukob sa Miloševićem kada je on počeo da diže ruke od Velike Srbije, a naročito kada se pomirio sa gubitkom Kosova i Metohije (Radić, 1996: 297). Aktivno se angažujući na rušenju Miloševića sa vlasti 2000, crkveni kler se u postmiloševićevskoj Srbiji uzdigao u „glavni oslonac široko rasprostranjenom uverenju da su postojeće granice Srbije privremene“ (Popović Obradović, 2004: 143).

tarna država, da neće priznati nikakav drugi status Kosova i Metohije osim statusa „pokrajine” i da je spremna da uđe u sukob sa svima koji pomisle da se okončanje protektorata međunarodne zajednice nad tom „pokrajinom” može završiti drugačije osim njenom punom reintegracijom u srbijansku državu. Bilo je to impozantno svedočanstvo o borniranosti nove političke elite koja je, po rečima Vesne Pešić, zbog potpune predanosti proširenju države Srbije sve vreme nakon pada komunizma – pa i nakon pada Miloševića – odbijala da uspostavi ozbiljan ustavni poredak na teritoriji kojom je nesporno raspolagala i time svesno ušla u rizik da tu teritoriju i u budućnosti učini sklonom „segmentiranju i raspadanju” (Pešić, 2007: 77). A „segmentiranje i raspadanje” bi se i u budućnosti (kao i u prošlosti) moglo očekivati prevashodno kao posledica svojevrzne dijalektike centralizma (koji bi postajao beskompromisniji što bi se više smanjivala teritorija na kojoj se reprodukuje) i institucionalnog urušavanja. Krajnje konsekvence te dijalektike zapravo su već vidljive na Kosovu i Metohiji, gde je (ostave li se po strani strukture vlasti međunarodne zajednice i albanske većine) pokušaj Beograda da po svaku cenu održi vlast nad srpskom manjinom (i opštinama u kojima se ona nalazi u većini) stvorio potpuni haos, od kojeg je jedino odudarala – organizovanost političke pljačke epskih razmera.³² A sa ostacima Miloševićevog centralizma nova politička elita je preuzela i logiku njegove propagande i utkala je u svoje „evropejstvo”: opravdanje za loše stanje u kojem se nalazi Srbija je trebalo tražiti svugde samo ne u samoj Srbiji. Taj način razmišljanja

32 Prvi državno organizovani korupcionaški sistem na Kosovu i Metohiji je obrazovan već 1913. i od samog početka je stvarao nesagledive prepreke integraciji stanovništva ovih teritorija u novu državu – prvo Srbiju, a kasnije i Jugoslaviju (Jovanović, 2013). Taj državno organizovani korupcionaški sistem je preživio i povlačenje države Srbije sa Kosova i Metohije (posle kapitulacije 1999. u ratu sa snagama NATO-a). Naposljetku, nakon što su u Srbiji na izborima 2012. vlast izgubile političke snage koje su neposredno učestvovala u svrgavanju Miloševića sa vlasti, Skupština je obrazovala Anketni odbor sa ciljem da utvrde razmere zloupotreba u trošenju sredstava iz budžeta Republike Srbije na Kosovu i Metohiji u periodu 2001-2012. U Izveštaju koji je Anketni odbor podneo Skupštini na usvajanje 14. aprila 2014. utvrđeno je da ogroman deo ukupno izdvojene sume od 2,8 milijardi evra uopšte nije otišao tamo gde je nominalno bio namenjen – a možda nije ni stigao na Kosovo i Metohiju (pri čemu je pravosudnim organima ostalo da utvrde gde je i na šta je novac utrošen). Tokom rasprave u Skupštini niz poslanika je pominjao i troškove koji uopšte nisu ušli u Izveštaj (među kojima su neki proglašeni za državnu tajnu) i koji ostavljaju sumnju da su malverzacije bile još mnogo veće nego što su u Izveštaju prikazane. I zaista, odgovarajući na ove prigovore, Momir Stojanović, predsednik Anketnog odbora, rekao da je Izveštaj „zagrebao tek vrh ledenog brega” (Izveštaj Anketnog odbora, 2014).

je na kraju doveo do zaključka da je Srbiji i dalje najpotrebnije združivanje snaga (u cilju suprotstavljanja velikim opasnostima koje prete spolja), „sabornost“, *centralizam* – pod vlašću onih koji su se odlično izvežbali da odgovornost prebacuju na svoje prethodnike (a ponajpre na Broza i Miloševića), koji zapravo i nemaju nikakvu ideju kako bi trebalo da izgleda „evropska Srbija“, ali koji zato dobro znaju da ona mora imati u svom unitarnom sastavu „pokrajinu“ Kosovo i Metohiju.

Srbija je danas država koju je, shodno dinamici pripreme, izgradnje i razgradnje totalitarnog režima i njemu primerenog fašizma (o čemu je bilo govora na početku ovog teksta), u prošlosti satio prvo (pod Aleksandrom Karađorđevićem) jugoslovensko-monarhistički, zatim (pod Josipom Brozom i njegovim minornim naslednicima) jugoslovensko-komunistički, a zatim (pod Miloševićem) i njen sopstveni demokratsko-despotski centralizam, tako da ona nema više ni snage da im se pomoću belicizma i pervertirane demokratije vrati, ni hrabrosti da se zaputi u pravcu liberalne decentralizacije. Nastupio je momenat kada zaostaci starog totalitarizma (i demokratskog despotizma) preživljavaju zahvaljujući bogatim mogućnostima za manipulaciju urušenim institucijama – u korist onih malobrojnih koji su još jaki (tj. imaju vlast ili su joj bliski) i na štetu onih koji su slabi, ali koji više nemaju iluzija da su delovi bilo čega „jednog i nedeljivog“. Sve se pokreće još samo po inerciji onog najrutinskijeg, koje u pokretu drži *upravni aparat*.

Kao i u svakoj drugoj centralističkoj državi, i u postmiloševićevskoj Srbiji je bilo važnije uspostaviti administrativno-teritorijalnu nego političko-teritorijalnu organizaciju. To objašnjava zašto je nova politička elita, kao efektivni suveren Srbije (koji u staroj dobroj apsolutističkoj tradiciji stoji iznad prava) imala potrebu da, preuređujući novu državu, prvo donese Zakon o državnoj upravi (Službeni glasnik Republike Srbije br. 79 od 5. novembra 2005) i na njemu zasnovanu Uredbu o upravnim okruzima (Službeni glasnik Republike Srbije br. 16 od 23. februara 2006), pa tek onda Ustav Republike Srbije (Službeni glasnik Republike Srbije br. 98 od 8. novembra 2006) i na njemu zasnovani Zakon o teritorijalnoj organizaciji (Službeni glasnik br. 129 od 29. decembra 2007) i Zakon o utvrđivanju nadležnosti pokra-

jine Vojvodine (Službeni glasnik br. 99 od 30. novembra 2009).³³ Već i ova hronologija govori u prilog tome da je danas za Srbiju najvažnija administrativno-teritorijalna organizacija koja je deli u 29 upravnih okruga (od kojih su 5 fantomski, s obzirom da se nalaze na teritoriji Kosova i Metohije) i preko koje partijski suveren očekuje da će moći realno da „vlada“. Državotvorna logika ovde je sasvim jasna: država je za nosioce vlasti teritorijalno-demografski entitet koji se mora prvo prožeti administrativnom mrežom kao „bazom“, da bi se onda na nju mogla – ali ne i morala – nakalemiti „nadgradnja“ sastavljena od (manje-više nebitnih) vlasti političko-teritorijalnih jedinica i grana vlasti na nacionalnom nivou.

Ustavne odredbe o političko-teritorijalnom uređenju Srbije sročene su tako da što manje ometaju već uspostavljenu administrativno-teritorijalnu organizaciju i da je obogate određenim decentralizacijskim *ukrasima*. Jedino se time mogu objasniti asimetrična pokrajinska organizacija i asimetrična lokalna uprava u unitarnom uređenju države Srbije. Naime, članom 182. Ustava predviđene su u sastavu Srbije dve pokrajine (Vojvodina i Kosovo i Metohija),³⁴ od kojih je samo drugoj rezervisana „suštinska autonomija“, dok je prva nema, niti bi ikada trebalo da je očekuje (sa puno razloga se može pretpostaviti da je ne bi dobile ni novoosnovane pokrajine, ako bi uopšte nekada nastale). Štaviše, određivanje sadržaja te tako neobično važne „suštinske autonomije“ ustavotvorac je prepustio zakonodavcu kao da – uzimajući u obzir i brzinu sa kojom je ustav napisan („sklepan“, bila bi neakademska, ali mnogo primerenija reč) – ni sam nije znao o čemu bi se tu još moglo raditi. Zbog toga je i Venecijanska komisija u

33 Više odredbi potonjeg zakona Ustavni sud Republike Srbije je 10. jula 2012. proglasio neustavnim (Službeni glasnik br. 67), čime je s puno prava istaknuta autentična volja ustavotvorca da Srbija bude unitarna država bez primesa regionalizma. Uzgred, s puno pompe najavljeni zakon o „suštinskoj autonomiji“ pokrajine Kosovo i Metohija (za koji je predviđeno da bude donet po postupku predviđenom za promenu Ustava) još uvek nije donet – a kako stvari stoje nikada i neće biti donet s obzirom na besmislenost predmeta koji treba da reguliše.

34 Pri tom je Ustavom otvorena mogućnost osnivanja novih, ali i *ukidanja* postojećih pokrajina. Iz „duha“ celokupnog Ustava sasvim se jasno može zaključiti da je ovo drugo ustavotvorcu bilo mnogo poželjnije.

svom Mišljenju o Ustavu Srbije (br. br. 405/2006 od 19. marta 2004) zaključila da „Ustav uopšte ne garantuje suštinsku autonomiju Kosova jer u svemu zavisi od volje Narodne skupštine Republike Srbije da li će se samouprava realizovati ili neće“. Naravno, moglo bi se reći da je sam status Kosova i Metohije potpuno nevažan s obzirom da se radi o teritoriji koja je stavljena pod protektorat međunarodne zajednice (tačnije, Evropske unije), pa je samim tim izvučena ne samo iz ustavnopravnog poretka Srbije,³⁵ nego – što je mnogo važnije – i iz njene administrativno-teritorijalne organizacije. To je sasvim tačno, ali je indikativno da je srbijanski ustavotvorac postao voljan da jednom delu svoje teritorije dodeli ono što je (iz svoje centralističke perspektive) velikodušno proglasio za „suštinu autonomiju“ tek kada je on oduzet, izmešten i stavljen na kolosek koji vodi punoj državnoj nezavisnosti.

S druge strane, Vojvodina ne može da računa čak ni na ovu, sa držinski sasvim praznu, „suštinsku autonomiju“. Njena autonomija je neka vrsta anomalije u kontroli koju srbijanski suveren upražnjava nad sedam vojvođanskih upravnih okruga, nastojeći da ih što više izjednači sa sedamnaest – ili, tačnije (ako se izuzme Beograd), šesnaest – preostalih raspoloživih upravnih okruga „Uže Srbije“.³⁶ Stoga ne čudi da se u Vojvodini mogu već naslutiti obrisi novog elementa vojvođanskog identiteta: „prkosa“ beogradskom centralizmu, koji se temelji na činjenici da (shodno zvaničnim podacima) jedino na teritoriji Vojvodine većina glasača na referendumu nije glasala za usvajanje Ustava iz 2006. (na šta su pozivale, od parlamentarnih partija, LSV, LDP, GSS i SDU, a od neparlamentarnih SDPV i VP: upor. Ilić, 2012: 121; Radosavljević, 2011: 129). Kasnije natezanje oko Statuta Vojvodine i pokušaji da se od njega napravi korektiv Ustava neslavno su završili krajem 2013, kada je Ustavni sud osporio dve trećine njegovih odredbi kao nesaglasnih sa (bilo kakvoj supstancijalnoj autonomiji nesklonim) Ustavom. Sve je to moglo Vojvođane samo da učvrsti u ubeđenju da su Ustavom dobili jednu varijantu „*permanentno nadzirane administrativne samouprave [koja] [...] zavisi pre svega od promenljive*

35 Štaviše, na Kosovu i Metohiji već uveliko traje proces uspostavljanja nezavisne države, koja se takođe – kao i Srbija – priprema da postane punopravna članica Evropske unije.

36 Nema nikakve sumnje da bi isto važilo i za bilo koji drugi deo teritorije te „Uže Srbije“ koji bi se u budućnosti vinuo do statusa pokrajine.

volje većine u državnom parlamentu" (Komšić, 2014: 125) – ili, drugim rečima, od milosti beogradskih centrala političkih partija koje kontrolišu celokupan srbijanski mehanizam vlasti – i koja ne poseduje ni trunku principijelnosti (pogotovo ako se imaju u vidu principi regionalizma koji važe u Evropskoj uniji) i stabilnosti.

Time dolazimo i do druge asimetrije u teritorijalno-političkom uređenju Srbije. Naime, kao i u ranijim ustavima, i u Ustavu iz 2006. nedostaje bliže određenje trećeg („nesamoosveštenog“) dela Srbije koji nema svoj naziv (identitet), koji se kolokvijalno (u čisto geografskom značenju) naziva „Užom Srbijom“ i koji može da računa samo na lokalnu samoupravu svojih mnogobrojnih opština i gradova. U tom, rezidualnom delu Srbije vlada isti, ako ne i veći statusni disbalans nego između pokrajina: glavni grad Beograd ima neuporedivo bolji položaj i veće nadležnosti (brigu za konstantno jačanje položaja i uvećanje nadležnosti ustavotvorac je, shodno članu 189, stav 1, tačke 5-6, prepustio zakonodavcu) od svih ostalih opština i gradova Srbije. Privilegovano mesto u Srbiji glavni grad Beograd ima već na osnovu činjenice da čini jedinu kopču između administrativno-teritorijalne i političko-teritorijalne organizacije (u delu koji se odnosi na lokalnu samoupravu): on je najvažniji i od svih 29 upravnih okruga i od sve 174 jedinice lokalne uprave u Srbiji.

Monteskje, Konstan i Tokvil su sa dubokom nelagodnom posmatrali uzdizanje Pariza u metropolu koja guši provincije i koja u sebi okuplja i koncentriše sve ono što je vredno u Francuskoj: za njih je to bio navlastiti deo centralizacije političke vlasti u jednoj državi. Isto se danas može reći za Srbiju i Beograd. Sve snažno centralizovane države su u isti mah i metropolizovane, i to iz jednog sasvim jednostavnog razloga koji važi i za Srbiju: pošto je sama centralizovana vlast smeštena u prestonici (centralnoj teritorijalno-adminstrativnoj i političko-teritorijalnoj jedinici) i pošto svi oni koji nemaju vlast, ali žele da imaju što više moći (kako bi realizovali svoje interese) moraju da budu što bliže vlasti, to se nužno najveći broj društvenih aktivnosti relocira u prestonicu, tako da ona postaje izrazito dominantna u svakom pogledu (ekonomskom, kulturnom, obrazovnom itd.). Danas možemo da pratimo svojevrсну metastazu tog procesa, koje svoje opredmećenje dobija u mesijanskim aspektima projekta „Beograda na vodi“. Kako je u više navrata izjavio gradonačelnik Beograda Siniša Mali, od ovog projekta se očekuje ništa manje nego da u narednih desetak

godina „pokrene ne samo građevinsku industriju, već i industriju cele Srbije” (Mali, 2014).³⁷

U istraživanju koje je krajem 2011. i početkom 2012. sproveo Fond za otvoreno društvo uz pomoć IPSOS Strategic Marketinga ubedljivo najveći broj ispitanih građana (73,9 odsto) i članova elite (66,7 odsto) smatrao da se „unutrašnjost” Srbije može slobodno razvijati i izvući iz metropolizacione senke Beograda samo ako dobije veće ustavne garantije (Molnar, 2013: 86-87 i 98), a čak četiri od pet ispitanika iz redova elite se slaže sa tvrdnjom da bi veća decentralizacija obezbedila veću demokratizaciju Srbije (79,8 odsto) i veću odgovornost svih nosilaca vlasti (82,2 odsto) (Molnar, 2013: 98). Političari koji se smenjuju na rukovodećim pozicijama kako republike, tako i grada Beograda, jedinstveni su upravo u suprotnom stavu: oni znaju samo da perpetuiraju metropolizaciju, koja će – sa „Beogradom na vodi” i njemu sličnim projektima – u narednim godinama samo uzimati sve više i više maha. Zbog toga će ustavne garancije demotropolizacije, koje veliki deo i građana i elite priželjkuje, morati da započne od ustanovljenja bikameralnog predstavnštva. Iako je bikameralizam, naime, svojstveniji većim državama, poput Francuske, nego manjim (Lijphart, 1999: 215), on ima smisla i u malim državama, poput Švajcarske, u kojima je on u direktnoj funkciji zaštite manjina, među koje se mogu ubrojati i manje političko-teritorijalne zajednice (Lijphart, 1999: 39). Uvede li se u Srbiji ikad supstancijalna vertikalna podela vlasti, bikameralizam će morati biti njen prvi ustavni garant, pošto će samo njime „ostatak Srbije” (kako god da on bude politički-teritorijalno podeljen i ustrojen) moći da se efikasno brani od prestoničke megalomanije (koja se najbolje izražava kroz projekte poput „Beograda na vodi”).

Kada je horizontalna podela vlasti u pitanju, ona danas u Srbiji nije ništa veća nego što je to bila pod Brozom i pod Miloševićem: realna vlast nalazi se u vrhovima pravno tek sasvim rudimentarno re-

37 Kada se uzmu u obzir ovakve ideje, nije ni malo čudno što je Mali odabrao da u svom doktorskom radu plagira doktorski rad posvećen Eritreji (Karapandža, 2014) – afričkoj državi kojom vlada jedan vođa, na čelu jedne partije koja kontroliše sve medije iz glavnog grada Asmare.

gulisanih partija,³⁸ koje se takmiče da zaposednu egzekutivu, kontrolišu legislativu³⁹ i počinovniče judikativu (upor. Molnar, 2008; Molnar, 2010; Molnar, 2013),⁴⁰ koje upravu tretiraju kao kvintesenciju svake vlasti i koje otuda raspolažu sa dovoljno moći da neutrališu sve pritiske autohtonih društvenih grupa (u smislu u kojem ih je Tokvil pominjao u *Demokratiji u Americi*) i novonastalih aktera civilnog društva.⁴¹ Iz rezultata gore navedenog istraživanja sprovedenog krajem

38 Pravna regulacija političkih partija pojavljuje se prvenstveno u onim segmentima njihovog funkcionisanja u kojima im je potrebno osiguranje nekih – prevashodno finansijskih – interesa. Tako je 2011. novim Zakonom o finansiranju političkih aktivnosti tada vladajuća DS budžetsko izdvajanje za političke partije povećala promenom načina obračuna. Anticipirajući da će u budućnosti biti sve manje para u budžetu, tada vladajuća partija je izmenila dotadašnju regulativu, prema kojoj su se izdvajanja za političke partije obračunavala u odnosu na budžetske prihode. Od tada su oni počeli da se obračunavaju u odnosu na budžetske rashode, čime je u postojećim uslovima smanjenja prihoda i uvećanja rashoda osigurano čak *povećavanje* iznosa namenjenog finansiranju političkih partija. Nakon poslednjeg rebalansa budžeta ovaj trend je postao sasvim apsurdan, s obzirom da ga prati pozivanje na nužnost smanjenja penzija i plata u celom „javnom sektoru“! „U ovoj godini strankama je trebalo da pripadne 1.293.600.000 dinara, a rebalansom će dobiti 1.941.428.000 dinara, što je za 647,8 miliona dinara više“ (Pešić, 2014).

39 Nakon obaranja režima Slobodana Miliševića zakonodavna vlast nije pojačala svoje aktivnosti (tako se npr. u interpelacijama i raspravama o poverenju vladi nije ništa promenilo), dok je u nekim čak i nazadovala: u nekritičkom usvajanju zakonskih predloga vlade, u sačinjavanju vlastitih zakonskih predloga, kao i u poslaničkim pitanjima vladi. Štaviše, poslanici vladajućih partija dobili su izričito uputstvo da ne postavljaju nikakva pitanja u Skupštini kako se zakonodavni postupak ne bi previše odugovlačio, tako da je 2002. postavljeno ukupno svega 14 pitanja (od kojih je na 9 vlada našla shodno da odgovori) (Antonić, 2006: 146-147).

40 Počinjenovničenje se jednako odnosi i na tužilaštvo. „Osim [...] spornog uticaja izvršne i zakonodavne vlasti kroz personalni sastav Državnog veća tužilaca, novi Ustav je tužioce praktično, ustanovio kao sluge vlasti, jer opštinske i okružne tužioce, kao i republičkog tužioca bira i razrešava parlament na predlog Vlade Srbije. Kada se uzme u obzir da je novim Zakonom o krivičnom postupku koji stupa na snagu 1. juna 2007. godine, propisano da tužilaštvo vodi istragu, nije teško uočiti namere vladajućih političkih stranka da budu odlučujući faktor u proceni protiv koga će se krivični postupci voditi, a protiv koga neće. O tome koliko ovakva rešenja doprinose održavanju korupcije, umesto efikasne borbe protiv nje, nije potrebno posebno govoriti“ (Helsinkiški odbor, 2007: 111).

41 Ove nevladine organizacije, koje su u svim republikama bivše Jugoslavije nastale nakon raspada, i dalje deluju „kao egzotični otoci u društvu, egzistencijalno upućeni na potporu inozemnih organizacija i donatora“ (Dvornik, 2009: 207).

2011. i početkom 2012. godine, može se izvući zaključak da i građani i elita sasvim jasno i trezveno sagledavaju ovu situaciju, kao i potrebu za njenom promenom: reformu sudstva iz 2009. najveći broj smatra manevrom vrhova vladajućih političkih partija kako bi ojačale kontrolu nad sudijama (73,2 odsto građana i 90,3 odsto pripadnika elite), zbog čega sudije ne smatra dovoljno samostalnim (57,6 odsto građana i 75,2 odsto pripadnika elite) i zalaže se za njihov izbor u telu sastavljenom samo od predstavnika struke (50,2 odsto građana i 62,6 odsto pripadnika elite), kao i za ukidanje blanko ostavki poslanika Narodne skupštine (59,9 odsto građana i 82,6 odsto pripadnika elite), ojačavanje nadležnosti stručnih i kontrolnih tela (71,4 odsto građana i 69,2 odsto pripadnika elite) i organizacija civilnog društva (62,2 odsto građana i 57,4 odsto pripadnika elite) (Molnar, 2013: 88 i dalje).

Vlast u Srbiji danas takođe ne namerava da odustane od kontrole najvećeg dela privrede i u tom cilju se oslanja na ruševne ostatke „radničkog samoupravljanja“. Pošto je realni ishod celokupnog perioda izgradnje komunizma u Drugoj Jugoslaviji bilo usavršavanje državnog kapitalizma, koji je Milošević onda u Trećoj Jugoslaviji (odnosno Srbiji) lišio svih disfunkcionalnih samoupravnih stega i nadomestio ih svojevrsnim *Führerprinzipom* (Molnar, 1996), njegovi naslednici su dobili priliku da supstancijalno preokrenu smer tranzicije – od državnog ka individualnom kapitalizmu. Međutim, četrnaest godina od Miloševićevog pada ništa spektakularno se nije desilo. S jedne strane, obrazovao se „javni sektor“, koji, pored organa vlasti i uprave, u sebi još obuhvata još i javne službe (u oblasti obrazovanja, zdravstva itd.) i veliki broj preduzeća koja su u vreme komunizma bila „ponos i dika“ domaće privrede, dok sada predstavljaju nepreglednu mešavinu državnih monopolističkih mastodonata i propalih gubitaša (koje niko neće da kupi, a država zbog socijalnog mira ne sme da ugasi). Ceo „javni sektor“ zapošljava oko 780.000 ljudi, od kojih 230.000 radi u državnim preduzećima, a 550.000 u organima vlasti, uprave i javnim službama. To znači da u ovom drugom delu „javnog sektora“ radi svaki treći zaposleni u Srbiji (što je trostruko više nego u državama

Evropske unije), uživajući u nedostatku brige o profitu,⁴² angažujući se otprilike upola manje nego zaposleni u privatnom sektoru⁴³ i zarađujući otprilike tri puta više po satu realno obavljenog posla.⁴⁴ Takav „javni sektor“ Srbiju košta 2,2 milijardi evra godišnje, pri čemu lavovski deo tog novaca ne ide na redovne zarade zaposlenih, nego na raznorazne bonuse, premije i dodatne prihode, koje u svoje džepove i partijske kase preusmeravaju rukovodeće strukture (Spasojević, 2013). Takva čamotinja je omogućena samo beslovesnim zaduživanjem: nakon što je 2003. Srbija uspjela da dobije otpis 70% javnog duga od Pariskog i Londonskog kluba poverilaca, to nije iskorišteno da bi se pokrenula privreda, nego je finansiran *status quo* od kojeg je najviše profitirao upravo „javni sektor“. Zato nije ni malo čudno što je svega nekoliko godina po otpisu javnog duga obnovljena spirala zaduživanja, tako da danas javni dug iznosi 62,9% (ionako prenaduvanog) bruto domaćeg proizvoda (što je 17,9% više od Zakonom o budžetskom sistemu propisanog maksimuma), dok se udeo u njemu kojim se servisiraju metastazirane potrebe „javnog sektora“ popeo na 51,3% (Stevanović, 2014).

Na drugoj strani, nikao je i „privatni sektor“, čiji se nezanemarljiv – i uglavnom monopolizovani – deo nalazi pod kontrolom vlasti i time upotpunjuje savremenu srbijansku varijantu državnog kapitalizma. Kada je, naime, došlo do privatizacije preduzeća koja su se ranije nalazila u „društvenoj svojini“ njihovi direktori su se našli u privile-

42 Na jedan dinar profita u javnom sektoru se izdvaja 14, a u privatnom 1,7 dinara za plate (Madžar, 2014).

43 Rezultati do kojih je došao Centar za istraživanje u privredi govore da se u Srbiji u državnim preduzećima u administraciji efektivno radi tri sata i 45 minuta dnevno (na terenu 25 minuta duže), dok se kod privatnika radi sedam sati i 18 minuta, dakle skoro četiri sata duže (Lakić i Marković, 2013).

44 Ako se podaci o prosečnog radnoj angažovanosti u javnom i privatnom sektoru, do kojih je došao Centar za istraživanje u privredi, ukrste sa statističkim podacima o prosečnoj plati (u julu 2013. je u javnim preduzećima bila 61.000, što je za oko 23.000 dinara bilo više nego u privatnim preduzećima: Lakić i Marković, 2013), onda se stiže do podatka da je sat rada u državnom preduzeću (oko 740 dinara) bio u proseku tri puta skuplji nego sat rada u privatnom preduzeću (oko 240 dinara).

govanoj poziciji da postanu novi vlasnici („kapitalisti“) – ali samo na osnovu usluga koje su im pružili nosioci vlasti i na osnovu kojih je nastavljena kontrola nad „privatnim kapitalom“ proisteklim iz ranije „društvene svojine“. Time je zapravo reprodukovana vlasnička struktura uspostavljena tokom „radničkog samoupravljanja“, pri čemu su direktori najzad uspeli da se otarase ometajućeg faktora *samoupravljača* ali su i dalje bili primorani da poslovnu politiku vode uz neformalno mešanje političara na vlasti.⁴⁵

Srbijanski „javni sektor“ i pojedine frakcije monopolizovanog i državno netransparentno kontrolisanog „privatnog sektora“ treba shvatiti kao poslednji stadijum „diktature proletarijata“ ili, tačnije, poslednji čin tragedije jugoslovenske/srbijanske upravne centralizacije. Njihov današnji izgled rečito potvrđuje Tokvilovu prognozu o pogubnosti upravne centralizacije prvo za društvo, pa onda i za samu vlast. Kao legitimni naslednici „udruženog rada“, oni su preuzeli njegovu borbu protiv tržišta na širokom frontu koji predvode vrhovi vladajućih partija, posvećeni borbi ne samo protiv ostatka „privatnog sektora“ („sitnoburžoaskih elemenata“ koji imaju precenjenu mišljenje o demokratiji i ljudskim pravima, u Marksovoj terminologiji), nego i protiv savremenog pandana individualističkom kapitalizmu – „neoliberalizma“ (koji, poput đavola u srednjem veku, nema jasno definisano obličje, ali zato preta i iskušava na svakom koraku). Što je najgore, vlast u Srbiji, koja ni posle četvrt veka ne može da se isko-belja iz kućine „diktature proletarijata“, niti da programski uobliča državno i ekonomsko uređenje koje realno želi da uspostavi, polaže pravo na to da postane punopravna članica Evropske unije. Međutim, Evropska unija nije isto što i komunizam: niti je nešto imaginarno, o čemu se može beskrajno fantazirati (prepuštajući političku praksu proleterskoj „avangardi“, odnosno državnom rezonu), niti put ka

45 Dobar primer za to pruža „privatna“ imperija Delta holdinga, koju je komunistički apartčik i direktor Miroslav Mišković podigao devedesetih godina uz angažovanje mnogobrojnih poluga državnog aparata (tada pod kontrolom Slobodana Miloševića: upor. Tanjug, 2011). Kada je Mišković, desetak godina kasnije, pomislio da može da se oslobodi zagrljaja vlasti (predsednik Srbije tada je bio Boris Tadić), da počne da vodi samostalnu poslovnu politiku i da jedan deo svoje imperije u Srbiji proda kako bi kapital samostalno plasirao u inostranstvu, vlasti su brzo reagovala i uz pomoć opstrukcije jednog dela (tj. predsednice Upravnog odbora „Jugohemije“) dovele do blokade cele imperije. Bila je to kazna za pokušaj izigravanja pravila poslovanja u državnom kapitalizmu: o svim velikim transakcijama velikih preduzeća nastalih iz pljačkaških privatizacija odlučuje uvek u poslednjoj instanci vlast, a ne aktuelni „kapitalista“.

njoj vodi preko diktature bilo koje provenijencije.⁴⁶ Ono što je Zoran Đinđić prvi osmislio (upor. Molnar, 2010: 250 i dalje), za šta se grčevito borio i za šta je na kraju platio glavom, danas Aleksandar Vučić ostvaruje bez ikakve muke: „evropeizaciju” koju diktira „jaka ruka iz centra”, koja ide mimo ikakvih institucija i kojoj na raspolaganju stoji mešavina neformalno-partijskih kanala koji perpetuiraju korupciju i onih istih, već odranije temeljno rastočenih neformalno-upravnih kanala „državnog aparata” koji bez korupcije takoreći više i ne mogu da funkcionišu.

To je ružno lice današnje Srbije. Pravo sagledavanje onoga u čemu se sastoji njegova ružnoća preduslov je za svako doterivanje koje neće ostati na nivou puke kozmetike. To je razlog zbog kojeg se mora ići dalje od koncepta „evropeizacije”. Kao prilično prazan koncept, kojim se lako može manipulirati (i kojim se, štaviše, kao što pokazuje primer Hrvatske, može zaista i postati punopravni član Evropske unije i bez sprovedenih neophodnih reformi) i koji se lako da prilagoditi potrebama suverene diktature, ona traži supstancijalnu teorijsku dopunu. Francuski klasični liberalizam tu dopunu nudi u vidu zalaganja da suveren (koji je u Srbiji Ustavom iz 2006. već uspostavljen kao partijski) postane zaista „aristokratski” i donese Ustav na kojem mogu da se grade institucije Srbije kao demokratske republike sa supstancijalnom – kako horizontalnom, tako i vertikalnom – podelom vlasti. Nakon toga, „aristokratske” kvalitete bi morali da pokažu pravnici Srbije, kojima bi pripala krucijalna uloga u stabilizovanju stvorenog ustavnog poretka. Naposletku, bude li pravna struka ustrojena tako da njeni najbolji pripadnici stižu do judikative, a u njoj i sve do samog vrha – do Ustavnog suda – onda bi na kraju ustavni poredak dobio i istinskog „čuvara ustava”.

Sve u svemu, tek Srbija koja bi svoju snagu – baš kao i Evropska unija – nalazila u svom pravno čvrsto armiranom aranžmanu horizontalne podele vlasti i supstancijalnoj liberalnoj decentralizaciji mogla

46 Diktatura je po prirodi stvari gravitaciono polje koje u sebe privlači svaki centralizam, u kojem egzekutiva marginalizuje legislativu i počinovničuje judikativu, odlažući tako neprekidno početak izgradnje ne samo ustavne države, nego i elementarnog pravnog poretka. Trend perpetuiranja centralizma Srbiju neprestano izlaže opasnosti od zapadanja u diktaturu i zbog toga se srbijanska varijanta „evropeizacije” nalazi u karikaturnoj suprotnosti prema evropskom trendu jačanja judikative, koja je, skupa sa samim građanima država članica spremnim da utužuju svoje države, najvažniji agens implementacije pravnog poretka Evropske unije (Keleman, 2006: 232).

bi da od „beslovesnog objekta evropeizacije” postane država od koje bi se jednog dana možda čak moglo očekivati da bude jedan od potpornih stubova Evropske unije na Balkanu. To je jedini način da se spreči da se i od liberalne decentralizacije napravi jednako prazan pojam kao što je danas to već postala „evropeizacija”. Jer, kao što verno pokazuje iskustvo SFRJ decentralizacija (baš kao ni tržišna liberalizacija) nije nikakva panaceja, a ako postane paravan za feudalno rastakanje države onda joj ni liberalni ukrasi neće pomoći da proizvede očekivano dejstvo. Naposljetku, upravo istorija Balkana rečito opominje na potrebu borbe protiv svih pokušaja da se, kako je to Aleksander Hamilton formulisao, „uspava naše poimanje o neslozi i neprijateljstvu između država u slučaju njihovog razjedinjenja”. Nakon bezuspešnog eksperimentisanja sa fašizmom i demokratskim despotizmom i nakon prolongiranja agonije uz pomoć manipulacija starih i već urušenim institucijama, pozivi na „preporod jedinstva” svih provenijencija i njima primereni centralizmi su danas u Srbiji dezavuisani, ali decentralizacija neće moći da donese supstancijalnu promenu sve dok ne bude shvaćena kao konstitucionalni princip izgradnje zaokruženog državnog sistema koji stoji u službi svih svojih građana i kojeg oni mogu da dožive kao podršku u realizovanju njihovih – na različitim nivoima različito poopštivih – interesa.

Literatura:

- Adamović, Vladimir (2008): *Tri diktatora: Staljin, Hitler, Tito. Psihopatološka paralela*, Beograd: Informatika
- Antić, Slobodan (2006): *Elita, građanstvo i slaba država. Srbija posle 2000.*, Beograd: Službeni glasnik
- Banac, Ivo (1988): *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb: Globus
- Bilandžić, Dušan (1978): *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb: Školska knjiga
- Čavoški, Kosta (1990): *Tito. Tehnologija vlasti*, Beograd: Dosije
- Dragnić, Aleks (1995): „Stvaranje Jugoslovenske države”, *Srpska politička misao*, god. 2, br. 4: 129-150
- Dvornik, Srđan (2009): *Akteri bez društvo. Uloga civilnih aktera u postkomunističkim promjenama*, Zagreb: Heinrich Böll Stiftung i Fraktura
- Đilas, Aleksa (1990): *Osporavana zemlja. Jugoslovenske i revolucija*, Beograd: Književne novine

- Đilas, Milovan (1990): *Nova klasa*, Beograd: Narodna knjiga
- Đorđević, Jovan (1973): *Politički sistem. Prilog nauci o čoveku i samoupravljanju*, Beograd: Privredni pregled
- Đorđević, Jovan (1991a): „Bolje poštena konfederacija nego lažna federacija (1971)”, *Gledišta*, god. 33, br. 3-4: 79-87
- Đorđević, Jovan (1991b): „Teorijske osnove promene ustava”, u: Jovičić, Miodrag (ur.): *Aktuelni problemi ustava i ustavnih promena. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 17. i 18. marta 1988*, Beograd: SANU
- Đukić, Slavoljub (1990): *Slom srpskih liberala. Tehnologija političkih obračuna Josipa Broza*, Beograd: Filip Višnjić
- Đukić, Slavoljub (1994): *Između slave i anateme. Politička biografija Slobodana Miloševića*, Beograd: Filip Višnjić
- Gleni, Miša (2001): *Balkan 1804-1999. Nacionalizam, rat i velike sile (II deo)*, Beograd: Samizdat B92
- Golubović, Zagorka (1988): *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva. Jugoslovenski put u socijalizam viđen iz različitih uglova*, Beograd: Filip Višnjić
- Gredelj, Stjepan (1999): „Klerikalizam, etnofiletizam, antiokumenizam i (ne)tolerancija”, *Sociologija*, god. 41, br. 2: 143-164
- Hadžić, Miroslav (2001): *Sudbina partijske vojske*, Beograd: Samizdat B92
- Hamilton, Aleksander (1981): „Federalist No. 6 [Opasnost od razdora između država u konfederaciji]”, u: Hamilton, Aleksander, Medison, Džejsms i Džej, Džon: *Federalistički spisi*, Beograd: Radnička štampa
- Havel, Václav (2000): *Versuch, in der Wahrheit zu leben*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt
- Hejden, Robert M. (2003): *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Beograd: Samizdat B92
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2007): *Ljudska prava. talac društvene regresije*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- Ilić, Miroslav (2012): *Vojvodina direktno. Politički eseji*, Novi Sad: Vojvođanska politikološka asocijacija i Cenzura
- Imširović, Jelka (1991): *Od staljinizma do samoupravnog nacionalizma. Prilog kritici socijalizma u kongresnim dokumentima KPJ/SKJ – od V-XI kongresa*, Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju
- „Izveštaj Anketnog odbora potvrdio nenamensko trošenje sredstava na KiM” (2014), *Vesti Krstarice*, <http://vesti.krstarica.com/vesti-dana/izvestaj-anketnog-odbora-potvrdio-nenamensko-trosenje-sredstava-na-kim/>
- Jantol, Tomislav (1986): „Udruženi rad i delegatski sistem”, u: Grdešić, Ivan et al.: *Delegatski sistem 1974-1984.*, Zagreb: Informator
- Jovanović, Vladan (2013): „Jugoslovensko kraljevsko činovništvo u Južnoj Srbiji”, *Peščanik*, <http://pescanik.net/cinovnici-kraljevine-u-juznoj-srbiji/>
- Jović, Dejan (2002): „Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji”, *Reč*, br. 65.11, str. 113-130

- Karapandža, Raša (2014): „Velike tajne Malog majstora – Ili kako je Siniša Mali ukrao doktorat“, *Peščanik*, <http://pescanik.net/velike-tajne-malog-majstora-ili-kako-je-sinisa-mali-ukrao-doktorat/>
- Kardelj, Edvard (1969): *Raskršća u razvitku našeg socijalističkog društva*, Beograd: Komunist
- Kelemen Daniel R. (2006): "Federalism and Democratization: The United States and European Union in Comparative Perspective" u: Menon, Anand i Schain, Martin (ur.), *Comparative Federalism: The European Union and the United States in Comparative Perspective*, Oxford itd.: Oxford University Press
- Knežević Hočevar, Duška (2011): „Can Slovenes of Non-Slovenian Origin also be Slovenian Patriots“, u: Petrović, Tanja (ur.): *Ugrabljena ljubav / Oteta ljubav / Abducted Love*, Ljubljana: Založba ZRC
- Komšić, Jovan (2014): *Vojvodansko pitanje u procesu srpske tranzicije (1988-2013)*, Beograd: Dan Graf
- Korošić, Marijan (1989): *Jugoslavenska kriza*, Zagreb: Naprijed
- Koštunica, Vojislav i Čavoški, Kosta (1990): *Stranački pluralizam ili monizam. Posleratna opozicija – obnova i zatiranje*, Beograd: Privredno-pravni priručnik
- Kreft, Lev (1984): „Ne brini, već napada. Neki aspekti nacionalizma u Sloveniji“, u: Davidović, Dušan (ur.): *Mladi i nacionalizam*, Beograd: NIRO Mladost
- Kučan, Milan (1989): „Jugoslovenski federalizam od Speransa do razmišljanja o novom Ustavu“, u: Ribičič, Ciril i Tomac, Zdravko: *Federalizam po mjeri budućnosti*, Zagreb: Globus
- Lakić, S. i Marković, K. (2013): „Kad porastem biću čata: Da li su zaposleni u javnom sektoru zaista beli medvedi?“, *Blic*, 17. oktobar, <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/413214/Kad-porastem-bicu-cata-Da-li-su-zaposleni-u-javnom-sektoru-zaista-beli-medvedi>
- Lerotić, Zvonko (1985): *Načela federalizma višenacionalne države*, Zagreb: Globus
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy*, New Haven: Yale University Press
- Lydall, Harold (1986): *Yugoslav Socialism. Theory & Practice*, Oxford: Clarendon Press
- MacKenzie, David (1989): *Apis, The Congenital Conspirator. The life of Colonel Dragutin T. Dimitrijevic*, New York: Columbia University Press
- Madžar, Ljubomir (2014): „Država na plate troši 14 puta više nego što zaradi“, *Blic*, 6. april, <http://www.blic.rs/Vesti/Ekonomija/455758/Drzava-na-plate-trosi-14-puta-vise-nego-sto-zaradi>
- Mali, Siniša (2014): „'Beograd na vodi' istorijska šansa“, *RTS*, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/Ekonomija/1634271/Mali%3A+„Beograd+na+vodi“+istorijska+šansa.html>
- „Manifest opozicije KPJ (Beograd, 25. septembra 1920)“, (1988), u: Petranović, Branko i Zaječaranović, Momčilo (ur.): *Jugoslavija 1918/1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd: Rad

- McLaughlin, Andrew C. (1918): „The Background of American Federalism“, *The American Political Science Review*, god. 12, br. 2: 215-240
- Milosavljević, Olivera (1996): „Jugoslavija kao zabluda“, u: Popov, Nebojša (ur.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd: Republika
- Milosavljević, Olivera (2001): „Titov Jugosloven – nacionalni ili državni identitet?“, u: Fleck, Hans-Georg i Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povjesničara/istoričara*, knj. 7, Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann
- Mirić, Jovan (1985): *Sistem i kriza*, Zagreb: CEKADE
- Mimica, Aljoša (1995): *Pogled unazad. Monteskje – Tokvil – Dirkem*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Molnar, Aleksandar (1996): „The Collapse of Self-Management and the Rise of *Führerprinzip* in Serbian Enterprises“, *Sociologija*, god. 38, br. 4: 539-559
- Molnar, Aleksandar (2002a): *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 3: Moderne revolucije: Francuska, Rusija, Nemačka*, Beograd: Samizdat B92
- Molnar, Aleksandar (2002b): *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 4: Građanska neposlušnost*, Beograd: Samizdat B92
- Molnar, Aleksandar (2008): *Oproštaj od prosvetiteljske ideje ustavotvorne skupštine? O rotacionom kretanju revolucije u Srbiji, 2000-2007*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fabrika knjiga
- Molnar, Aleksandar (2010): *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita. Ustavno zlopačenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka*, Beograd: Službeni glasnik i Institut za filozofiju i društvenu teoriju
- Molnar, Aleksandar (2013): *Ustavni haos prve revolucionarne rotacije u Srbiji, 5. oktobar 2000. – 27. jul 2012*, Beograd: Fond za otvoreno društvo i Fabrika knjiga
- Molnar, Aleksandar (2014): *Regeneracija, romantika, republika. Fantastični uspon romantičarskog republikanizma u 18. veku*, Novi Sad: Visio Mundi Academic Media Group
- Obradović, Dragana (1991): „Jugoslavija u raspadu: pouka za Evropu koja se ujedinjuje“, u: Nakarada, Radmila, Basta-Posavec, Lidija i Samardžić, Slobodan (ur.): *Raspad Jugoslavije – produžetak ili kraj agonije*, Beograd: Institut za evropske studije
- „Odluka o izgradnji Jugoslavije na Federativnom principu (Jajce, 29-30. novembar 1943)“ (1988), u: Petranović, Branko i Zaječaranović, Momčilo (ur.): op. cit.
- Perović, Latinka (1991): *Zatvaranje kruga. Ishod političkog raseca u SKJ 1971/1972.*, Sarajevo: Svjetlost
- Pešić, Vesna (1988): *Kratki kurs o jednakosti. Konceptija jednakosti u zvaničnoj ideologiji Jugoslovenskog društva*, Beograd: Sociološko društvo Srbije
- Pešić, Vesna (2007): „Nacionalizam nemoguće države. Okvir za razumevanje neuspele legitimacijske tranzicije u Srbiji“, u: Vujadinović, Dragica i Goati, Vladimir (ur.): *Između autoritarizma i demokratije. Knjiga III: Nacionalni i državni interes moderne Srbije*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i CEDET

- Pešić, Vesna (2014): „Stranačka kasica prasica”, *Peščanik*, <http://pescanik.net/stranacka-kasica-prasica/>
- Popov, Nebojša (1996): „Traumatologija partijske države”, u: Popov, Nebojša (ur.): op. cit.
- Popović Obradović, Olga (2000): „Ideja i praksa ustavnosti u Srbiji 1869-1914”, u: Čavoški, Kosta (ur.): *Ustavnost i vladavina prava*, Beograd: Centar za unapređenje pravnih studija
- Popović Obradović, Olga (2004): „Crkva, Nacija, Država – Srpska pravoslavna crkva i tranzicija u Srbiji”, u: Vujadinović, Dragica et al. (ur.): *Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knjiga II: Civilno društvo i politička kultura*, Beograd: Cedet
- Puhovski, Žarko (1990): „Liberalna odbrana federacije”, *Sociologija*, god. 32, br. 4: 535-540
- Pusić, Eugen (1981): *Nauka o upravi. Knjiga 1: Uvodna pitanja. Uprava u društvu. Uprava kao ljudska djelatnost*, Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Pusić, Eugen (1985): *Upravni sistemi. Knjiga 2: Upravni sistem u Jugoslaviji*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske i Pravni fakultet, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom
- Radić, Radmila (1996): „Crkva i ‘srpsko pitanje’”, u: Popov, Nebojša (ur.): op. cit.
- Radosavljević, Duško (2011): „Vojvodina i ustavni identitet Srbije”, u: Podunavac, Milan (ur.): *Ustav i demokratija u procesu transformacije*, Beograd: Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije
- „Rezolucija o političkoj situaciji i najbližim zadacima Partije (Beč, 3-17. jula 1922)” (1988), u: Petranović, Branko i Zaječaranović, Momčilo (ur.): op. cit.
- Rus, Veljko i Adam, Frane (1989): *Moć i nemoć samoupravljanja*, Zagreb: Globus
- Sekelj, Laslo (1990): *Jugoslavija. Struktura raspadanja*, Beograd: Rad
- Sekelj, Laslo (1994): *Vreme beščašća. Ogledi o vladavini nacionalizma*, Beograd: Akademia Nova i Institut za evropske studije
- Spasojević, V. C. (2013): „Zašto nijedna vlast ne može da reši problem javnog sektora?”, *Večernje novosti*, 9. jun, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/ekonomija/aktuelno.239.html:437993-Zasto-nijedna-vlast-ne-moze-da-resi-problem-javnog-sektora>
- Stanovčić, Vojislav (1986): *Federalizam/konfederalizam*, Titograd: NIO Univerziteteska riječ i Centar za marksističko obrazovanje Milun Božović
- „Statut Komunističke Partije Jugoslavije” (1988), u: Petranović, Branko i Zaječaranović, Momčilo (ur.): op. cit.
- Stevanović, Mirjana (2014): „Put koji vodi u bankrot”, *Danas*, 22. oktobar, http://www.danas.rs/dodaci/biznis/put_koji_vodi_u_bankrot.27.html?news_id=280552

- Subotić, Dragan (1991): „Komunistička partija Jugoslavije o federalizmu“, *Gledišta*, god. 33, br. 3-4: 88-101
- Tanjug (2011): „Wikileaks: Mišković na leđima naroda stvorio bogatstvo“, *Politika*, 21. mart, <http://www.politika.rs/rubrike/wikileaks/WikileaksMiskovic-na-ledjima-naroda-stvorio-bogatstvo.lt.html>
- Tokvil, Aleksis de (1990): *Demokratija u Americi*, Sremski Karlovci i Novi Sad i Titograd: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića i CIID
- Tokvil, Aleksis de (1994): *Stari režim i revolucija*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića
- Verderi, Ketrin (2005): *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega?*, Beograd: Edicija Reč
- Vudvort, Suzan (1997): *Balkanska tragedija. Haos i raspad posle hladnog rata*, Beograd: Filip Višnjić
- Vujačić, Veljko (2008): „The Serbian Political Tradition: How Exceptional?“, *Nova srpska politička misao*, god. 16, br. 3-4: 135-156
- Županov, Josip (1983): *Marginalije o društvenoj krizi*, Zagreb: Globus
- Županov, Josip (1985): *Samoupravljanje i društvena moć*, Zagreb: Globus
- Županov, Josip (1987): *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb: Globus

Laslo Vegel

Najlepša ikebana Evrope

Posmatran iz istorijskog ugla, evropski regionalizam datira ranije od nacionalnih država. Možemo ga nazvati i zajedničkim sistemom kulturnih vrednosti, kompleksnim regionalizmom prostora, sa sličnim običajima i sa osobinama zavičajnog patriotizma. Ovaj regionalizam, potisnut je u drugi plan pojavom nacionalnih država. Nije nam namera da ovom konstatacijom dovedemo u pitanje značaj nacionalnih država, jer je njihova zasluga veliko dostignuće građanskog progressa: one su stvorile okvire uspostavljanja velikih sistema (obrazovanje, zdravstvo, kultura, javna uprava) koji su otvorili nove perspektive evropskog razvoja. Nacija je postala pokretač razvoja, nosilac demokratskih pokreta. Međutim, u vreme stvaranja zapadnoevropskih nacija, demokratija i nacionalizam se nisu našli u kontradikciji. Nacionalne države su stvorile glavne gradove – svemoćne administrativne centre – koji su prisvojili pravo na definiciju i zastupanje kulturnih i duhovnih vrednosti. Plaćena je velika cena, jer su tim činom provincializovani ostali delovi države.

Od tog trenutka unutrašnjost je izgubila svoju kulturnu auru. Aktuelno pitanje glasi: može li ona danas u eri postmoderne, u doba globalizacije da je vrati? Aktuelnost pitanja potvrđuje i činjenica da su u vreme moderne masovne komunikacije, u doba informacionog društva, tj. u eri postmoderne, centri dospeli u krizu. Nisu više u stanju da sačuvaju svoje nekadašnje privilegije iako i dalje uživaju podršku elite centralističke politike.

Dakle, protivrečnosti centara pokazale su se već na samom početku stvaranja nacionalnih država. Glavne gradove je iznedrio građanski razvoj – znači – kapitalizam. Socijalne protivrečnosti su, na-

ravno, u njima postale naročito eksplozivne. Istovremeno, nacionalne države su se međusobno takmičile, pa su stvorene nacionalne armije. Štaviše, u interesu efikasnosti, sve radikalnije su centralizovale zemlju. Glavni grad je postao simbol agresivne države.

Ideja nacionalnih država, izbijanjem Prvog svetskog rata, rodila je tragičnu situaciju u Evropi koja je definitivno otkrila brojne kobne protivrečnosti tog progressa.

Međutim – Evropa iz njih nije izvukla pravu pouku.

Prvi svetski rat je doneo, s jedne strane – poraz evropske misli, a s druge – pobjedu ideje nacionalnih država. Ispostavilo se da građane Evrope pokreće jedino osećaj pripadnosti naciji. Zato su pobjedničke velesile – prvenstveno Francuska i Engleska – ideju nacionalnih država proglasile univerzalnom evropskom vrednošću. Nakon Prvog svetskog rata, zapadni deo Evrope je smatrao da u istočnom delu i na Balkanu treba da ukine ideje o konfederativnoj državnoj strukturi. To nastojanje je dobilo odgovarajuću, masovnu podršku i malih nacija, na putu ka emancipaciji, koje su želele da se oslobode Austrougarske Monarhije. Versajski mir je ustoličio ideju o nacionalnim državama i na onim prostorima na kojima je zbog zakasnelog građanskog razvoja i formiranje nacionalnih država kasnilo.

U ovim novim državama građansko društvo je nastalo bez autonomne građanske klase. Ulogu građanske klase preuzela je država, odnosno njena činovnička armija. Posledica toga je nastanak izopačenih formi građanskog nacionalizma. U državama Istočne i Centralne Evrope i Balkana nepostojanje autonomne građanske klase u velikoj meri je definisalo demokratsku fizionomiju tih država, a samim tim i njihov strah od decentralizacije.

Dakle, u Centralnoj i Istočnoj Evropi i na Balkanu odvijali su se različiti procesi u odnosu na ostali deo Evrope. Versajski mir je stvorio „odozgo“, od strane velesila diktiranu novu konfiguraciju nacionalnih država, koje se nisu prostirale u stvarnim etničkim granicama, već u onim koje su odredile pobjedničke velesile svetskog rata. Evropske velesile su nakon Prvog svetskog rata žrtvovalе nacionalne manjine Centralne i Istočne Evrope, ne bi li stvaranjem nacionalnih država osigurale trajni mir.

Međutim, mirotnorci su smetnuli s uma da su tim korakom krenuli u pripremu jedne buduće katastrofe. Dok su pokušavali da po svom liku formiraju izgled istočne regije, nisu uzeli u obzir da je u ovom delu Evrope nemoguće povući pravedne granice nacionalnih država, jer su nacije nastale mnogo pre nacionalnih država.

Ova činjenica je sama po sebi predstavljala izvor novih tenzija. Sporazum s Jalte, nakon Drugog svetskog rata, i pariski mirovni sporazum u suštini nisu menjali versajsku doktrinu. Granice se, zapravo, nisu menjale. Nakon Prvog svetskog rata crtane su nove granice, ali ljudi su ostajali na svojim mestima stanovanja.

Nakon 1945. desilo se upravo suprotno: granice su, sa jednim bitnim izuzetkom, ostale, a ljude su preseljavali. Evropa je sve to činila u interesu učvršćivanja nacionalnih država. Nobelovac Imre Kertes, u svojim istupima, u vezi sa nacizmom govori vrlo ispravno o holokaust-kulturi Drugog svetskog rata. Međutim, kulturu koja je usledila nakon nje, kulturu masovnih grobnica, Evropa, zbog svoje nečiste savesti, nastoji da zaboravi.

Nepobitna je činjenica da je nakon Drugog svetskog rata, u ime nacionalnih država, samo u ovoj regiji, blizu milion ljudi izgubilo život.

Egzodus je pogodio uglavnom ove višenacionalne regije. Iz Istočne Evrope je nestalo dvanaest miliona Nemaca. U Čehoslovačkoj i Jugoslaviji, uz Nemce, proganjali su i Mađare. Po skromnijim procenama, iz višenacionalne Vojvodine u masovnim grobnicama je završilo između petnaest i dvadeset hiljada Mađara. Broj nestalih Nemaca je znatno veći. Izvršena je i zamena stanovništva Poljske i Ukrajine, koja je pokrenula oko dva i po miliona ljudi. U ime nacionalnih država, nacionalne manjine su istrebljivali ili desetkovali! Strahovitu činjenicu postojanja holokaust-kulture, antisemitizam, koji jača u poslednje vreme, pokušava negirati, ali iz istorije Evrope nikako neće uspeti da je izbriše. Nacionalizam, koji se u novije vreme ponovo rasplamsava, neće uspeti da iz svesti Evrope izbriše holokaust-kulturu, dok kultura masovnih grobnica, u stvari, nikad i nije ušla u istoriju Evrope. U decenijama nakon Drugog svetskog rata pitanje kulture masovnih grobnica važno je za tabu temu. Na površinu je isplivala tek nakon promene režima, međutim i onda prilično izolovano, kao etnički incident. Često je tretirana kao međusobni obračun nacionalista, a ne kao pojava koja je duboko ugrađena u temelje evropske istorije. Kao da događaji sa periferije Evrope ne spadaju u njenu istoriju. U etnički raznolikom prostoru Istočne i Centralne Evrope i Balkana regionalizam je poprimio specifične karakteristike. Zbog kasnijeg formiranja nacionalnih država, nastale su regije sa izraženijim karakteristikama prostora mešanog nacionalnog sastava. Ove kompleksne regije su etnički i kulturno složene, pa su u njima kulminirale tenzije koje su nastajale među nacionalnim državama. Ovde je kultura masovnih grobnica pustila korene.

I sam sam se, kao pisac, suočio sa ovom činjenicom pišući svoj roman *Neoplanta ili Obećana zemlja*. U delima Danila Kiša ili Aleksandra Tišme vreme se zaustavlja kod produbljenih, umetničkih opisivanja grozota holokausta. Međutim, nastavak – kultura masovnih grobnica – ne ulazi u njihova dela. Ona je ispala iz kolektivne svesti. Egzistirala je samo kao skriveni deo kolektivnog pamćenja uže sredine ili kao deo porodičnog doživljaja. Posledice ovoga potvrđuje i raspad Jugoslavije. Da je ova činjenica ušla u kolektivnu svest Evrope i Jugoslavije, možda bi i srebrenički genocid poprimio manje razmere. Možda bi izazvao masovniji kolektivni otpor. Trenutna faza lečenja zastrašujućih tragova kulture masovnih grobnica u najboljem slučaju iscrpljuje se u dogovorima političkih elita.

Šta se zapravo desilo?

Nacionalne države zapadnog tipa su se prilagodile idejnim pojavama druge polovine XX veka, prvenstveno sve jačoj industrijskoj globalizaciji. Zato je slobodan protok kapitala postao najvažnija doktrina Unije, sa ciljem da evropske nacionalne države koje gube svoje ekonomske pozicije, kako-tako sačuvaju svoju konkurentnost na svetskom nivou. Nacionalne države su se odrekle dela svoga suvereniteta, da bi na taj način sačuvale svoju ekonomsku konkurentnost. To je istovremeno značilo i da centri nacionalnih država, Vlade, nisu bili više u stanju da kontrolišu ekonomske procese. Ubrzanjem vremena, odluke Vlada postale su spore i tromе, pa su zbog toga bile prinuđene da neke segmente donošenja odluka prepuste regionima koji su bili u mogućnosti da reaguju elastičnije. Na licu mesta se moglo brže delovati i uključivati u globalne procese.

Nastala je paradoksalna situacija: ekonomsku regionalizaciju je zapravo isforsirao globalistički protok kapitala. Na tome su insistirali i demokratski zahtevi, koji su sve odlučnije definisali princip supsidijarnosti, a to znači da za svakodnevni život građana bitne odluke treba doneti na što nižem nivou vlasti.

Ove protivrečnosti su definisale ideju evropskog ujedinjenja, samim tim i tipove regionalizacije. Prilikom njihove analize moramo imati u vidu činjenicu da se od strane Evropske unije podržana regionalizacija odvija u okvirima nacionalnih država. Nacionalne države su i dalje odlučujući faktor, jer se Evropska unija nije uspela odvojiti od versajskih temelja – tim pre što je Unija stvorena na osnovu saveza

nacionalnih država. Bez obzira na to, nacionalna država se i ovako našla između dve vatre: s jedne strane multinacionalni kapital, a s druge regionalni interesi smanjili su njihovu kompetenciju. Evroskepticizam Centralne i Istočne Evrope i Balkana često vuče korene iz nacionalnih država i antiregionalizacije.

Šta igra u tome ulogu?

Demokratske snage zapadnog tipa su, po cenu velikih kompromisa, uspele da razreše ovaj paradoks. Učinile su to svojim udaljavanjem od jakobinskog principa centralizma. U organizaciji svakodnevnog života su obezbedile veću samostalnost regionalnim interesima. Prepoznale su demokratske potrebe i, u skladu s tim, dodelile veću ulogu lokalnim samoupravama i regionima, iako je centralna vlast nacionalne države i dalje ljubomorno čuvala pravo na donošenje odluka u najbitnijim političkim pitanjima. U Zapadnoj Evropi je postignut kompromis između nacionalne države i regije, i rodio se krnji administrativni, odnosno ekonomski regionalizam.

Međutim, u Istočnoj i Centralnoj Evropi i na Balkanu regionalizam mahom znači mešovito stanovništvo, odnosno „borbeno područje” nacionalnih država. Tu činjenicu je Zapadna Evropa smetnula s uma i zato je „kulturu masovnih grobnica” proglasila tabu temom. Koreni tog tabuiziranja se mogu otkriti u jaltanskoj podeli Evrope. Mir sklopljen na Jalti Istočnu Evropu je prepustio sovjetskom uticaju. Sovjetski savez je ambivalentni tretman nacionalnog pitanja proglasio obaveznom doktrinom. Novi socijalistički režim se zavaravao time da je rešio nacionalno pitanje, pa je etničke sukobe ranijih perioda na prostoru socijalističkih zemalja stavio „ad akta”, tačnije pospremio „pod tepih”, onemogućivši tako tumačenje i prevazilaženje trauma „kulture masovnih grobnica”.

Ova strategija je odredila i sudbinu regionalizma Centralne i Istočne Evrope i Balkana. Mirovni pregovori na Jalti učinili su legitimnim versajsku politiku mira. Traume toga akta ni socijalizam nije mogao da izleči, a istini za volju nije se ni javljala neka naročita potreba za tim. Na ovom prostoru nije administrativni regionalizam bio najveći problem, kao što je to bio slučaj na Zapadu, već etnički mešovite teritorije.

Socijalistički sistem se pokazao relativno tolerantnim, ali je centralistička ideologija ustavne okvire toliko suzila, da se može govoriti samo o formalnom regionalizmu.

U državnom socijalizmu se upravljalo iz jednog centra. U jednom jedinom centru se određivala ekonomska politika, a zajedno s njom i sistem vrednosti u kulturi. Na prostoru Balkana, kao i u celoj Centralnoj i Istočnoj Evropi, komunistička partija je primenjivala jakobinski centralizam. To je dovelo do sve izraženijih protivrečnosti u nacionalnim i kulturnim pitanjima. Socijalizam je u duhu lenjinističke politike pretpostavljao, a na više mesta i stvorio multietničku, teritorijalnu autonomiju, zasnovanu tako da je kulturne (kolektivne) identitete na bazi nacionalnih vrednosti smatrao anahronim, a njihovo pojavljivanje kvalifikovao štetnim.

Ideolozi komunističke partije su delimično priznavali prava nacionalnih manjina, sa posebnim naglaskom na podršku manjinskim kulturama. U skladu s tim, s jedne strane su podržavali osnivanje manjinskih kulturnih institucija, negovanje maternjeg jezika, s druge strane su politički problematizovali definisanje nacionalnih entiteta. U socijalističkoj eri manjinska kultura je uživala značajnu materijalnu podršku države. Zahvaljujući tome su njeni institucionalni okviri očvrtnuli, što je, u odnosu na situaciju između dva rata, predstavljalo ogroman napredak.

Međutim, sve je ovo relativizovala doktrina homogene radničke klase, kresanje političkih sloboda i zabrana vertikalnog organizovanja manjina. Nastala je neobična, ni do današnjeg dana nedovoljno izanalizirana situacija: i u toj politički bednoj situaciji u manjinskim kulturama su nastala značajna dela, došlo je do ozbiljnog procvata njihove kulture. U Centralnoj i Istočnoj Evropi i na Balkanu u ovoj kontradiktornosti je socijalistički sistem najavio formu autonomije multietničkih prostora. Kulturna regionalizacija države, a ne samo administrativna.

Prvi put su pokušali odgovoriti na veliko postversajsko pitanje XX veka ovog prostora: kakva bi regionalizacija bila potrebna ovim pomešanim nacijama na prostorima Centralne i Istočne Evrope i Balkana? Pored krnje administrativne i ekonomske regionalizacije zapadnog tipa, šta bi trebalo da sadrži taj neophodni dodatak zbog kompleksnosti Centralne i Istočne Evrope i Balkana? Može li se na ovim prostorima jednostavno dopuniti, proširiti ta ekonomska i administrativna regionalizacija?

Socijalistički režimi su na ovo pitanje davali različite odgovore. U nekim državama centralistički režim je ukinuo svaki regionalizam, što

je neretko prerastalo u netrpeljivost prema manjinama. Na tom polju je Jugoslavija odigrala posebnu ulogu. U mozaičnom sistemu konfederativno uređene države, tačnije, u jednoj od republika članica, u Srbiji, ostvarena je multietnička autonomija. U Titovo vreme Vojvodina i Kosovo su i po Ustavu uživali teritorijalnu autonomiju, a ona je poslužila kao osnova za ideju kompleksnih autonomija Centralne i Istočne Evrope.

Nažalost, ova se ideja u praksi nije realizovala u celosti. Iako je ideologija bila vertikalno homogena, bila je podređena volji jedne centralističke partije, dok se za to vreme država teritorijalno (horizontalno) sve više decentralizovala. U tenziji i konfliktu ove dve paralelne pojave je zaživela relativna kompleksna decentralizacija. Relativna je bila ova decentralizacija, jer su se ove novonastale jedinice ponašale na centralistički način, pa je zahvaljujući tome nastao centralizam sa više centara. Ipak, i ova forma je obezbedila veći manevarski prostor demokratskim idejama. U takvoj mozaičnoj strukturi je došla do realizacije višenacionalna, kompleksna autonomija Vojvodine, koja je stvorila održivu ravnotežu između etničkih i teritorijalnih karakteristika. Ravnotežu treba shvatiti u kontekstu činjenice da se etnički princip nije primenjivao na izolacionistički način. Stvorena je mogućnost dijaloga i međusobnog uticaja, ali su ti procesi bili ograničeni zbog jakog političkog uticaja.

Autonomija Vojvodine iz prošlih vremena može se nazvati paradigmom Centralne i Istočne Evrope, takvim eksperimentom koji bi u budućnosti mogao biti primer na putu evropske integracije, jer se ovaj region nalazi na međi dve kulture i dve civilizacije, Centralne i Istočne Evrope i Balkana. Znači, u izvesnom smislu ona predstavlja evropsko tkivo povezivanja. Druga karakteristika jeste ta da je u njenu istoriju kodirana kulturna istorija dve imperije: Austrougarske Monarhije i Otomanskog carstva. Treća karakteristika ovog prostora je da njena etnička raznolikost nije posledica osvajanja ili promena granica, već je ova multietničnost planirana i ona je tokom pripadanja imperiji sačuvala svoje unutrašnje razmere.

Ovi unutrašnji odnosi su nakon Versajskog mira, odnosno nakon pobede ideje o nacionalnim državama, poremećeni, a posle Drugog svetskog rata kobno su pogoršani. Uprkos tome, socijalistički režim je nastojao da tu raznolikost sačuva.

Ovu strukturu nacionalne države je svojim otvorenim i agresivnim etnicizmom razorio režim Slobodana Miloševića. Kosovski kon-

flikt je iskorišćen da autonomiju Vojvodine drastično osakati. To se nije iscrpilo u redukciji teritorijalne autonomije, nego se proširilo i na smanjivanje prava nacionalnih manjina. Istovremeno se pomoću administrativno planiranog doseljavanja, etnički profil pokrajine radikalno izmenio. Time je stvoren novi argument, po kome etnička karakteristika izumire, samim tim, kompleksna autonomija Vojvodine izgubila je smisao. Na taj način su sa puta unitarne Srbije uklonjene sve prepreke.

Srbijanske vladajuće partije heterogenog sastava, u stalnom međusobnom konfliktu ublažile su, doduše, Miloševićev etnicizam, sprovodeći tolerantniju politiku prema nacionalnim manjinama, ali kompleksnu autonomiju nisu restaurirale. Po tom pitanju, u većoj meri su ostali verni miloševićevskoj tradiciji.

Donet je zakon o zaštiti manjina, osnovani su nacionalni saveti. Zakon je omogućio političkim elitama manjina da odlučuju o sudbini manjinskih kulturnih institucija, da postavljaju svoje rukovodioce i da rasporede njima namenjena budžetska sredstva. U drugim pitanjima imaju pretežno savetodavnu ulogu.

Ovo su vodeće manjinske partije primile sa velikim zadovoljstvom i proglasile ostvarenjem autonomije. Došlo je, dakle, do kompromisa između većinskih i manjinskih političkih elita. Rad nacionalnih saveta reguliše republički zakon. Pokrajinska Skupština nema nikakvu ingerenciju. Ne bi je ni mogla imati, jer nema zakonodavno pravo.

Na ovaj način, u multinacionalnom regionu je razdvojena teritorijalna autonomija od pitanja manjina – samim tim je ukinuta i kompleksna autonomija. Centralistička država je otela pitanje nacionalnih manjina iz ruku regiona. Nacionalnim savetima je dodelila parcijalna, mahom simbolična prava i na taj način atomizirala vojvođanske manjinske nacionalne zajednice Mađara, Roma, Slovaka, Rumuna, Nemaca, itd. Zajednička teritorija je u ovom obliku prestala da postoji.

Mišljenje koje se proširilo po kuloarima, a po kome se na ovaj način manjine getoiziraju, ne stoji; zapravo važi obratno: jeste da ih zakon getoizira, ali getoiziran je i većinski narod. I demokratske snage afirmišu jakobinski centralizam na račun kompleksnog regionalizma. Ostaje nam da na krnji regionalizam čekamo dok to Brisel ne naredi. A dotle će Vojvodina biti najlepša ikebana Evrope.

Pavel Domonji

Regionalizacija – strah i otpori

U poslednje vreme u Srbiji je utihnula priča o decentralizaciji i regionalizaciji. I kada su izlazili u javnost sa svojim zahtevima - recimo, za ukidanjem AP Vojvodine - neki politički akteri su to činili više da bi skrenuli pažnju na sebe, nego da bi podstakli zamrlu raspravu.

Uostalom, zahtev da se ukine Vojvodina nije nov. Pre nego su, najpre *Napredni klub*, a potom i *Dveri*, izašli sa svojim predlozima, *Srpska radikalna stranka* je ukidanje Vojvodine učinila svojim programskim ciljem,¹ dok su članovi *SNP Svetozar Miletić* zahtevali da se raspiše referendum na kome bi se građani izjasnili da li je i njima, i državi, potrebna autonomna pokrajina.²

Po mišljenju Miletićevaca, autonomija Vojvodine, nakon raspada Jugoslavije i sloma komunizma, nema nikakvog smisla. Ona je imala smisla samo dok se Vojvodina nalazila u tuđoj imperiji,³ jer je tada, pomoću autonomije, trebalo očuvati ugroženo srpstvo.⁴ Danas se, međutim, zahvaljujući volji za moć autonomaša, autonomaštvo izopačilo u antisrpstvo.⁵ Na razne se načine srpski narod s ove i one

1 Vidi izvrsnu analizu Jovana Komšića: „Decentralizacija i regionalizacija u programima relevantnih političkih partija Srbije”, u publikaciji: „Decentralizacija u kontekstu novog Ustava Srbije i EU integracija”. Publikacija je dostupna na: <http://www.centar-zaregionalizam.org.rs/prilozi/PUBLIKACIJA%20FINAL.pdf>

2 Vidi na: <http://www.vaseljenska.com/vesti-dana/snp-svetozar-miletic-autonomija-vojvodine-je-ideoloska-i-nametnuta/>

3 Dragan Nedeljković: „Dokle smo stigli? Kuda idemo?”. Vidi na: <http://snp-miletic.narod.ru/knjiga/22.html>

4 Dragan Nedeljković: „Srpski narodni pokret Svetozar Miletić – zašto?”. Vidi na: <http://snp-miletic.narod.ru/knjiga/19.html>

5 Isto

strane Save i Dunava antagonizuje i otvara front prema Srbiji i Beogradu, gradi se separatistička politika i, na račun srpskog, razvija neko posebno vojvođansko osećanje,⁶ pa neki pomišljaju i na vojvođansku naciju.⁷

Najavljujući svoju kampanju, Dveri su proširile razloge za ukidanje Vojvodine. Po njima, male države, poput Srbije, nemaju nikakve potrebe za autonomijama. Za njih, autonomija Vojvodine nije manjinski, nego unutar srpski problem. Pored toga, autonomaštvo je postalo unosan politički biznis, zahvaljujući kome vojvođanski političari, ali ne i narod, žive na visokoj nozi. Autonomija je nepotrebna i zato što stvara suvišan birokratski aparat i obezvređuje produktivne napore. Napokon, Vojvođani kao nacija ne postoje, a njihovo „izumevanje“, smatraju Dveri, vodi ponavljanju crnogorskog scenarija.⁸

U pismu upućenom poslanicima republičke skupštine Napredni klub je, početkom 2013. godine, od poslanika zatražio da iniciraju ukidanje AP Vojvodine. Nakaradnu autonomiju, kako su je nazvali, treba ukinuti zato što umanjuje prava srpskog naroda na severu Srbije, dovodi u neravnotežan položaj manjine u Vojvodini i drugim delovima zemlje i uživa prednost pozitivne diskriminacije. Tu prednost je Vojvodini, kao i Beogradu, omogućila, kako se ističe u pismu, država Srbija, ali se od poslanika ne traži da iniciraju i ukidanje Beograda.⁹

Politički akteri, kako vidimo, navode niz razloga za ukidanje Vojvodine. Jedan od razloga koji je u javnosti dosta često pominjan su – Vojvođani.¹⁰ U čemu je problem sa Vojvođanima? Vojvođani su problematični zato što se preko njih veštački smanjuje broj Srba i, u

6 Vasilije Đ. Krestić: „Zalaganja za autonomiju imaju antisrpski karakter“. Vidi na: <http://snp-miletic.narod.ru/knjiga/6.html>

7 Dragan Nedeljković: „Dokle smo stigli? Kuda idemo?“. Vidi na: <http://snp-miletic.narod.ru/knjiga/22.html>

8 Vidi na: <http://www.dverisrpske.com/sr/nas-stav/2401-10-razloga-za-ukidanje-autonomije-vojvodine.html>

9 Vidi na: http://www.napredniklub.org/wp-content/uploads/2013/02/Pismo_poslanicima_APV_27_01_13-Napredni-klub-CIR.pdf

10 U pismu poslanicima se navodi podatak da se „na prethodnom popisu tek negde oko 1% stanovnika pokrajine izjasnilo da su nacionalni Vojvođani“, čime su, po mišljenju Naprednog kluba, jasno ukazali na to šta misle o sadašnjem statusu APV. Šta građani APV, pa i oni koji su se izjasnili kao Vojvođani, misle o statusu APV, ništa se ne može zaključiti na osnovu podatka da se samo 1% stanovnika pokrajine deklarirao kao Vojvođanin. Ako taj podatak išta govori, onda on govori da je nacionalno deklariranih Vojvođana u Vojvodini malo i ništa više od toga.

perspektivi, srpska nacija ekonomski, politički, kulturno i demografski slabi.¹¹ Dok autonomija razdvaja Srbe, Vojvođani ih identitetski krune. Ono što su započeli komunisti, nastavljaju njihova deca autonomaši. Oni danas traže izvršnu, sudsku i zakonodavnu vlast, a sutra će tražiti državu.¹²

Iza zahteva za ukidanje Vojvodine krije se, dakle, strah – strah od dalje fragmentacije i države, i nacije. Isti strah je prisutan i kada je reč o decentralizaciji, odnosno regionalizaciji. Tako smo, između ostalog,

11 Šta su Vojvođani? Za jedne, Vojvođani su nova, izmišljena nacija, za druge reč je o regionalnoj pripadnosti, dok je za treće biti Vojvođanin stvar osećanja. U rečniku ideologa nacionalizma diskvalifikativ „izmišljena nacija“ ne primenjuje se samo kada su Vojvođani u pitanju, nego i kada je reč o Bošnjacima i Makedoncima. Pridev „izmišljena“ sugerise da je reč o projektu, dakle svesnoj nameri da se konstruiše nova nacija. Šta je cilj tog projekta? Prvo, da se smanji broj Srba, pošto će samo Srbi da se deklariraju kao Vojvođani, dok će Mađari, Hrvati i Slovaci i dalje biti Mađari, Hrvati i Slovaci i, drugo, da se fragmentira državni teritorij, jer će, u perspektivi, Vojvođani kao nova nacija, pre ili kasnije, poželeti da se i državno organizuju. Za nacionaliste, dakle, Vojvođani su artifičijelna, politički konstruisana zajednica, čiji zahtevi za autonomijom, u ovom trenutku, predstavljaju iznuđeno političko manevrisanje, budući da je njihov krajnji cilj formiranje nezavisne države. Do takve države treba doći etapno – u prvog se, pod firmom suštinske autonomije, traži izvršna, sudska i zakonodavna vlast, u drugog se ide na federalizaciju Srbije, a u trećoj i finalnoj etapi se proglašava nova država. Iako još uvek ne mogu istupiti sa otvorenim separatističkim zahtevima, separatistička logika autonomaša je jednostavna i lako prepoznatljiva, a prepoznaje se, s jedne strane, u insistiranju da je Vojvodina unutar Srbije doživela civilizacijsku, kulturološku i ekonomsku propast i, s druge strane, u podgrevanju nade da će se u novoj državi živeti i bolje, i srećnije. Vidi: <http://www.srbel.net/2013/04/05/sa-severa-srbije-kako-nisu-separatisti-kad-zele-svoju-drzavu/> Odijum nacionalista Vojvođani izazivaju i zato što se preko njih, kako ističe Vasilije Krestić, Srbi u Vojvodini od nacionalne većine pretvaraju u nacionalnu manjinu. Pored toga, kada se, recimo, u traganju za datumima kojima će obeležiti dan grada vraćaju u doba Marije Terezije i Josifa Drugog, upravljajući u Vojvodini nastoje da se dodvore i umile Evropi, da pokažu da su njen sastavni deo i da se bitno razlikuju od svoje sabraće južno od Save i Dunava. Takvo njihovo ponašanje je, po Krestiću, dokaz neznanja, amoralnosti, primitivizma, stupidnosti i izdajstva. Vidi već pomenut Krestićev tekst na: <http://snp-miletic.narod.ru/knjiga/6.html>. Iz prethodno rečenog nije teško zaključiti da vlastodršci u Vojvodini nisu samo političke analfabete, nego i kulturni rasisti koji, služeći se unutrašnjim orijentalizmom, konstruiraju razlike između Srba s one i ove strane Save i Dunava. U skladu sa logikom orijentalizma, s one strane Save i Dunava bi, valjda, živeli zaostali i primitivni Balkanci, a s ove strane prosvetljeni midlevopejci; tamo orijentalna, agresivna masa, a ovdje fini, educirani multikulturalisti; tamo turska čorba, šubara i masna gibanica, a ovdje bečka supa, šešir i šeher torta, itd.

12 U peticiji, kojom je podržan zahtev Dveri, jedan broj javnih ličnosti i intelektualaca napominje da će pokušaj razbijanja Srbije kroz otimanje Kosova i Metohije, biti nastavljen u Vojvodini, gde se već stvara država u državi. Vidi na: <http://www.dveri-novisad.com/index.php/p-ici-vnih-licn-s-i-z-u-id-n-u-n-i>

mogli pročitati da regionalizacija ne jača državu i ne rešava probleme, nego ih stvara - hrani partikularizme, razbija Srbiju na suprotstavljene feude i podstiče separatizam¹³ ili da, u uslovima balkanske političke kulture, a u njoj administrativne granice nikada nisu samo administrativne, regionalizacija ne može biti decentralizacija, nego centralizacija - Albanaca sa Kosovom, Bošnjaka sa Bosnom i Hercegovinom i Mađara sa Mađarskom.¹⁴

Kao mračni repozitorij u koji svako može upisati svoje političke strahove, najavljujvana regionalizacija je iskorišćena i da bi se uključio moralni alarm, a nacija upozorila na konspirativne, mračne planove Vašingtona i Brisela: danas Republika Kosovo, sutra autonomni Sandžak, autonomno rumunsko Homolje, autonomna Preševska dolina i autonomno bugarsko Pomoravlje, a prekosutra desrbizovan i temeljito kroatizovan beogradski pašaluk.¹⁵ Stoga bi, u strahu od fragmentacije državne teritorije, zahteve za regionalizacijom trebalo svesti na centralnu vlast, upravne okruge i razvijenu lokalnu samoupravu. U krajnje oskudnim stavovima prema regionalizaciji i decentralizaciji Treće Srbije, na primer, nema mesta za Vojvodinu. Treba pronaći, ističu Trećesrbijanci, meru između centralizovane Srbije i opasnih pokušaja decentralizacije, kako bi se izbegla federalizacija i propast države.¹⁶

U političkom imaginarijumu patriotskih stranaka, intelektualaca i nevladinih organizacija regionalizacija vodi teritorijalnoj dezintegraciji. No, ono što je ovim akterima tako očigledno, skriveno je običnom svetu. Socijalizam je propao, ali su njegove razorne posledice ostale. Iz socijalističkih škola izašle su mase pomućene svesti i

13 Radovan Tvrđić: „Dveri srpske: Za patriotsku decentralizaciju“. Autor u tekstu ističe i da su skoro sve institucije, novac, ugled i uticaj locirani u Krugu Dvojke i da za to ostrvo moći, kako ga on naziva, kvalitet života u ostatku države nije prioritetna tema. Ovakvo stanje, po njegovim rečima, dovodi do dva negativna procesa: „S jedne strane, Beograd postaje preopterećena, neurbana i haotična metropola, dok sa druge strane netrpeljivost unutrašnjosti prema glavnom gradu postaje naša realnost“. Vidi na: <http://www.slobodanjovanovic.org/2010/05/27/dveri-srpske-za-patriotsku-decentralizaciju>

14 Vidi na: <http://www.slobodanjovanovic.org/2010/08/20/marko-kekovic-decentralizacijom-do-centralizacije> .

15 Vidi na: <http://www.crveneberetke.com/srdja-trifkovic-zasto-autonomiju-vojvodine-treba-ukinuti/>

16 Da bi se sprečile separatističke tendencije u Vojvodini, potrebno je, po mišljenju Treće Srbije, Novi Sad pretvoriti u prestonicu Srbije. Vidi: <http://treccasrbija.rs/decentralizacija/>

izopačenih osećanja¹⁷, koje, lišene valjanog obrazovanja, pauperizovane, dezorijentisane i svedene na puko preživljavanje, nisu u stanju da proniknu u pozadinu političkih procesa, da otkriju suštinu i dublji ratio koji ih usmerava.

Regionalizacija je složen poduhvat, budi očekivanja i nade, podstiče strahove i nosi sa sobom konfliktni potencijal; zato i ne čudi što dizajniranje nove teritorijalno-državne organizacije izaziva otpore i dramatična upozorenja. Činjenica da se ta upozorenja iskazuju sa stanovišta nacije i države, govori da su to, za one koji ih iskazuju, ključna politička dobra. U ustavu, Srbija je definisana kao država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, što znači da ustavotvorci nisu uspeli da nađu ništa što bi bilo zajedničko svim građanima Srbije, ma kojoj veri ili naciji pripadali, nikakav zajednički predmet identifikacije i ništa što bi moglo poslužiti kao pouzdan osnov za njihovu integraciju. Teško da će se sa ustavom, koji izdvaja jednu naciju, identifikovati pripadnici svih ostalih; pa i oni koji pripadaju većinskoj.

Ako Srbi imaju državu¹⁸, šta imamo mi ostali? Ako država služi Srbima da štite svoje nacionalne interese, čime ćemo mi štiti naše? Možda su ova pitanja mogla biti izbegnuta da su ustavotvorci, prilikom stvaranja ustava, nacionalističkoj pretpostavili liberalnu perspektivu i da su se, umesto ka socijalnoj pravdi, okrenuli prema tržištu i liberalnoj (građanskoj) državi. U takvoj državi, naime, pojedinci mogu kreirati sebi identitete kakve god žele i ništa ih ne sprečava da se, koristeći građanska prava i slobode, udružuju sa drugim pojedincima sličnih interesovanja i zajedno rade na očuvanju etničkog identiteta, ukoliko im je, naravno, do njega uopšte stalo. Osim toga, oslobođeni pritiska da se izjašnjavaju kao pripadnici etničkog kolektiva, mogli bi se u potpunosti posvetiti vlastitoj dobrobiti. Umesto toga, dovedeni

17 Srbi su najzibunjeniji narod Evrope, lamentira Dragan Nedeljković. Mnoga pokoljenja su prošla kroz socijalističke škole u kojima, kako kaže, nisu stekla ni nacionalno, ni građansko, ni versko vaspitanje, tačnije vaspitavani su pogrešno, svest im je pomućena, a osećanja izopačena. Tako se nekad najveći Srbi odriču srpstva, a autonomija Vojvodine izopačuje u bezumnu antisrpsku politiku. Dragan Nedeljković: „Zaustaviti dalje rasulo, negovati brojne porodice“. Vidi na: <http://snp-miletic.narod.ru/bilten/009/2.html>

18 Na pitanje kako definisati državu nuđena su, u suštini, dva odgovora. Prema jednom Srbiju je trebalo definisati kao državu srpskog naroda, a prema drugom kao građansku državu. Na jednoj tribini u Novom Sadu postavljeno je pitanje: Ako Srbija bude definisana kao građanska država, da li će tada Srbi imati svoju državu?

smo u situaciju da se na procese decentralizacije i regionalizacije gleda kao na resurse pogodne i za etničku mobilizaciju i uvećanje moći etničkih elita.¹⁹

Činjenica je da građani Srbije nisu egzistencijalnih briga rasterećeni, čisti deliberativni subjekti koji promišljaju argumente ponuđene u raspravi i onda se priklanjaju jačem argumentu. Da kriza ne mora voditi političkoj apatiji i građanskoj imobilizaciji, pokazuje primer Islanda, gde su građani, nakon bankrotstva velikih banaka, gubitka ušteđevine i protesta, odlučili da napišu ništa drugo do - ustav.²⁰ Prilika koju su izborili za sebe, da, naime, odgovore na pitanja „Ko smo mi“ i „Zašto smo zajedno“, građani Srbije su, voljom stranačkih oligarhija, bili lišeni. Ni proces decentralizacije nije lišen stranačke računice. Osnovan, ignorisan a, zatim, kao fasadna institucija i ukinut, Nacionalni savet za decentralizaciju nije obavio posao zbog kojeg je formiran.

Kao što na ekonomskom tržištu proizvodnja neke robe nema smisla ako za njom ne postoji potražnja, tako ni regionalizacija nema smisla, ako za njom ne postoji politička tražnja. Tamo gde ona, kao u slučaju Vojvodine, postoji, treba izbegavati insinucije, kloniti se učitanja negativnih scenarija i političke kriminalizacije. Autonomija nije uvod u separatizam, ali je način da se u Vojvodini stvari drugačije urede nego u centralnoj Srbiji. Nema nijednog razloga da građani Vojvodine ne uživaju prednosti liberalnijih zakona, nižih poreza, ažurnije administracije ili preduzetništvu naklonjenijeg ambijenta. Nema ni jednog razloga da ne uživaju pogodnosti koje su stvorili vlastitom radom, efikasnijim korišćenjem resursa i pametnijim investiranjem. Nema ni jednog razloga zašto bi vlastitim interesima morali da pretpostave neke druge. To što u drugim delovima Srbije ne postoje teritorijalno-političke autonomije, to nije razlog za ukidanje Vojvodine, nego za formiranje novih pokrajina sa istim ili, čak, većim sadržajem autonomije. Nihilistički odnos prema zahtevima Vojvodine, s jedne strane, i višegodišnja erozija sadržaja njene autonomije, s druge strane, frustriraju, radikalizuju autonomaše i dovode do diferencijacije među njima na *republikance*, koji Srbiju vide kao složenu, federalnu

19 Bošnjačka demokratska zajednica se, na primer, zalaže za Autonomnu pokrajinu Sandžak, a Albanci u Preševskoj dolini traže u političko-institucionalnom smislu sve ono što i Srbi na severu Kosova.

20 <http://dnevnik.hr/vijesti/svijet/jedinstveni-eksperiment-island-bi-mogao-dobiti-ustav-koji-su-napisali-gradzani---279780.html>

državu, a Vojvodinu kao jednu od njenih republika²¹ i *independentiste*, za koje je svaki konstitucionalni aranžman koji bi Vojvodinu situirao unutar Srbije jalov, neproductivan i štetan. Vojvodina, smatraju oni, svoju egzistenciju treba da nastavi kao samostalna i nezavisna država. Prvi su se stranački organizovali, a drugi, suviše malobrojni, žive svoj virtuelni život na raznim sajtovima.²² Ono što ni jedni, ni drugi, danas nisu u stanju da obezbede – respektabilnu podršku svojim zahtevima - možda će moći, uz ovakav odnos centralnih vlasti, sutra.

Uostalom, nema jednostavnijeg i ubedljivijeg načina da se iz javnog govora odstrani narativ o tome kako Beograd svojim kolonijalnim odnosom izrabljuje Vojvodinu, od toga da se prepusti samim Vojvodanima da upravljaju svojim poslovima. Ukoliko donose promišljene odluke, vredno rade i dobro investiraju, uživaće benefite, a ukoliko to čine na pogrešan način posledice loših odluka će snositi sami, pa će samim tim biti prinuđeni da odgovornost za svoje propadanje traže unutar, a ne izvan Vojvodine. I u jednom, i u drugom slučaju, Vojvodina bi bila koristan i poučan primer drugima.

Talas decentralizacije i regionalizacije koji je zahvatio okolne države pre ili kasnije će se i u Srbiji uliti u konkretne zakonske projekte. To što je rasprava o decentralizaciji i regionalizaciji u ovom trenutku zamrla, ne znači da u dogledno vreme neće oživeti, a ideološke pozicije, koje su se u dosadašnjoj debati kristalizirale, iznova aktuelizovati. Strah nacionalista da će regionalizacija dovesti u pitanje teritorijalno jedinstvo države ne treba ignorisati, ali pred njim ne treba ustuknu-

21 Na sajtu Vojvodanske partije može se pročitati tekst *Republikanske deklaracije* u kojoj se ističe: „U budućoj složenoj, ustavno reformisanoj državi Srbiji, Vojvodina je federalna jedinica sa statusom republike, koja se konstituiše u skladu sa tradicijom i vlastitim istorijskim, geopolitičkim, kulturološkim, etničkim i drugim osobenostima, sa pravom na sopstveni ustav, zakonodavnu, izvršnu i sudsku vlast, te raspolaganje sopstvenom imovinom, prihodima i prirodnim resursima, uz ustavnu garanciju ostvarivanja ljudskih, manjinskih, radnih i socijalnih prava za sve građane po najvišim međunarodnim standardima.“ Vidi na: <http://www.vojvodjanskapartija.org.rs/index.php/vesti/iv-vojvodina-egyezmeny/>

22 Za razliku od republikanaca, independentisti nisu stranački organizovani i nemaju uobličene programske dokumente. Istupaju pojedinačno i na raznim sajtovima. Smatraju da je za Vojvodinu odvajanje od Srbije pitanje opstanka, da se nezavisnost Vojvodine isplati i da je to istorijska neminovnost, da je Srbija izgubila smisao svog postojanja i da je vreme za nezavisnu, slobodnu, građansku, sekularnu, demokratsku i evropsku Vojvodinu.

Na http://www.slobodnavojvodina.org/index.php?option=com_content&view=frontpage&Itemid=1 može se, između ostalog, pročitati post o Pravu na samoopredeljenje i secesiju.

ti. Strah imobilise, a Srbija užasno kasni. Srbijanskom društvu, kao, uostalom, i svakom drugom, potrebno je izvesno vreme da dođe do uspešnog modela decentralizacije, odnosno regionalizacije. Ustavom treba definisati okvir, a lokalnim samoupravama prepustiti da, udružujući se jedna sa drugom, ocrtaju granice budućeg regiona. Proces, dakle, treba da ide od dole na gore.²³ Regionalizaciji se ne pristupa zato da bi se realizovale genijalne zamisli konstruktora u ministarskim kabinetima, nego da bi se što bolje i efikasnije ostvarivali interesi građana. Utoliko efikasnije, ukoliko u njihovom definisanju i sami učestvuju.

Regionalizacija, dakle, nije obaveza, nego pravo.²⁴ Hoće li to pravo biti normativni privid ili ne, zavisi od ponašanja onih čija su to prava. Za izlazak iz stanja nezrelosti nije dovoljno da se prava svečano objave. Nezrelost je, kaže Kant, samoskrivljena. Kada odustane od upotrebe vlastitog uma i kad ne koristi prava kojima raspolaže, pojedinac produžava stanje vlastite nezrelosti. Vladajuća oligarhija, kada se protivi decentralizaciji i regionalizaciji, ne čini to samo zato što ne želi preraspodelu resursa (nadležnosti, novca, moći, itd) u korist nižih jedinica, nego i zbog toga što sumnja u racionalnost građana, što ih smatra nekompetentim, nedoraslim i nezrelim osobama.

Nema nikog drugog ko bi tu pretpostavljenu infatilnost mogao opovrgnuti do građana samih. Građanima, ukoliko je o njima reč, nije potrebna dobrodušna paternalistička vlast, već sistem koji izlazi u susret njihovim preferencijama, koji je responzivan na njihove interese i koji im omogućuje da utiču na donošenje odluka, a ne samo da trpe njihove posledice. Kreiranju takvog sistema suprotstavljaju se interesi moćnih protivnika. Ne treba, međutim, zaboraviti ni na ono gusto simboličko tkanje, onu mrežu sačinjenu od sentimentata i uverenja, vrednosti i stavova koja utiče na ponašanje pojedinca, dakle, na političku kulturu. U srbijanskom slučaju, u pitanju je neliberalizovana i

23 U Srbiji, po rečima Aleksandra Dende, ne postoji vizija modernog razvoja, a kriza najbolje razotkriva sve slabosti centralizovanog upravljanja. Nezamislivo je, smatra Denda, da neko iz Beograda bolje razume i vidi kako treba upravljati određenim resursima od ljudi koji žive u sredinama u kojima ti resursi postoje. „Ne može samo Beograd crtati regione“. Vidi na: <http://www.autonomija.info/ne-moze-samo-beograd-crtati-regione.html>

24 Po rečima Ilije Vujačića, profesora na Fakultetu političkih nauka, treba izbeći projektovanje i shvatanje regionalizma u smislu obavezivanja opština da se organizuju u regione, jer u tom slučaju regionalizacija prestaje da bude pravo na samoorganizovanje građana i postaje obaveza.

neindividualizovana kultura koja pojedinca stavlja u dispoziciju kolektivu, a što, onda, njegova prava i slobode čini nesigurnim i fragilnim. Neautonoman i nesamostalan, orijentisan na državu, koja ga u svakom trenutku sapliće, ali i vezuje za sebe, pojedinac gubi kontrolu nad sopstvenim životom, a sa njom i nadu u mogućnost pozitivnih promena.

Sasvim je izvesno da će procesi decentralizacije dovesti do povećanja broja opština. Klasičan politički nauk veli da je uticaj svakog pojedinačnog građanina veći što je jedinica vlasti manja; što je građaninu bliža, to je uspešnija njegova kontrola. Mora se, međutim, imati u vidu i to da će povećanje broja opština zaoštriti i neka pitanja. Recimo, pitanja vezana za materijalne i ljudske resurse koji su potrebni za održavanje i funkcionisanje javnih službi ili za realizaciju razvojnih projekata. Ako budu previše usitnjene i lišene resursa, opštine će biti prinuđene da se okreću državi, što će ih činiti zavisnim od njene pomoći, ali i manje otpornim na uticaj moćnih pojedinaca ili korupciju. U takvim uslovima, gore pomenuti politički nauk će u velikoj meri biti relativizovan. S druge strane, ne treba prevideti ni činjenicu da se povećanjem broja opština izlazi u susret stranačkim interesima, jer veći broj opština svakoj stranci pruža priliku da negde bude „vlast“ i preko upravnih pozicija zbrinjava svoj partijski kadar. Stranačka elokvencija ne bi smela da zavede. Oligarhizovane i autoritarne, više vezane za državu, nego za društvo, više preduzeća za eksploataciju vlasti, nego instrumenti za artikulaciju interesa, političke partije pre odvrćaju, nego što podstiču građane da se uključe u poslove upravljanja lokalnom zajednicom. Lokalna politika nema smisla ako su upravljači ovisni o partijskoj centrali, a ne o građanima koji su ih izabrali. Ako ne prepoznaju sebe kao nekog ko utiče na prilike u sredini u kojoj žive, građani će izgubiti volju za participacijom. Logična posledica je gubitak poverenja u politiku i političare. Od škole demokratije, lokalne samouprave lako mogu postati škole manipulacije i makijavelizma.

Otpori decentralizaciji i regionalizaciji samo su poseban slučaj otpora koji prati tranziciju u Srbiju. Prelazak od centralizovanog i autoritarnog ka decentralizovanom i demokratskom društvu izaziva snažne otpore političara, kolektivista i, u međuvremenu nastalih, političkih kapitalista - prvih, jer topi njihovu moć, drugih, jer se interesima pojedinca daje prednost u odnosu na kolektiv i, trećih, zbog njihove nesposobnosti da se u otvorenoj tržišnoj utakmici uspešno nose sa konkurencijom. Suprotstavljeni svakom energičnijem sprovođenju

reformi, ovi interesi produžavaju tranziciju, iscrpljuju stanovništvo i dižu cenu reformi. Bez jasnog i koherentnog koncepta, oportunistički nastrojeni, cinični i uplašeni za vlastiti rejting, političari, umesto otrešitijeg reformskog nastupa, radije posežu za šećernom vodicom. Iza navodno plemenitih namera i socijalne odgovornosti da se tegobna tranzicija olakša krije se, kako neodlučnost, tako i želja da se očuva vlastita uloga u preraspodeli dobara. Pored vidljive, postoji i skrivena cena reformi, a ona se sastoji u svim onim propuštenim investicionim prilikama i šansama, uslugama i proizvodima koji nisu realizovani, iskorišćeni i proizvedeni,²⁵ jer je politička oligarhija, na razne načine, opstruirala stvaranje poretka u kome bi njena uloga bila ograničena, država minimalna, tržište slobodno, porezi niski a pravda efikasna; poretka, dakle, u kome bi se resursi alocirali ka onima koji ih efikasnije koriste, a ne ka onima koji imaju prisnije veze sa vlastodršćima. Ako se ta skrivena cena može izraziti u evrima, onda se ona sigurno meri u milijardama. Čovek jedva da se može oteti utisku da je u srbijanskom slučaju reč o komplotu (frakcija) političke elite protiv društva, parazitskih koterija protiv produktivnih i inovativnih slojeva.

Retorika koja svoj identitet gradi na participaciji, supsidijarnosti ili kompetitivnom poreskom federalizmu gubi na privlačnosti u situaciji kada socijalna beda sužava normativne horizonte i interese velikog broja pojedinaca svodi na preživljavanje. To je, gotovo, idealna situacija za one koji, umesto decentralizovane i regionalizovane moderne države, guraju nacionalnu državu i snažnu centralnu vlast. Državu ništa tako ne ujedinjuje kao uspesi njenih građana, valjanost institucija i skrupulozno poštivanje prava i sloboda. Između ostalih i prava svakoga da deklarirše identitet kakav želi. U Srbiji se to pravo, u slučaju Vojvođana, brutalno gazi. U semantici srpskog nacionalizma Vojvođani su fiksirani kao pretnja po naciju i državu. Nijedna država ne može da opstane ako se njen opstanak zasniva na strahu. Političari se često služe pripovestima o ugroženosti nacije i države kada zapre-

25 Snežana Đorđević je podsetila da je 2005. godine „napravljena studija kojom je izračunata i finansijska šteta koju je društvo imalo jer opština nije vlasnik imovine, gubitkom direktnih investicija i propadanjem brojnih razvojnih projekata. Na osnovu tih proračuna, ne računajući gubitke po osnovu nerealizovanih investicija (koji su najveći), ovaj sistem je doveo do gubitaka vrednih oko 1,3 milijarde eura i više hiljada radnih mesta, a svaka naredna godina donosi najmanje po 103 miliona eura gubitaka. Vlast je ignorisala ovako porazne pokazatelje, i tek je u oktobru 2011. godine imovina vraćena lokalnim vlastima.“ Vidi: Snežana Djordjević: „Decentralizacija i jačanje kapaciteta lokalnih vlasti u Srbiji“, <http://hrcak.srce.hr/77764>

ti opasnost da će njihove pozicije biti dovedene u pitanje. U slučaju opsežnije decentralizacije i energičnijeg kretanja ka tržišnoj demokratiji, značaj političara bi opao, a prostor za demagogiju bi se suzio. Njihov otpor slobodnom tržištu, vladavini prava ili regionalizaciji je razumljiv, ali ne i odsustvo otpora onih čija se očekivanja i nade, već dugo vremena, potapaju u ledenoj vodi sebičnog računa vladajuće oligarhije.

Boško Kovačević

Ponavljanje ili promena socijalno-političkog ambijenta društva

Za serozno razumevanje modernih društava neophodno je, pored ostalog, uvek iznova propitivati ne samo kapacitete i aktere političke arene, odn. stanje države, već i dostignuti nivo kapitalskog načina proizvodnje. Dakako, valja analizirati i kritički opservirati stanje etnonacionalnih kolektiviteta i identiteta, socijalnih polarizacija i religijskih uticaja na političku sferu. Dalje razgrtanje dovodi do analiza kulturnih prava i vrednosti, izvesnosti i stabilnosti življenja, demokratskih tokova i mogućnosti potvrđivanja građanstva u svojoj ukupnosti. Otvorenost savremenih društava, ma koliko na nekim revirima bila zasuta tradicionalizmom, otvara sijaset novih pitanja, u kojima se prožimaju prošlost i sadašnjost, i (ne) utiče na buduće procese i tokove. Pojedinač, građanin je upućen da se potvrđuje u svojoj (ukupnoj) društvenosti, ili pak da tavori na bezbrojnim periferijama i zabludama posebnosti. Opet iznova se ideje kolektivism, sada sve više komunitarizma, i individualizma sučeljavaju u starim/novim socijalnim i političkim obzorjima društvenosti.

Tematizacija i socijalno-politička operacionalizacija modernizacijskih zadatosti, kao što su regionalizacija, multikulturalizam, održivi razvoj, kulturna prava i vrednosti, ekologija, tolerancija; nesporno predstavlja iskorak iz nasleđene, zatečene „kvadrature kruga“ društvenosti. Traže se ishodišni odgovori koji vode osvojenim oktavama individualnog i socijalnog dostojanstva građana. Nivoi ekonomske razvijenosti i pravno-političke izgrađenosti društva, svakako su koordinate u kojima valja tražiti optimalna rešenja. Postsocijalistička

društva, očito u nagomilanim kontroverzama ekonomske, pravne i političke naravi, teško mogu da se oslobađaju recidiva prošlosti, odn. tradicionalističkog pristupa rešavanju zadatah problema. Ovde se radi ne samo o ekonomskom zaostajanju, o sve većoj (kolonijalnoj) zavisnosti od razvijenog sveta, već i o golemim deficitima u organizaciji društva i države, odn. poretka. Pitanja kao što su svojinska transformacija, evidentno socijalno urušavanje sve većeg dela stanovništva, deficiti u zapošljavanju, zloupotrebe višepartizma, bujanje nelegalne, sive ekonomije, vrednosne i moralne destrukcije društva; ne mogu se rešavati po jednosmernim ulicama kapitala, posebno ako je u vodama prvobitne akumulacije.

Dobro je znano da kapitalna društva uvek iznova proizvode krize. Na te turbulencije se daju manje ili više uspešni odgovori. Krize su pogonsko gorivo ne samo opstanka, već i daljeg usavršavanja ovih društava sa osnaženim kapital načinom proizvodnje života. U post-socijalističkom ambijentu ove krize imaju neuporedivo razorniji i pogubniji uticaj na društvo i njene žitelje, upravo zbog nepostojanja i neizgrađenosti socijalnih i političkih institucija, pravila, procedura i standarda, upravo zbog sve veće ekonomske i političke zavisnosti od razvijenog sveta. Gotovo cinično, ali nažalost tačno za post-jugoslovenski prostor, veli S. Šuvar: „Od Triglava do Đevdelijske, sve kolonija do kolonije.”

Ključne zadatosti modernih (savremenih), razvijenih društava, prepoznaju se u neophodnosti traženja delatnih odgovora na sve očiglednije izazove individualizacije i pluralizacije socijalnog života. Put u prošlost i zagubljenost u njenim lavirintima, sve manje može biti od koristi. Istorijske interpretacije na događajnoj ravni minulih vremena ne mogu biti baš od neke koristi. Potrebna su nam strukturalna i dubinska sagledavanja prošlosti (F. Brodel), ali i novi racionalni uzleti duha i imaginacije. Na dnevnom redu ovih društava i njihovih politika nije samo higijena, presvlačenje i šminkanje, već davanje emancipatorskih odgovora i rešenja. Radi se o nužnom sazvučju kritičke teorije društva i odgovornih političkih rešenja. Radi se o nužnom sazvučju kritičke teorije društva i političkog praxisa radi dosezanja širih konturna od dostignutog individualnog i socijalnog dostojanstva građana.

Da li su ideje regionalizacije, multikulturalizma, kulturnih prava i vrednosti, solidarnosti, etc. „popravljači” kapitalne dominacije sistemom i poretkom, ili pak vode ka temeljnim promenama društvene arhitektonike? „Dugi marš kroz institucije” u ostvarivanju promena,

najčešće dovodi do relativizacije i neretko blamiranja. Valja reći da ove ideje za sada ne nose naboje radikalnih promena, re-evolucionisanje političke zbilje, drugačije socijalne, političke i duhovne kompozicije društava. One u najboljem slučaju izmeštaju i smanjuju političku moć kapitala, nacije i države, te recikliranih i reanimiranih političkih alata vladanja, moći i dominacije. Ove ideje su nesporno iskorak iz ponavljanja već viđenog, ali i naznaka provokacija radikalnih iskoraka u kapitalskoj „kvadraturi kruga“ moći i vladanja.

Postsocijalistička zbilja

Dobro je znano da su konstrukti regionalizacije, multikulturalizma, kulturnih prava i vrednosti, suživota i tolerancije; suočeni sa ne malim otporima etablirane politike. U aktuelnim socio-političkim vidokruzima, ove ideje se marginalizuju idejama i političkim praxisom dominacije (etno)nacionalnih identiteta, države, nezavisnosti, odbrane granica, suvereniteta kolektiviteta. Uz to neizostavno idu razne reinterpretacije prošlosti, dokazivanja o ranijim državnim nacionalnim i inim zaključcima. Neretko se socijalistička prošlost „diže u vazduh“, ruše spomenici, a prizivaju počesto neke mutne i mitske interpretacije dalekih vremena. M. Todorova (2010) veli da se time ne briše skora prošlost i istorija. Političke i privredne elite, kao promovisani akteri nove društvenosti, imaju ne malih problema da se nose sa izazovima instaliranja pravno-političke i privredne (infra)strukture i organizovanosti društava. Od poslednje decenije prošlog veka, novouspostavljeni akteri vlasti i kapitala imaju problema u institucionalnom potvrđivanju. Oni ne mogu, ili pak ne znaju da organizuju društvo, državu. Nacionalistička ideologija se uspostavila kao (sve)spasavajuća, bez obzira na nepostojanje kapaciteta i aktera. Na talasima nacionalizma, ipak se ne može graditi moderno, uređeno, odgovorno i pristojno društvo.

Dominacija etnonacionalne fiksacije imperativno traži sopstvenu državu. Najsigurniji rezervoar nadahnuća, videlo se, biva prošlost i nova reinterpretacija događajne istorije. Prošlost se iznova interpretira po meri vladajućih ideja i aktera. Ovako komponovana i optočena vlast i kapitalaska logika privređivanja, (realno) teško može prihvatiti emancipatorske ideje civiliteta, multikulturalizma, regionalizacije, tolerancije i suživota. Za nju je nadasve bitna homogenizacija nacije, koja se potom stavlja u funkciju odbrane od unutrašnjeg i spoljnog

neprijatelja. Građanin je u drugom planu i na drugoj strani obale. Etnonacionalni poslenici će govoriti da prvo treba izgraditi a potom se potvrditi u sopstvenoj nacionalnoj državi. Dakle, prvo treba izživeti nacionalnu samobitnost, nacionalnu državnu istoriju i teritoriju. To ima svoju cenu, ne samo zbog unutrašnjeg ekonomskog i socijalnog kolapsa, već i gubljenja dostojanstva i nezavisnosti.

U ovakvim/sličnim stanjima društvenog realiteta i političke zbilje, demokratski principi se zloupotrebljavaju. Ne radi se samo o ostvarivanju volje i vladavine većine, o pravima nacionalnih manjina, već i o golemim okorištavanjima koja ostvaruju akteri u i oko vlasti, čuvari nacionalnog i manjinskog integriteta. Đ. Jovanović piše o pljački i otimačini ne samo sopstvene sredine, već (2012, 394-395) i nad poraženima u procesima raspada Jugoslavije. Zadatost postulirana u ostvarivanju klase, nacije, religije, rase biva dominantna. Đ. Šušnjić (2012, 300) veli da je pored nacionalnog, rasnog, klasnog identiteta potreban jedan viši građanski politički identitet. Do njega se teško može stići zakivanjem za (etno)nacionalni identitet i nacionalnu državu - što je još uvek obeležje ne malog broja postsocijalističkih društava i poredaka.

(Nacionalizirane) političke elite u Srbiji, a bogami, ne malim delom i u drugim državama, u ovom panoptikumu još uvek ne ostvaruju procese transcendiranja sopstvene ideologizovane nacionalne samobitnosti, odn. katarze i građenja novog modernizacijskog nacionalnog identiteta. Iskustva i primeri Kvebeka i Škotske u ovom momentu mogu biti putokaz. Radi se o postojanosti nacionalne samosvojnosti i identiteta koji neće robovati mitskim i resantimanskim obeležjima, koji neće isticati državu, odn. teritoriju kao krajnji i vrhunski princip nacionalne postojanosti, suvereniteta i nezavisnosti (D. Jović, 2014).

Ne mali broj autora tvrdi da su nacionalizam i liberalizam u postsocijalističkim vidicima, u međusobnom podupiranju kolonizovali stanovništvo, društva i države u jugoistočnoj Evropi (M. Pupovac i drugi). Time smo dobili slobodu bez jednakosti, pravednost bez ravnopravnosti, humanost bez solidarnosti, saradnju bez poverenja, posredovanje u interesima bez moralne politike itd. Kao da su sada ovde potrebne neke druge društvene ideje, koje će nadilaziti i menjati postojeće socijalne i političke ćorsokake. Opšta je konstatacija da živimo u deregulisanoj i onemoćaloj državi, koja počiva na slabim i nekompetentnim institucijama. Takav socijalni i politički ambijent otvara prostore za grananje i dominaciju finansijskog riziko-kapitala, neodgovornosti

novopečenih vlasnika, tajkuna i aktera „sivih zona“ privređivanja sa „izgrađenim senzibilitetom“ za mito i korupciju. U ovakvom društvenom realitetu socijalno poniranje i devastiranje je neizbežno. To se očito iščitava proteklih godina i decenija, kada je najveći deo stanovništva propadao i došao na rub egzistencije. Izlaz se traži(o) u nelegalnoj ekonomiji, u „sivim izvorima“ privređivanja, u preživljavanju. Poverenje u sistem, državu, rapidno je padalo, a institucije, zakoni i razne regulacije su sve manje uticale na ove destruktivne tokove.

Preispitivanje

Dobro je znano da kapital način proizvodnje života počiva, u osnovi, na stvaranju rivala, protivnika, da ne kažem neprijatelja. Upravo ove konfrontacije ga osnažuju i održavaju na društvenoj sceni. Ideje o socijalno odgovornom kapitalu, nesporno otvaraju nove prostore i pozicioniranja u privrednoj i pravno-političkoj arhitektonici društva. U hodu od „drumskog razbojništva“, merkantilizma, kolonijalnih i imperijalnih porobljavanja, nacionalne i socijalne državnosti, do globalizacijskih apetita vladanja - ipak se pokazuje da kapital ima ne malih problema sopstvene izvesnosti i postojanja. Koliko proizvodnja društvenih kriza, kao stimulans opstanka i trajanja može biti njegova civilizacijska misija i izvesnost?

Preferiranje društvenih vrednosti, kulturnih prava, etičnosti u političkim posredovanjima, socijalne pravednosti i solidarnosti, teško mogu komunicirati sa izvornim odlikama kapitala u matrici „gvozdenog zakona oplodnje“. U nekom vremenskom (ne)dogledu, sam kapital radi na sopstvenom urušavanju. Ideje o socijalno odgovornom kapitalu, o „uslužnoj protočnoj ekonomiji“ na ekološkim postulatima (F. Capra i E. Gidens), svakako dovode u pitanje njegovu ekonomsku i privrednu nedodirljivost. Svakako da ove ideje još uvek teško i sporo prodiru u etablirane modele sistema i poredaka. S druge strane, stalna preispitivanja kapitalne zgrade politike i vladanja, očito ukazuju na ne male zapore i deficite u vršenju vlasti i vođenju društava.

Na dnevnom redu razvijenih, savremenih društava je zadatost instaliranja građanske „minimalne države“, sa odlikama decentralizovane vlasti i uspostavljanja građanina kao ključnog aktera socijalno-ekonomske i političke zbilje. Radi se o višim nivoima ne samo političkog, već i delatnog identiteta. Ovim se otvaraju i propituju realiteti društvenosti i političke arhitektonike. Ozbiljne elaboracije budućih

društava i poredaka ukazuju da će sutra trebati neuporedivo više političkog posredovanja nego danas. Sve više se i učestalije govori da političku arenu treba moralizovati, uspostavljati svetski etos (J. Raciinger, E. Moren i drugi), ugraditi više odgovornosti, etc. Radi se o ostvarivanju prava i pravičnosti, bez mutiranja i zloupotrebe, radi se o poštenju i časti, o građanskim vrlinama kao temelju političkog posredovanja. Na dnevnom redu je sve više zahtev da se senzibilira ne samo građanska javnost, već i politička arena. Imperativ „ko će koga“ mora se potiskivati sa „ko će s kim i kako“. Izgradnjom i otvaranjem prostora u kojima građani neće biti samo birači, već i akteri, kontrolori javnog mišljenja i politika - između dva izborna ciklusa, postaje sve više nasušna potreba.

Marginalizovanje regionalizma državnim dominacijama i izražavanje sumnje u kapacitet i konstrukte ideja multikulturalizma, svako radi na produžavanju dominacije nacionalne države, sa svim obeležjima centralizovane vlasti. Ne mali broj etabliranih političara i društvenih analitičara govori proteklih godina da je multikulturalizam mrtav, da je regionalizam samo formalni ukras državnog suvereniteta, da treba instalirati „prosvećeni apsolutizam“ u ovim prostorima, kao nužnu fazu političkog odrastanja građanina i društva. Sa starim, već viđenim, političkim alatima se pokušavaju rešavati antagonizmi i konfrontacije u socijalno-političkom tkivu ovih društava.

Nacionalna katarza, kulturna prava i društvene vrednosti, regionalna povezivanja i saradnja, afirmacija građanstva; predstavljaju nesporne zadatosti ne samo za akademske zajednice, političke ešalone vlasti i opozicije, za aktere javnosti, etc. Izbegavanje, potiskivanje i difamiranje, samo povećava zaostajanja u odnosu na savremena društva. Ove beočuge moderniteta valja što više unositi na javnu i političku scenu, tragati za optimalnim i premerenim specifikacijama. To se čini kao, za sada, jedini izgledni put unutrašnjeg destruiranja rudimenata okoštale vlasti i političkog voluntarizma.

Regionalizacija kao izazov

U koordinatama nacionalne države, koja se namestila kao političko i sistemsko rešenje, nakon urušavanja socijalizma kao poretka i Jugoslavije kao države, ne mogu se za sada ni očekivati ozbiljniji prodori ka regionalnim povezivanjima i saradnji. Ovo tim više što se Jugoslavija raspala uz ratna bubnjanja i nacionalistička divljanja. Kao

da se primordijalna svest ekstremno reinkarnirala u novim vedutama življenja. Jugoslavija kao država je bila jedna od mogućih regionalnih rešenja zatečene različitosti i razvijenosti naroda, nacija, etnosa na ovim prostorima. Ona je svakako bila u tom trenutku ishodišno rešenje za prisutne i potisnute suprotnosti i ekonomske, istorijske, nacionalne i ine naravi. Uostalom, uz sve evropske i svetske političke i vojne sukobe, trajala je gotovo sedam decenija.

Nije primereno i realno prizivati matricu bivše Jugoslavije, sa ili bez socijalističkih amblema, kao regionalno rešenje političkog i socijalnog mira na ovim prostorima. Bar u dogledno vreme. Ali je sasvim racionalno i uputno tragati za političkim rešenjima u kojima će se ovi narodi, nacije, građani, društva i zajednice nalaziti u saradnji, razumevanju, slozi, da ne kažem nekom zajedništvu.

Nema regionalne konstrukcije bilo koje vrste, u ovim prostorima, ako nema poverenja i saradnje sa komšijama. Taj golemi teg iskopan, ali i iskovan, proizveden od poslednje decenije prošlog veka, naprosto preči i mutira da se otvore ozbiljni radovi na regionalizaciji ovih vidika. Još uvek se može govoriti samo o simuliranoj i retoričkoj regionalizaciji. Smirivanje trusnog tla, ne samo političkog nepoverenja i sukoba na prostoru bivše Jugoslavije moglo bi ambicioznije otvoriti procese regionalizacije. Valja imati na umu da se izvođači tranzicije, nacionalne elite i političke klase na vlasti i opoziciji, još uvek hrane otpadima raspada, prizivajući i izmišljajući istorijske argumente, kako kome odgovara. S druge strane, ne samo politička klasa, i ne mali deo akademske zajednice, ali i mediji kao satelizovani alati vlasti, govore da je regionalizacija Srbije preuranjena, da postoji realan strah od političkih (etno)nacionalnih sukoba i konfrontacija. To je inače jedan od razloga što se preferira centralizovana, unitarna država, i odlaže decentralizacija vlasti, ustavne promene i stvaranje sistemskih pretpostavki za jačanje regionalnih i lokalnih subjekata vlasti.

U socijalnom i političkom ambijentu dominacije starih i novih predrasuda, stereotipova, nadasve nepoverenja, teško se može ozbiljno delati na idejama i inicijativama regionalizacije. Politička nomenklatura nije još uvek spremna i odlučna da na iskren način otvori ove modernizacijske procese. Sve je to, još uvek, na nivou političke retorike i obećanja, bez pokrića.

Još uvek se u ovim vidokruzima potiskuju saznanja da regioni u Evropi postaju ne samo važne privredne činjenice, već i stimulatívni modeli socijalne i duhovne utemeljenosti. U odnosu na ovaj društveni

i politički realitet, vredi propitivati ideje o „višestrukim i komplementarnim identitetima“ (Linc i Stepan), koje u osnovi afirmišu regionalne identitete. To je nesporno jedna od trasa koja relativizira identitetsko nacionalno japajakanje i unosi nove vizure i zadatosti u političke okulare.

Nesporno je da ovi prostori, a posebno države jugoistočnog Balkana (ili kako ga imenovali) imaju ne male pritiske od strane međunarodne zajednice da ostvaruju procese regionalizacije. Ne radi se samo o prekograničnim regionima i saradnji, već i o unutrašnjoj regionalizaciji. U osnovi se protagoniraju ideje decentralizacije vlasti i pozicioniranja regionalnih i lokalnih aktera odlučivanja i vršenja vlasti. Uostalom, zar nije sa pravom rečeno da savremena društva sve više preferiraju da se „misli globalno, povezuje regionalno, radi lokalno“. Ne radi se ovde samo o ostvarivanju istorijskih, etnonacionalnih religijskih spona, već i o raznim vidovima funkcionalne regionalizacije, modelu regija triju zemalja (RTZ), bio-regionalizma, etc.

Ideje regionalizma i regionalizacije su očiti izazov za postsocijalistička društva. Ona „omekšavaju“ nacionalne tenzije i konfrontacije, stvaraju nove mreže formalnosti i izvedenih komunikacija, podstiču inovacije, afirmišu društvene vrednosti, povezuju ne samo vlasnike kapitala, već i akademske zajednice, rešavaju probleme nezaposlenosti, omogućuju lakši i brži protok kapitala i robe. Moglo bi se reći da ideje regionalizma i regionalizacije selekcijom sličnosti i približnosti, a ipak u različitostima, otvaraju prostore za nova povezivanja, razumevanja i približavanja.

Kultura kao zadatast političkog karusela društva

Zalaganje za kulturu kao noseći kreativni i vrednosni poligon društvenosti, iz koje izviru samosvojni i emancipatorski sadržaji života, u osnovi provocira sadašnju matricu organizovanja poretka privređivanja, ali i političkog praxisa. Dakle, sadržaji i vrednosti kulture, sve više prizivaju kao deonice podsticaja i pokretanja kreativnih i umnih moći na fonu novih, drugačijih rešenja socijalne i političke zbilje. (Zlo)upotrebe kulture su dobro znane, „kultura tržišne sreće“ (Ž. Lipovecki) naprosto ima svoje limite. Ne samo da se serijama i stovovima robe, obilnosti, troše i prazne sadržaji smislenosti življenja, već se produkuje i stvaralačka nemoć i potiskuje imaginacija. Emocije i imaginacije se zamenjuju ravnodušnošću. Ideje o bezgraničnoj sre-

ći imanja i posedovanja ipak imaju svoje limite. Surogati se relativno brzo prepoznavaju.

Afirmacija socio-kulturnih aspekata društvenosti u biti provocira kvalitet života. Videlo se da povećanje životnog standarda ima ne male slabosti, te da proizvodi paletu negativnih posledica, kako po društvenost, tako i po individuu. Kultura kao noseći stub razvoja, investiranja i ulaganja, kao vrednosni i moralni imperativ u vođenju javnih politika, potiskuje bezličnost, dominaciju, bezobzirnu eksploataciju. Ne bez razloga postoje razne ideje i osmišljavanja alternativne ekonomske kulture, koja zauzdava besmislenost potrošačkog načina življenja.

Kulturna infrastruktura kao nazivnik u kojem stanuju vrednosni i emancipatorski sadržaji rada i življenja, neizbežno se nalazi u raljama države i tržišta. Njena institucionalna i individualna prezentacija zavisi od države. S druge strane „proizvodi kulture“ prolaze kroz šibe tržišta. Povlađivanje jednim i drugim diktatima počesto izgleda kao neminovnost. Međutim, vrednosti i iskoraci stvaralaštva opiru se raznim mehanizmima uprosečavanja i masovnog trošenja, konzumiranja, a ne korišćenja. Politički akteri moći i vlasti, sada svrstani u političku klasu, po pravilu pokušavaju kulturne vrednosti i moralne norme staviti u svoj ideološki okvir i po pravilu ih vulgarizuju. (Ne) pristajanja na ovakva i slična služenja i povlađivanja ima svoju cenu. Država i tržište, kapital od svog postanja, streme da budu „kulturni“ zarad sopstvenog trajanja. Ipak, savremeni svet sve više zaziva individualno, građansko uznošenje društvenih vrednosti i nalaže da se naseljava u političkoj sferi. Nadilaženje raznih kratkoročnih interesa, utilitarnih i profitabilnih apetita, transcendira stil života od danas do sutra, proizvodljivost i snalažljivost.

Kapital način proizvodnje će po svaku cenu pokušati da relativizira ove prodore duha i imaginacije, da ih podvede pod pelerine sopstvenog opstanka, trajanja i snaženja. Politička infrastruktura ovih društava će biti u funkciji kapitalske dominacije, terajući subjekte i nosioce ovih ideja u institucije, da odustanu i odlože primenu. U dugom maršu kroz institucije će opstati na nogama oni koji imaju više energije i izdržljivosti.

Međutim, nesporno je da ideje moderniteta sve više prodiru u bila savremenih društava i poredaka (A. Turen, K. Neš i drugi). One traže ne samo političku, sistemsku specifikaciju, već i ekonomsku osnovu. Zakivanje za kolektivitete nacionalne, klasne, rasne i ine na-

ravi, samo odlažu neminovne socijalne i političke promene. Čini se uputnim podržati ideje i zalaganja koja šire i nadilaze koncepte jednakosti, solidarnosti iz individualne sfere na kulturne i ine manjine, koje odbacuju i marginalizuju paternalizam, hegemoniju i diskriminaciju, koje tretiraju različite kulture na istim osnovama. U ovoj, sličnoj, paleti socijalnih i političkih delovanja, nesporno se uspostavlja građansko državljanstvo, koje se ne ograničava samo na (nacionalnu) državu, već i na razne, regionalne, višestruke oblike funkcionalnog, ali i teritorijalnog grupisanja.

Društva komunikacija i mreža (J. Habermas, M. Castels) se, hteo to kapital ili ne, uspostavljaju i sve učestalije kucaju na gvozdena i zarđala vrata građana u zlatnom dobu i gospodstvu eksploatacije i poniženja. Uspostavljaju se novi modeli socijalnih i političkih otpora etabliranim eksponentima vlasti, koji će manje ili više uspešno u vremenskom kaleidoskopu, promovisati nova rešenja i konfiguracije savremenih društava. Ne sporim da će ovi noseći konstrukti građanske subjektivizacije i političkog delovanja sve više bivati u centru nadahnuća, ali i nužne socio-kulturne operacionalizacije.

Korišćena literatura:

- Jovanović Đokica, 2012, Prilagođavanje; Srbija i moderna; Od strepnje do sumnje, Niš, Beograd, SVEN i ISIF fakulteta.
- Komšić Jovan, 2014, Vojvodansko pitanje u procesu srpske tranzicije (1988-2013), Beograd, DAN Graf.
- Kovačević Boško, 2013, Stvarnost i izgledi, Novi Sad, VPA.
- Lipovečki Žil, 2008, Paradoksalna sreća - ogled o hiperpotrošačkom društvu, Zagreb, Antibarbarus.
- Onfre Mišel, 2007, Noć postojanja, Beograd, Rad.
- Turen Alen, 2011, Nova paradigma, za bolje razumevanje savremenih društava, Beograd, Službeni glasnik.
- Todorova Marija, 2010, Dizanje prošlosti u vazduh, Beograd, XX vek.
- Kangrga Milan, 2010, Spekulacija i filozofija, Beograd, Službeni glasnik.
- Capra Fritjof, 2004, Skrivenne veze, Zagreb, Liberata.
- Racinger Jozef - Benedikt XVI, 2010, Evropa - njeni temelji danas i sutra, Beograd, Novali
- Pupovac Milan, 2013, Nacionalizam i liberalizam, utrnuli sve druge ideje, Beograd, Danas 5-7. januar.
- Šušnjić Đuro, 2012, Ogledi o skrivenoj strani stvari, Beograd, Službeni glasnik.

Tomislav Žigmanov

Od provincije do regije – jedna filozofijska paradigma

Postavit ćemo odmah na početku nekoliko važnih pitanja, ne od jučer prisutnih, u diskursima o provinciji! Kao prvo, što provincija jest? Koje su joj značajke? Je li ona tek suprotnost središtu ili pak nešto posve drugo? Kakva je to suprotnost po srijedi? Znači li da je provincija oznaka za svako mjesto udaljeno od nekakvoga središta, te da se o njoj govori bitno u pluralu? A što jest onda središte? Ono što je bogato i pluralno sadržajima i mogućnostima? Ali kakvim? Neprovincijskim? Može li i središta biti više? Tko ovdje vrši imenovanje? Što je sve potrebno za uspostavu središta? Jesu li potrebna neka čvršća određenja od čina imenovanja? Mogu li i veći prostori, cijele regije pa čak i države, biti provincije? I čije su tada provincije, to jest što je onda središte? O čemu i od čega to sve ovisi? Jesu li provincije puke posljedice logocentričnoga ustroja društava i država u svijetu? Stoje li iza njih svjesne namjere i aktivnosti onih, dakako bez dovoljno empatije, sebičnjaka iz središta? Neprovincijalaca? Drže li provincijalce usredišteni na taj način pokorenima? Ili je, pak, provincija svjedokinja otpora i nepristajanja na središta kao mjesta u kojima vladaju i dominiraju višak moći i mogućnosti? Kakvi su onda ljudi u njoj? Provincijalni? A koje su značajke provincijalaca? Je li provincijalizam može biti sudbina? I što to može sve značiti? Ima li u provincijskome ustroju država elemenata nepravednosti? Što je uzrok tomu? Ima li u tomu nekakve svrhe ili, pak, svrha?...

Već iz navedenih, vrlo različitih s obzirom na pitano, pitanja jasno proizlazi jedno – gotovo je bez broja mogućih pristupa u temati-

ziranju fenomena provincije. No, mi se kanimo ovome napisu uvelike ograničiti i dati naznake za odgovore na tek tri pitanja o provinciji – *Što ona jeste? Zašto se provincije od skora bune? te Tko se i kako se oslobađa od provincije?*. To činimo, dakle, namjerno, a poradi cilja nam napisa u konačnici – pokušati suobrazno mjesnim prilikama problematizirati vlastito iskustvo provincije. Provincije razumljene, prije svega, kao prostora življenja s uvjetima koji se razlikuju od neprovincije, neprovincije koja je određuje. Kao takva, provincija je onda frekventan označitelj, čije značenje, usto, može pokrivati štošta! Riječju, mnogošto biva označivano provincijom. To je stoga što su one, naime, pluralne.

Također, ne treba zaboraviti kako su spomenute mnogovrsne elaboracije provincije posljedica ne samo njezine eventualne važnosti kao nekakvoga problema danas, problema koji, istina, gdjekada može doticati čovjeka čak i sudbinski, nego i imanentne složenosti fenomena – provincije same. Složenosti provincije same, naime, pune raznih paradoksalnosti. Protivurječnih paradoksalnosti provincije, koje se ne od danas, čini se, zorno dramatski sažimaju, s jedne strane, u dražima i māmovima onoga što neprovincijalni prostori nemaju i ne mogu imati – a to je, imenujmo ga tako, *ono u prirodi, društvu i životu jednostavno u preobilju* – ali, s druge strane, u provinciji prijeti i od nje odbija, često i brutalna, *silina pravoga siromaštva i neposredovanosti mnogočeg*, također kako u prirodi tako i u društvu i u životu, o čemu svemu podrobno možemo svjedočiti mi koji dolazimo iz provincije! Naravno, ova su određena provincije idealnopski, što znači da se u zbilji ona ostvaruju mnogovrsno u vlastitoj nečistoti...

Na taj način pojmljena, provincija se onda čovjeku nadaje poput rajске jabuke – privlačuća je naprosto. No, njezino je, pak, kušanje, osobito danas, makar i samo tijekom vikenda ili godišnjih odmora, za razliku od Evinoga čina, razlogom ne nekakvoga nagovora drugih već uvijek ostvarivoga samoispunjenja zbog snage vlastite joj prijemčivosti! Mām provincije, naime, jest mām čija privlačnost je takva da se ispunjava sama po sebi gotovo stalno... Pa ipak, ono, to jest ispunjenje ovoga māma, najčešće nije dugovječno – provincija je tek usputna postaja neprovincijalaca, nestalni topos za njihove predahe, puki prostor za odmor onih iz središta, mjesto bijega od vreve i žamora neprovincije... Jer, dugotrajniji bi boravak ondje, predmnijevamo a na temelju bogatih iskustava, pratilo i iskušavanje brojnih oporosti i

raznih prostota, kako naznačismo, od *siline pravoga siromaštva i neposredovanosti mnogočeg!* To onda znade dovesti do stanovite ćutnje nezadovoljstva provincijalaca, nelagoda zbog neispunjenja mnogočeg, egzistencijalne deprivacije mnogih, životnoga malodušja, osobito u tankočutnih, a na koncu gdjekad i kajanja zbog predugoga ostajanja u provinciji!...

Što je provincija, ali ona prava?

Martin je Heidegger rado boravio u provinciji. I često. Onoj dubokoj i pravoj – u samoj prirodi, daleko od svijeta koji je urbaniziran i tehnički opremljen... Znani su, naime, njegovi dugi boravci u brvnari koju je posjedovao u jednom zaseoku na šumovitim obroncima kamenitoga Schwarzwalda. Živeći u njoj, vodio je posve prost život. Život tek ispunjen brigama oko namirivanja svakodnevnih potreba, što je činio najprostijim pomagalicama i oruđima. Ali i odmorom – bezinteresnim držanjem spram svega. Istina, usput je čitao, razmišljao i pisao. Primao je ondje i svoje kolege filozofe... Riječju, živio je životom kakovoga, rekosmo već, u središtima nema i ne može biti – životom kakav se jedino i isključivo u provinciji – onoj pravoj – dadne voditi. Jer, samo tamo zatiču se duboki mir, doživljava se veličanstvena raskoš prirode, jednostavno se udovoljavaju prohtjevi, i to u punini neposrednosti, događaju se ogoljene prisnosti u navezanostima, dominira lakoća napora u gospodarenjima... sa svijetom u kojemu se čovjek nalazi. Često osamljen, iskušavao je i Martin, temeljno dakako uživajući, za život brojne navedene prednosti takve provincije. Prednosti koje je, štoviše, smatrao životu čovjeka primjerenijima.

Sa sjetom oduševljenoga čovjeka takvim životom i uvjetima življenja u provinciji ovoj pravoj u svojem eseju *Poljska staza* govori, u jednom dijelu, o brojnim uzaludnostima današnjega čovjeka „da svojim planiranjem dovede zemlju u sklad”. Pogubni odrazi toga planiranja vidljivi su na svakome koraku, napose u čovjekovim planirajućim usklađivanjima u neprovincijama! Epoha moderne ovaj princip, naime, ozbiljuje. To „dovođenje zemlje u sklad” od strane planirajućim nastrojenoga čovjeka, čiji je suverenitet situiran u središte! Kao da ona već nije skladana. Kao da u njoj već nešto strči. Kao da je u njoj nešto ostalo nedovršeno. Kao da joj nešto fali. Kao da sama priroda vapije za čovjekovim takovrsnim pačanjima... Stoga je onda i razumljiv njegov nagovor za nečim upravo suprotnim – za naporom k

povratnim čovjekovim usklađivanjem sa svijetom kakav on jest! Za povratkom, naime, u život bez planiranja da se zemlja dovede u sklad! Osim temeljnih elaboracija u svojoj filozofiji, Heidegger je ovo uvjerenje svjedočio i čestim predanim boravkom u provinciji, gdje zemlja, namjerno opetujemo, još uvijek nije previše usklađena s čovjekovim planiranjima...

A u neprovinciji, gdje je također boravio, štoviše trajno živio, na djelu imamo to „planirano usklađivanje zemlje“. Jedan od posljedaka toga jest i sljedeće: tamo čovjekovo uho, kaže Heidegger, sluša „još samo buku aparata, koju on drži za božji glas“. U neprovincijalnome svijetu živeći, dodaje, „čovjek postaje rastrojen“! I ne samo da postaje rastrojen, već čovjek, boraveći tamo a tako, više „ne zna puta“ – a neznajući puta, biva naprosto temeljno nesnađen. Nadalje, rastrojenima, pak, „jednostavno izgleda monotono. Monotono postaje dosadno“, tvrdi Heidegger. Još samo je onda jedan korak od ambisa posvemašnjega nakaradnog iskušavanja jednostavnosti svijeta – oni kojima je dosadno, naime, postaju „mrzovoljni“. „Stalno vide jedno te isto. Jednostavno bježi pred njima. Njegova mirna snaga presušuje“. Sve to skupa, na koncu, dovodi do toga da se „veoma brzo smanjuje broj onih koji poimaju jednostavno kao svoje samosvojno dobro“. Dakle, ono jednostavno nije, sama po sebi, više vrijednost koja je privlačuća neprovincijalima! Rastrojenima, na krivim putovima i planirajućima jednostavni svijet prirode i „njegova mirna snaga“ čini se monotonim i dosadnim, te postaju, skrхани još i „bukom aparata“, mrzovoljni, bez sposobnosti da čute „mirnu snagu“ jednostavnoga... Stoga im je temeljna navezanost na „buku aparata“ jedina izvjesnost što preostaje.

A jesmo li mi dovoljno osvijestili ovo Heideggerovo upozorenje iskazano prije nešto više od pola stoljeća? Jesmo li učinili glede toga nešto iole ozbiljnije? Prepoznavamo li se u naravi čovjeka koji dolazi iz tako ocrtane Heideggerove neprovincije? Vidimo li, jednostavno, takvima sebe? Mrzovoljne i nesnađene? Ne dovoljno provincijalne, kako to zamišlja Heidegger? Provincijalne, na način života u brvnari Schwarzwalda? Jer, tamo kraljuje provincijski život u svom veličanstvu iskušavanja jednostavnosti svega: bez planirajućeg mišljenja, ostvaruje se punina života „usklađenosti sa zemljom“ i čuti se „mirna snaga“ jednostavnoga!

Pa ipak, provincija takva, prava tek je simbolom čežnje modernoga čovjeka. Njegove čežnje za izgubljenim zavičajem u isplaniranome

i tehniciziranome svijetu... Kažemo tek čovjekove čežnje, budući da se život u provinciji pravoj, recimo i to, ne može ostvariti u cijelosti! Cijelostima projiciranim iz čovjekovih pluralnih težnji. Zar i sam Heidegger nije silazio s planine, te u Marburgu i Freiburgu marno radio na fakultetima? Nije li na taj način priznao da je provincija bitno manjkava, nedovoljna za ostvarenje punine života? Drugim riječima, nije li život u provinciji po sebi hendikepativan? Da, vjerojatno je tako, barem u suvremenosti za ljude koji imaju iole zahtjevnije težnje! Nije li onda i ova čežnja posljedica temeljne raspolućenosti modernoga čovjeka – tek posljednji odraz njegove nemoći da svoj život trajno „usklađi sa zemljom“?

Zašto se danas provincije bune?

S druge strane, znademo da provincija nije samo svijet Heideggerova života u brvnari! Provincijom se imenuju i drugi i drugačiji prostori življenja, koji su isto tako udaljeni i siromašniji u mnogočem od nekakvoga središta, mjesta, kako naznačismo, bogatih raznim mogućnostima, pluralni sadržajima, koncentrirane moći i skoro posvemašnjih posredovanosti. Središta, koje kao povijesno naslijeđe života čovjeka u zajednici dobismo u popudbinu. Pobudbinu, koja u epohi postmoderne isprva biva radikalno promišljena, a kasnije i dovođena u krizu. Jer, postmoderna donosi, među ostalima, temeljiti i kritički obračun s naslijeđem te inicira procese njegova destruiranja. U našem konkretnom slučaju riječ je o procesima razsredištenja. Tako smo, na primjer, u posljednje vrijeme svjedoci u Europi stanovite, kako kaže suvremeni njemački filozof Bernhard Waldenfels u svojoj knjizi *Topografija stranog*, „pobune regiona“. Provincija, naime, ne pristaje više biti tek nekakvim (ne)veselim privjeskom i golim resursom za održanje raznoga i pluralnoga sadržajnog velesilja središta!

Ovu pojavu spomenuti Waldenfels tumači kao opravdanu reakciju, pazimo dobro, „ograničenih područja života i kulture“. Dakle, što je bit provincija – svih mjesta izvan središta? U ograničenostima života i kulture koje oni posjeduju, ograničenostima koje nisu posljedice vlastita izbora! Pobunom se, u čijem temelju jest razsredištenje, pak nastoji smanjiti ili čak izbjeći daljnje opstojanje vlastite obezvlašćenosti – intencija je onih koji se bune sadržana u redistribuiranju nepravredno raspodijeljene moći! U tome je bit regija i regionalizma!

Naime, samo obezvlašćenost provincija nastaje kao posljedica usredištenog strukturiranja društava i država. Drugim riječima, centralizacija sa sobom, rekli bismo *genuino*, donosi stanovitu moć u središte, na temelju čega raste bogatstvo sadržaja i mogućnosti u njem! Dodatno, ova moć je onda, s jedne strane, u funkciji različitih pritisaka spram onoga što je izvan središta, a s druge strane uvelike ukida i ovlasti onima izvan središta. Takovrsno, očito hegemonijsko, djelovanje središta kao posledicu onda sadržava i pritiskajuće obezvlašćenje ruba u domeni postojanja mogućnosti za život i kulturu. To onda znači da je ono izvan središta uvijek znatno siromašnije i da raspolaže sa skromnijim moćima, a što se onda odražava i na brojnost mogućnosti za ostvarenje životnih planova. No, i ono što je izvan središta nije posve jednako – i tu siromaštvo nije ravnomjerno raspoređeno. Ima, naime, većih i manjih provincija!

Nejednakost u distribuciji moći imamo kao pravilnost u suvremenoj državi, bez obzira je li joj je korijen totalitarni ili liberalni, kaže Waldenfels. Budući da njega zanima sudbina stranog u tim procesima, a to je zanimljivo ne samo iz rakursa provincijalaca već i manjinaca, budući da je ono manjinsko najčešće u statusu stranoga, obezvlašćenje središta proizvodi sljedeće posljedice na ovome planu: „u komunističkim i fašističkim režimima poprimila je takvu formu totalizacija da su vlastito i strano skoro propali u prisilnom bratstvu ili u zajedničkoj volji narodne zajednice“. Dakako, totalizaciju omogućuju i nju realizira upravo moć situirana u središte, moć čije postojanje biva na uštrb ruba! Nije li nam ovako ocrtano iskustvo apsorpiranja vlastitog i stranog u sadržajima siromašnog zajedništva i više nego znano iz bliske nam prošlosti?

S druge strane, u liberalnim državama „postoji opasnost da svoje nivelirajuće djelovanje ostvare metropole, visoke kulture, jedinstveni jezik ili na koncu tehnički super standardi i potrošačke norme“, kaže Waldenfels. Naravno, i u liberalnim se državama to čini zahvaljujući nejednakoj distribuciji moći. Na djelu je, naprosto, unificiranje različitih aspekata prostora življenja koje diktira instanca koja ima moć, a to je nedvojbeno središta. Narav, pak, procesa unifikacije vrlo često ovisi o brojčanoj prevazi onih iz središtu. U totalitarnim državama ono može biti više brutalnije a u liberalnim na djelu imamo sofisticiranije metode. No, posljedice su iste – nepravednu redistribuciju ne samo mogućnosti već i ovlasti, naravno na uštrb ruba i onih koji na rubu žive, te stanovito ali posvemašnje unificiranje prostora kulture!

Tko može i kako se izlazi na kraj s provincijom?

Valja isto tako imati na umu i to da jednu od posljedica ustrojavanja provincija treba tražiti i u specifičnome identitetu provincijalaca. Jer, narav ne samo ovoga identiteta nije tek posljedica vlastitih autonomnih napora već je ona uvelike i posljedica djelovanja različitih instanci u okviru koji određuje identitet. Za ovu problematiku kao izuzetno inspirativan čini nam se suvremeni kanadski filozof Charles Taylor i njegove osnovne teze iz čuvenoga mu eseja *Politika priznanja*. U njemu se polazi od sljedećeg stava: svaki identitet jest i odraz (ne) priznatosti. Naime, u svakome društvu spram različitih identiteta postoje različite politike (ne)priznanja koje se ostvaruju i koje ostavljaju svoje posljedice po njegovu narav. Drugim riječima, svaki je identitet, tvrdi ovaj Kanađanin, „djelimice oblikovan priznanjem i njegovim odsustvom, a često i naopakim priznanjem od strane drugih“.

Po pravilu, politika priznanja koja ima najveću posljedičnost emanira se iz središta, a ono određuje i njezinu narav. Ukoliko imamo negativne značajke politike priznanja na djelu, utoliko svaka osoba ili grupa ljudi „trpi stvarnu štetu, stvarno izobličenje“, te je u bitno hendikepativnoj poziciji. Konkretno govoreći, ukoliko jednoj skupini „ljudi ili zajednica oko njih uzvraća slikom koja je ograničavajuća, ponižavajuća i prezriva“, utoliko se izobličuje i identitet te osobe, i to suobrazno tim slikama. Stoga je razumljivo da „nepriznavanje ili naopako priznavanje odista može nanijeti štetu, budući da predstavlja oblik tlačenja time što nekoga zatvara u lažan, iskrivljen i reduciran način bivstvovanja“, izričit je u tom smislu Taylor. No, jesmo li uvijek svjesni ovih politika priznanja, koje su projicirane i producirane spram drugih, politika koje znadu imati oblik „tlačenja“, i njezinih posljedica, napose kada su u pitanju provincije i provincijalci, bez obzira imaju li oni status vlastitoga ili stranoga? I što čini neprovincijalci glede toga, osobito ukoliko prepoznaju u takvim praksama elemente nepravde? Najčešće, skrhani komoditetom i odsustvom empatije, šute?!

Pa ipak, treba znati da je postojanje društava i država na liniji „bogato središte – siromašne provincije“ teško održivo, budući da je ono, prije svega, sazdan kao nepravedno. U tom smislu, Waldenfels izričito tvrdi da naznačena pobuna „potiče od višestruko zapostavljenih rubnih regiona i nadglasanih manjina i razumljiva je kao reakcija na takve oblike marginalizacije i obezvlašćenja“. Dakle, osim ruba, vrijedi upamtiti da subjekt pobune može biti i „nadglasana manjina“!

To je stoga što je i ona objekt „obezvlašćenja“, to jest i kod nje također zatičemo deficit moći!

Tim prije trebamo ovo upamtiti, jer znademo slučajeve kada je neka manjina u poziciji višestrukih rubova i kada je nadglasana od strane različitih instanci. Vlastiti primjer, u tome smislu, i više je, čini se, nego ilustrativan – gotovo, recimo u ravni posve konkretnoga, da nema čega Hrvati u Vojvodini nisu rub! Osim nacionalnog, tu je i vjerski – katolicitet, zatim kulturno-civilizacijski – srednjoeuropski krug, u državi u kojoj žive borave mahom u provincijama – napose uz granice, više ih je po selima nego u gradovima, nisu participijenti u strukturama moći – i ovdje su na margini... Očito, rubova je to podosta. Čak previše. I to ne od jučer! Ostavimo li po strani naznačeni minimalizam provincije, treba osvijestiti i neke od sadržaja politika priznanja kojima su izloženi iz različitih središta – uvelike nepoželjan moment na teritoriju, temeljno nepovjerenje u iskrenost namjera, potencijalni resurs za opasnost..., ali i, kako bi to rekao Alpar Losoncz navodeći stereotipiju manjina – agrarna samodovoljnost, ruralni samozaborav, nerefektirani folklorizam, životna naiva... – e da bi se dobila cjelovitiya slika naravi i problema njihova postojanja.

Istodobno, valja obratiti pozornost i na moguću zamku „pobune regiona“, osobito ukoliko je ona sebična, zatvorena i obranbeno strukturirana. „Svaka osobenost“, kaže u tom smislu Waldenfels, „koja se u samoj sebi začahuri i postoji samo iz potrebe za zaštitom, postaje ‘idiotska’ u klasičnom političkom smislu, o kome je još Marx govorio kao o ‘idiotizmu seoskog života’“. Nije, drugim riječima, svaka jednostavnost a priori pozitivna! Očito, nije upitna sama pobuna niti njezin motivacijski sklop, koliko narav ishodišta – što ona u sadržinskom smislu donosi?! Ima li, naime, ona neprovincijalne značajke i sadržajne sastojnice ili je pak svladana vlastitim siromaštvom ne donoseći nikakav kvalitativan novum, osim strategija utemeljenih na prkosu i inatu?

Stoga vrijedi, na koncu, ozbiljno uzeti u obzir i upamtiti sljedeće upozorenje ovog suvremenog njemačkog filozofa, koje je iznio koristeći ovakvu usporedbu: „Jedna provincija, koja sebe poima jedino na osnovu suprotnosti spram metropole i sama je njezin produkt, poput dijalekta, koji živi samo na osnovu suprotstavljenosti u odnosu na književni jezik i postaje egzotični relikta.“ Očito je, dakle, sljedeće: da bi se izbjeglo postojanje na način „egzotičnog relikta“ provincija i provincijalaca, bili oni manjinci ili ne, jedino rješenje jest uspostava i

realizacija onih strategija koje nisu ustrojene logikom pukog negativnoga suprotstavljanja već logikom proaktivnoga pozitivnog stvaranja. Tko je rekao „politički koncept regionalizacije“?

No, mora li to uvijek ovisiti o samoj provinciji? Pitanje je, naime, svih pitanja ima li ona uvijek dovoljno, prije svega, ljudskih resursa i prostora slobode za tako što? Ukoliko, pak, nema tih moći ili ih nema u kritičkoj količini, a neka iskustva kazuju da tako što postoji, pitamo se dalje, tko je onda odgovoran za pojavu kvalitetnog ljudstva i produktivne slobode? Ovo nam se pitanje čini itekako važnim osobito iz rakursa mjesnih prilika u Vojvodini – skrhani različitim slabostima i neslobodama, dakako često, kako bi to rekao Kant, i samoskrivljenim razlozima, već dulje vrijeme svjedoče nemoć za jedan samostalni i obuhvatniji izlazak iz provincije! Nije li onda za njihov iskorak ili napredak presudna empatija središta, koji se u ovim slučajevima razumijeva kao cijela država? No, što ako empatije i djelovanje onih iz toga središte nema ili je ono, kao sada, posve neadekvetno, budući da njihova politika počiva na snažnim kodovima prešućivanja ili pak prijezira, te s elementima kolonijalnoga? Je li onda provincija postaje njihovim trajnim obilježjem, a biti „egzotičkim reliktom“ sudbinom?

Nedim Sejdinović

Jedan pogled na decentralizaciju i regionalizam

Koncentracija moći i bekstvo od slobode i odgovornosti

Stvari su proste, a svako usložnjavanje sužava i zamagljuje pogled. Decentralizacija i regionalizacija jesu procesi koji *zacementiranim i nepotističkim* elitama oduzimaju deo novca, vlasti i društvene moći, i zbog toga su to neomiljene i marginalizovane teme u nedemokratskim državama kao što je Srbija. Ne samo sada i ovde, ali uvek u nesrećnim društvima, postoji *centralistički konsenzus elita*, i to bez obzira na njihove političke, društvene i kulturne svetonazore. Ne govori se, naravno, o nekoj zaveri, bar ne po pravilu, već o inerciji održanja zatečenog stanja koje onima koji odlučuju – odgovara! Ne govori se, naravno, ni o eliti koja je smeštena u jednom mestu, centru, nego o strukturi uspostavljene moći, strukturi u kojoj se zna ko je gazda (građani ne moraju da znaju ko je gazda!). Stepen demokratizacije i decentralizacije (i regionalizacije) međusobno su zavisni: nije moguće razvijati ljudska i manjinska prava u centralizovanoj državi. Centralizovana država ne može biti ni ekonomski ni kulturno uspešna, jer ne prepoznaje, a kamoli koristi *potencijal svojih različitosti*. Centralizovana država je po prirodi stvari antidemokratska, jer počiva na premisi kompetencije smeštene samo na jednom mestu, *paternalizmu elite* i *infantilizmu mase*. Ona počiva na pojednostavljivanju stvarnosti, nive-lisanju razlika i marginalizaciji ili čak uklanjanju onoga što je Drugačije.

Švajcarsko-francuski politički aktivista i liberal s početka 19. veka, Benžamen Konstan¹, pisao je o onome što će u Srbiji možda biti aktuelno tek nekada u budućnosti. Konstan je kritikovao „himere jednoobraznosti“ i oholu vlast sklonu „nepotrebnim ratovima“ i „gomilanju svih interesa u prestonici“. On zaključuje da „današnji osvajači, narodi ili vladari, hoće da njihovo carstvo predstavlja samo ravnu površinu po kojoj će prelaziti nadmenim okom vlasti, a da ono ne naiđe ni na jednu neravninu koja bi ga vređala ili mu ograničila vid. Isti kodeks, iste mere, isti propisi i, ako se u tome uspe, postepeno isti jezik, eto šta se proglašava savršenom društvenom organizacijom“. Konstan je utvrdio da se iza pojmova kao što su „nacionalna nezavisnost“ i „nacionalna čast“ ili „zaokruživanje granica“, dakle jedinstvo, zapravo krije „ljubav prema vlasti“. On je upozoravao da je „raznoobraznost organizacija, a jednoobraznost mehanika“. „Raznoobraznost je život; jednoobraznost je smrt“, tvrdio je Konstan pre više od 200 godina, a kao da je mislio na Srbiju danas.

Nisu, međutim, sve decentralizovane zemlje – demokratske, i u tome kritičari decentralizacije imaju pravo. Samom decentralizacijom i regionalizacijom Srbija svakako ne bi postala demokratska zemlja, i to je dakako tačno. Ali istovremeno, nemoguće je i zamisliti da bi jedna autoritarna, centralističko-nacionalistička vlast uopšte i pokrenula proces decentralizacije i regionalizacije, to jest odrekla se dela svoje moći, makar postojao jak spoljni pritisak (kao što je recimo proces evropskih integracija, koji podrazumeva regionalizaciju). Prvi znak da Srbija ima demokratsku vlast koja razmišlja o budućnosti biće – *otvaranje široke javne debate o teritorijalnoj reorganizaciji države*, ustavnim promenama i supsidijarnosti, odnosno spuštanju vlasti na što niži nivo. A toga ćemo se, kanda, načekati. Dugo će još vremena proći dok se u javnosti ne shvati da se regionalizacija pokazuje uspešna jer „racionalizuje strukturu i funkcionisanje države logikom autonomije i decentralizacije, naspram države koju su, istorijski gledano, razvili najkonzervativniji i najreakcionarniji sektori kao krajnje centralizovanu“². Centralizam je oduvek bio vezan za nacionalizam (ili „izgradnju nacije“) i druge retrogradne ideologije nastale na njemu,

1 Benžamen Konstan, *Principi politike i drugi spisi*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000.

2 Žoan Marse, „Poštovanje razlika uz jednakost i solidarnost“, *Naša borba*, 9. 4. 1997, Beograd. Citirano prema: Jovan Komšić, *Principi evropskog regionalizma*, Asocijacija multietničkih gradova Jugoistočne Evrope – Philia, Novi Sad 2007.

jer centralističko uređenje garantuje „jedinstvo/slogu“ i funkcionalno je u kriznim i ratnim uslovima, ili *održavanju konstante krize* kao principa vladavine.

Kad kažem decentralizacija, mislim na...

Na skupu Stalne konferencije gradova i opština Srbije 2009. godine, Boris Tadić, tada predsednik Srbije i navodno najmoćniji čovek u zemlji, diskretno ali jasno kritikovao je decentralizaciju i regionalizaciju tvrdeći da ti procesi ne smeju da budu procesi feudalizacije. Povezivanje decentralizacije i feudalizacije zapravo je politička kvintesencija protivnika decentralizacije, koji ukazuju da bi spuštanje vlasti na niže nivoe stvorilo *lokalne age i begove*. Često se koristi baš ova sintagma da bi se povećao nivo straha i da bi se podsetilo na *užasna otomanska vremena*. Da li to ima ikakvog smisla? Naravno da ne. U pitanju je demagoška fraza u moru demagoških fraza koju vlast koristi da bi se stvari okrenule naglavačke. Ako je tadašnji predsednik Srbije bio centralista, šta tek očekivati od sadašnje vlasti koja je iznikla na ideologiji *krvi, tla i srpske sloge!* Centralistički konsenzus elita.

Nesrećna društva kao što je ovo naše nekako se naviklo sa lokalne moćnike. Čak nije bitno ni kako su svoju moć stekli. Kada imaju vlast, sve ostalo postaje relativno. Narod im prinosi darove, skrušeno. Ono što samo na prvi pogled deluje paradoksalno, lako je utvrditi i kratkim logičkim nizom: lokalne *age i begovi* najveću moć imaju upravo u centralizovanoj zemlji, kroz posredovanje sile. Centralizovana zemlja je bezdušna, stotinama milja udaljena od pojedinca, i u toj magli posrednici imaju beskrajno mnogo prostora za varke i zloupotrebe, tim pre što ne postoji, usled centralizma, razvijen sistem korekcije moći u lokalnoj zajednici ili regionu. *Lokalne age i begovi* se tako na bilbordima slikaju pored svojih predsednika. Sistem decentralizacije upravo je obrnut proces, jer on ne označava samo prenos vlasti i nadležnosti, već i odgovornosti, već i osnaživanje poluga društvene moći i uticaja na lokalnu i u regionu, odnosno ostavlja prostor za razvoj kritičke mikro-javnosti i stvaranje aktivnog građanina.

Tadić je tada nesvesno izrekao i ono što manje-više svaku vlast u Srbiji u proteklih 25 godina čini sličnom: feudalizam u Srbiji jeste potreban, ali *samo ako je Srbija – jedan feud, nedeljiv!* Decentralizacija i regionalizacija će se spominjati samo na prigodnim skupovima, ali se nikada ama baš ništa neće poraditi da se bar nešto od toga sprovede u

praksi. Nema tih evropskih integracija koje će Srbiju decentralizovati. Vojvodina sa svojom formalnom i krhkom autonomijom samo je izuzetak koji potvrđuje pravilo. A svakodnevno, dugogodišnje unižavanje njene autonomije predstavlja to pravilo.

Tada je nastupio i Dragan Đilas, u to vreme gradonačelnik Beograda, a posle i predsednik Demokratske stranke. On je, otprilike, rekao da svi napadaju Beograd, a da Beograd ulaže toliko u budžet da praktično hrani pola Srbije. U pitanju je višestruka zamena teza. Prvo, pod centralizmom niko ne podrazumeva neku firmu koja posluje recimo na Karaburmi i uredno plaća svoje poreze. Drugo, centralizam je učinio to da je praktično nemoguće van Beograda „praviti biznis”. Treće, pod centralizmom se ne podrazumeva ni budžet grada Beograda ili beogradskih opština, već – glomazna i centralizovana državna administracija na koju su, poput pijavica (*pijavice na pijavicama*), prikačene mnogobrojne institucije, firme, agencije, organizacije i pojedinci. Oni imaju zajednički interes i zajedničku ideologiju. Njihov interes nije i ne može biti demokratizacija zemlje, evropske integracije i sve što one nose sa sobom.

Treba, međutim, biti pošten pa reći da su građani u svom dugogodišnjem bekstvu od slobode, koje je rezultiralo *instalacijom tragičnog diktatora*, srasli sa centralizmom. Oni misle da on može da odgovori na njihove životne prohteve. Građani na lokalnu glasaču *ko ima veze* u glavnom gradu, ko može *nešto da im sredi*. Da li sobu u studentskom domu za decu ili vezu u bolnici, svejedno... Najbolje prolaze oni lokalni lideri koji obezbede helikopter da se neki bolesnik hitno prebaci, recimo, na VMA. O tome bake i deke po tarabama gođinama divane.

Centralizam, paternalizam i nacionalizam

Drugo ime za Beograd i njegovu elitu jeste – paternalizam. Kao i kod pojedinca, paternalističko ponašanje u povratnici nudi osećaj sopstvene vrednosti i nezamenjivosti. Beogradska elita – pogledajte medije! – voli da se zaštitnički ponaša, da daje bespogovorne saveite/naredbe. Ako se neko tome usprotivi, dobija *zaslužene batine*. I logično je da se ksenofobne kulture, zagledane u vlastiti pupak, tako ponašaju. Kada se paternalizmu doda lažna kompetencija, onda taj spoj zahteva i dodatne elemente da bi opstao: cinizam, potcenjivanje i ismevanje *onih ispod*.

Ne moramo da se sećamo, jer to i danas traje, samo sa malo manjom žestinom: odnos Beograda prema drugim republikama i nacijama bivše SFRJ. Oni su bili „bečki konjušari“, lenjivci ili glupani, svakako nedržavotvorni elementi. Decenijama već prisustvujemo re-produkciji stereotipa i bajatih viceva o Drugima. Drugi su pobešli od te dražesne mogućnosti da im *beogradski stručnjaci* kreiraju budućnost i zbog toga su dobili batine. Neki baš krvave i žestoke. Paternalizam prema kosovskim Albancima se zasnivao na kultur-rasizmu, koji nesmanjenom žestinom funkcioniše do danas. Sve u svemu, Beograd nikome od Njih do sada nije oprostio što ih je tukao, ali bi možda u tom pravcu razmislio ukoliko bi se pokajali i vratili, u bilo kakvoj formi, pod njegovu roditeljsku brigu.

Čudno je, ali samo na prvi pogled, to što beogradska elita na sličan način gleda i na Srbe koji žive van centra. Poznato je da nacionalisti više od svih preziru sopstveni narod. Oni izvan centra su mahom predstavljeni kao *neobrazovani, komični, karikaturalni*... Jedina njihova prednost je to što su lojalni svojoj eliti. Lokalni moćnici tipa Dragana Markovića Palme, ili Živorada Smiljanića, ili Velimira Ilića, zapravo se, ako malo bolje razmislimo, koriste kao dokaz da je decentralizacija – nemoguća misija. Oni su kreirani kao takvi. U pitanju su stvarno živopisne osobe, i savršeno se uklapaju u definiciju centralističkih *aga i begova* ali, ruku na srce, takvih osoba je prepun politički život glavnog grada. Zar su predsednik Srbije ili predsednik Vlade Srbije po bilo kom kriterijumu bolji od njih? Samo što *lokalna ekipa* nema brdo dobro plaćenih PR-ova i prestoničkih medija da *šminkaju njihovu prostotu*.

Srbija je zapravo sjajan primer kako centralizam stvara nekontrolisane lokalne moćnike, koji će verovatno uskoro početi da se koriste i pogodnostima *prve bračne noći*. Novac poreskih obveznika se sliva u centralnu kasu, a potom Ministarstvo finansija vrši *povraćaj sredstava* lokalnim samoupravama. Postoje određeni kriterijumi koliko kome novca treba da pripadne, ali je ostavljen ogroman prostor za arbitrarnost. Ako se radi o kreditima i investicijama, tu praktično nema nikakvog pravila: kako centralna vlast odluči! Ko je moćan, ko *ima dobre veze*, iz kasice-prasice dobije više novca, a potom može da gradi akva-parkove, nabavlja žirafe i deli dodatke za trudnice. Građani su zaprimili i pročitali ovu poruku. I tu je mat u dva poteza: lokalni moćnik je jak i može da „dovuče“ novac, a građani zbog toga glasaju za njega! I klanjaju mu se! Ko je taj čovek? Pa zar je bitno! U skladu

sa narodnom poslovicom da ima samo onaj kome se „prevali” ili koji „otme”, građani određenog mesta u Srbiji uživaju u *sitnim povlasticama sveopšte propasti*.

Političke stranke o decentralizaciji i regionalizmu

Nezavisno društvo novinara Vojvodine dugo se već bavi analizom odnosa javnosti i političkih partija prema decentralizaciji, regionalizaciji, ustavno-pravnom položaju Vojvodine, ali i drugim temama vezanim za promenu Ustava Srbije (pravno nepismenog najvišeg akta, donesenog međupartijskim dogovorom bez demokratske procedure i učešća javnosti). U nekoliko navrata NDNV je analizirao i obelodanjivao odgovore na ova pitanja, koja su – uglavnom s teškom mukom – dobijana od parlamentarnih ali i nekih vanparlamentarnih stranaka. Kako se dalo i pretpostaviti, najteže je bilo naterati tzv. velike stranke da pošalju odgovore, jer one zapravo i ne žele da se jasno „očituju” po ovim pitanjima. Načelno, skoro svi se manje-više zalažu za decentralizaciju i regionalizaciju, ali kada treba dublje da pojašne o čemu govore kada napokon progovore o tome, oni mahom ostaju bez odgovora ili pak njihovi odgovori otkrivaju da im decentralizacija i regionalizacija ni u najluđim snovima ne padaju na pamet. Dakle, čak i na tom načelnom, teorijskom nivou stvari padaju u vodu, a da ne govorimo šta se dešava kada dođu na vlast...

Simptomatičan odgovor na pitanje o regionalizaciji Srbije dala je Socijalistička partija Srbije. Oni navode da *prave jasnu razliku između decentralizacije i regionalizacije* i da, koliko prvo za njih predstavlja prioritet, toliko pitanju regionalizacije pristupaju „uz jasnu svest o mogućim političkim rizicima”. Ova misao zapravo ukazuje zbog čega se velike partije plaše i da pričaju o regionalizaciji i suštinskoj decentralizaciji – ne samo zato što su osnovane i funkcionišu u centralističkom sistemu i zahvaljujući njemu ostvaruju benefite, već je reč i o osetljivom političkom pitanju koje se u Srbiji proglašava za separatizam. Argumenti da regionalizacija pospešuje celovitost i razvoj jedne zemlje ne mogu se čuti. Socijalisti se pozivaju na „loša iskustva”, verovatno misleći na raspad SFRJ i slučaj Kosova, ne želeći, logično, da prihvate da je upravo divlji i nekontrolisani centralizam odbio sve od Beograda. Svi su pobjegli glavom bez obzira, čak se i ne potrudivši da popakuju svoje stvari ostavljene u nekadašnjem glavnom gradu zemlje. Odgovor socijalista pokazuje da beogradska politička elita

nema poverenje ni u „sopstveni narod“, plašeći se da delovi njega ne odustanu od očaravajuće mogućnosti da njihovim životom beskrajno dugo upravlja beogradska elita.

SPS bez sumnje, navodi se u odgovoru, „ne može da podrži da se na osnovu regionalizacije izrodi mnoštvo malih država-feuda koje će se unutar sebe zatvoriti i gajiti neku samodovoljnost i samozadovoljstvo, a to bi zasigurno oslabilo celovitost države Srbije u ekonomskom, političkom, socijalnom i svakom drugom smislu“. To sigurno ne sme da bude cilj, niti rezultat regionalizacije – odvrća SPS, ne precizirajući istovremeno za kakvu regionalizaciju se ova stranka konkretno zalaže, osim načelnog stava da ideja regionalizacije „mora biti pažljivo osmišljena, u skladu sa realnim ekonomskim potencijalima i potrebama građana i postepeno, širokim društvenim konsenzusom primenjena, uz uvek živu svest o našim dobrim i lošim iskustvima i uz poštovanje teritorijalnog integriteta Srbije“.³

Regionalni i lokalni mediji kao žrtve centralizma

Od devet elektronskih medija koji imaju nacionalnu frekvenciju devet je iz Beograda. Sve dnevne novine koje imaju tiraž veći od 10.000 izlaze u Beogradu. Potpuna je dominacija centralnih medija koji kreiraju *svoju sliku sveta*. U toj slici, ono što se dešava na nivou regija ili nivou lokalnih samouprava, ono što predstavlja stvarni život, postaje nebitno. Važne su velike nacionalne teme, podupire se izvrnuti sistem vrednosti i kreiraju lažni velikani. Nevažno je i ono što se dešava negde van države. Građani širom zemlje znaju koje su beogradske ulice tog dana raskopane, a potpuno im je nebitno da li ulice u njihovom mestu uopšte i postoje. Ovo je hiperbola, ali nažalost veoma bliska realnoj slici.

Interesantna je bila rasprava o medijskim zakonima i ulozi lokalnih samouprava u njihovoj implementaciji. Pojedina udruženja i mnoštvo pojedinaca zahtevali su da se zakonom definiše da lokalne samouprave izdvajaju najmanje dva odsto budžetskih sredstava za informisanje. Ministarstvo za kulturu i javno informisanje odgovorilo je da oni ne mogu da naređuju lokalnim samoupravama kako da raspo-

3 Žužana Serenčeš, *U vrhu prioriteta, uz privide (Decentralizacija i regionalizacija Srbije i položaj AP Vojvodine u stranačkom ogledalu)*, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Novi Sad 2013.

ređuju budžet, jer bi onda svako ministarstvo u okviru svojih nadležnosti moglo da čini isto. Nikome nije palo na pamet da predstavnici lokalnih samouprava mogu i sami da donesu odluku da odrede značajna sredstva za informisanje, da nisu u pitanju deca u vrtiću koja se moraju naterati da izvršavaju svoje obaveze.

Ključno je, međutim, pitanje da li su Srbiji ovakvoj kakva jeste lokalni mediji uopšte potrebni. U normalnim državama to pitanje je razrešeno: ne samo da su potrebni, već se stanje medijskih sloboda i sloboda izražavanja mere stepenom razvoja lokalnih i regionalnih medija, a demokratija – postojanjem kritičke javnosti u lokalnu i regionu. Ali da li građane Srbije zaista interesuje bilo šta drugo osim velikih nacionalnih tema? Da li neko na ulici bistri politiku pričajući o lokalnim političarima? Ko gleda lokalne televizije? Servisne informacije moguće je dobiti preko interneta...

Ono što znači svakodnevni život, ono što bi trebalo da bude predmet mikro-javnog mnjenja, a u čemu bi uloga lokalnih medija imala ključnu ulogu – postaje nebitno. U predizbornim kampanjama za lokalne samouprave stvari postaju vidljive i mnogo kazuju: građani nemaju blage veze koje nadležnosti imaju lokalne samouprave, u izveštavanju o radu lokalnih samouprava novinari ne mogu da pronađu relevantne stručnjake koji bi komentarisali rad lokalnih vlasti, i nažalost, i sami novinari koji prate lokalnu samoupravu veoma su nekompetentni. Stvar se svodi na servisne informacije koje su praktično „nulte informacije“. A njima se ne iscrpljuje uloga medija u lokalnoj zajednici, nego tek počinje. Tako bi bar trebalo da bude. Sve u svemu, ostvaruje se polako, ali sigurno, želja elite da se potpuno zamagli stvarnost, da građani ne dolaze u dodir sa njom, da ne žive svoj život već da budu sudionici tuđih imaginarnih života, da prazninu svoje egzistencije popunjavaju onim što im servira centralna otadžbinska uprava lažnih elita.

Centralizam je imaginacija. U pitanju je izmaštana stvarnost, do koje dolazite preko posrednika. Centralizam je smrt, da parafraziramo Konstana.

Grđani ne žele regionalizam zato što nisu grđani

Tokom prošlogodišnjih protesta u Bosni i Hercegovini (februar 2014.), pored raznih zahteva za poštovanje prava radnika, za suzbijanje korupcije, poruka protiv siromaštva i nezaposlenosti – čuli su se i

apeli za ukidanje kantona u Federaciji. Kantoni su prepoznati kao jedan od ključnih problema u funkcionisanju države i dokaz prekobrojne administracije. Nisu pravili poređenje sa drugim entitetom, tzv. Republikom Srpskom, centralizovanom ratnom tvorevinom, u kojoj je stepen demokratije i ljudskih prava na značajno nižem nivou nego u Federaciji. Bosna i Hercegovina može opstati jedino kao decentralizovana, regionalizovana država, ali naravno ne po etničkom principu.

I zahtevi za ukidanje vojvođanske autonomije imaju slične argumente, pored onih nacionalističkih. Skupa administracija! Argumente da je centralizovana administracija najskuplja, argumente o Evropi kao uniji regija – retko ćete čuti u medijima.

Stanovnici zemalja sa slabom ili nepostojećom demokratskom tradicijom rado biraju centralizam, jer im se on čini jednostavnim rešenjem, koje je u skladu sa elementarnim nepoznavanjem funkcionisanja države i njenih institucija. Neprosvećenom stanovništvu, kojem ne prija neuroza nesavršenog i komplikovanog života, sistem centralizovanog odlučivanja deluje efikasno i jasno, a priča o decentralizaciji i regionalizaciji kao – *smaranje!* U konačnici, oni sanjaju jednog vođu koji rešava sve probleme, ima odgovore na sva pitanja i omogućava im da ostanu u toplom okrilju majčice države, sakriveni od hladnog i surovog, stvarnog sveta. Beg u centralizam i autokratiju je beg od odgovornosti.

A savremena civilizacija, bolje reći ono što zovemo razvijenim demokratskim zemljama, počiva na kompleksnosti odlučivanja i brojnim procedurama čiji je cilj upravo sprečavanje samovolje i decentralizacija moći i odlučivanja. Stvar je jednostavna, baš kao ona s početka teksta: vlast se približava građanima, građani je mogu lakše kontrolisati. Razni nivoi vlasti se međusobno kontrolišu i saraduju. Sve je jednostavno ako postoji građanin kao aktivni pojedinac koji učestvuje u kreiranju vlastite zajednice. A upravo je decentralizacija i regionalizacija zemlje osmišljena da se građani aktiviraju i prepoznaju svoje specifične interese i bore se za njih.

I onda to pitanje o kokoški i jajetu. Ako nema građana, ko će biti za decentralizaciju, a ako nema decentralizacije, nema ni građana. Ali ima ratnika, reći će neko. I dodaće: *ako ne znamo da radimo, znamo da se bijemo!*

Dinko Gruhonjić

Regionalizacija kao političko-medijska farsa

Srbija je država koja počiva na Ustavu iz 2006. godine. Ono što se neprestano gura pod tepih u javnosti, uz „argument“ da „nema smisla vraćati se u prošlost“, jeste podsećanje da je Ustav Srbije najviši *nedemokratski* pravni akt u državi. On je donet bez ikakve javne rasprave, navrat-nanos, uz gotovo apsolutni politički konsenzus partokratske elite: Demokratske stranke Srbije, Demokratske stranke, Srpske radikalne stranke (predvođene današnjim „naprednjacima“ Nikolićem i Vučićem), Socijalističke partije Srbije... Samo su manje partije građanske provenijencije, poput Liberalno-demokratske partije i Lige socijaldemokrata Vojvodine, rekle „ne“ tom ustavu. Uz malobrojne nevladine organizacije, iz čijeg će pokreta za bojkot ustavnog referenduma izrasti koalicija „Građanska Vojvodina“.

Ustav Srbije donet je tako što su ga poslanici u Skupštini Srbije videli doslovno pola sata pre nego što su, uz časne izuzetke, unisono podigli ruku za njega. Ustav Srbije ostaće upamćen i po tome što nije prošao ni korekturu, a kamoli lekturu. I po tome što jedan Koštu- ničin ministar, po sopstvenom priznanju, „nije spavao nedelju dana“ da bi ga napisao pa bi se, prema tome, ovaj Ustav mogao nazvati i „pospanim ustavom“. Referendum o usvajanju ustava trajao je čitava dva dana, a u kampanju su bili uključeni gotovo svi „relevantni faktori“, od političara, preko pokojnog patrijarha pa sve do mojih kolega iz medija, i to čak i sa visokih uredničkih funkcija u ono malo građanskih i liberalnih glasila. Čak i uprkos jednoj besomučnoj, grozničavoj i antidemokratskoj kampanji, tokom koje su građanima Srbije bile

upućivane vrlo jasne i otvorene pretnje, Ustav je na tom „narodnom izjašnjavanju“ dobio nekakvu mršavu većinu, a u Vojvodini čak ni to, već se broj glasova zaustavio na ispod 44 odsto. Ali, s obzirom da nisam stručnjak za ustavno pravo, na ovom mestu bih se zaustavio sa analizom tog dokumenta i pravničkih procedura njegovog usvajanja.

Zašto je važno neprestano podsećati javnost da je Srbija zemlja koja ima *nedemokratski ustav*? Svakako zbog one stare narodne poslovice da „što se grbo rodi, to vreme ne ispravi“. Ali najviše zbog notorne činjenice da je u pitanju *nedemokratski* najviši pravni akt jedne zemlje. Kakva je onda država koja počiva na nedemokratskom ustavu? Odgovor je, nažalost, jednostavan: nedemokratska!

Kao što ga je i donela, partokratska i nacionalistička elita je kroz sadržaj Ustava zapravo osudila Srbiju na istrajavanje u njenim kobnim zabludama koje su je u poslednjih četvrt stoleća „zakucale“ za samo evropsko dno: od kosovske mitologije u čuvenoj ustavnoj preambuli, preko besomučnog centralizma pa sve do kvazi-evrointegracija. Od regionalizma i decentralizacije u tom pravnom aktu možemo slobodno reći da imamo samo mrvice. A i te mrvice zatrte su političkom (ne) voljom najjačih „beogradskih“ političkih stranaka.

Dnevno-politikantska regionalizacija

Sve u svemu, pojam „regionalizacije“ ili nije u upotrebi ili je u upotrebi iz sitnih dnevno-političkih potreba. Možda je najbolji primer za to bio sada već praktično bivši politički projekat Ujedinjenih regiona Srbije (URS) Mlađana Dinkića. Taj pokret osnovan je u maju 2010. godine, a osnivački akt bili su potpisali već pomenuti Dinkić ispred nekadašnje „stranke eksperata“ G17 plus, zatim tadašnja predsednica Narodne partije, bivša radikalna gradonačelnica Novog Sada Maja Gojković, sadašnja „naprednjačka“ predsednica Skupštine Srbije. Potpisali su ga i predsednik „Zajedno za Šumadiju“, bivši dugogodišnji gradonačelnik Kragujevca Veroljub Stevanović, kao i predsednik pokreta „Živim za Krajinu“ Boško Ničić... I tada aktuelni predsednik Srbije Boris Tadić prisustvovao je osnivanju URS-a i prozborio nekoliko vrlo uobičajenih rečenica: „Decentralizacija i regionalizacija moraju da ojačaju jedinstvo zemlje. Nije ideja regionalizacije stvaranje kvazidržava na teritoriji Srbije, već boljih uslova za funkcionisanje državnog sistema“. Sam Dinkić je, kao lider novoosnovanog pokreta/stranke, rekao da će se URS zalagati za „jedinstvenu, celovitu i demo-

kratsku Srbiju, ali sa većim ovlašćenjima za lokalne samouprave". „U narednim godinama zalagaćemo se da kroz jačanje lokalnih lidera i rešavanje lokalnih problema jačamo Srbiju u celini", rekao je Dinkić i zapravo otkrio kako on shvata regionalizaciju: kao „jačanje lokalnih lidera", ili kako su to pojedini analitičari posprdno nazivali: „lokalnih šerifa".¹

Tokom dugogodišnje rasprave o formulisanju Strategije razvoja sistema javnog informisanja u Republici Srbiji (kolokvijalno: Medijska strategija)² upravo je Dinkić kroz G17 plus a potom i kroz URS bio najveći zagovornik formiranja „regionalnih javnih medijskih servisa". U članu 4. tog dokumenta tako se navodi: „Da bi se osigurao javni interes na području javnog informisanja, država može biti osnivač nacionalnih, pokrajinskih i *regionalnih* javnih radio-televizijskih servisa". U poglavlju posvećenom javnim medijskim servisima nadugačko se objašnjava koju ulogu bi trebalo da na sebe uzmu javni regionalni radio i televizijski medijski servisi. Precizno se navodi da će Srbija, van teritorije Vojvodine koja ima svoj pokrajinski javni medijski servis Radioteleviziju Vojvodine, imati šest javnih regionalnih RTV servisa. Bilo je predviđeno i da javni regionalni servisi funkcionišu na istim principima kao i RTS i RTV, to jest da im se obezbedi finansijska nezavisnost, koja bi garantovala i upravljačku i programsku samostalnost.

A na koji način je bilo zamišljeno koji mediji će moći da igraju ulogu javnog radiotelevizijskog servisa? Evo „recepta" i za to, takođe iz Medijske strategije: „Javni regionalni radio i televizijski servisi biće ustanovljeni putem konkursa. Procedura formiranja javnih regionalnih radio i televizijskih servisa biće detaljno utvrđena posebnim zakonom".

Regionalni javni servisi u državi bez regiona

Tokom dugotrajnih debata koje su prethodile usvajanju Medijske strategije, učesnici, među kojima sam bio i ja, mogli su „na marginama" debata da slušaju kakva se lobiranja unutar tadašnje vladajuće

1 <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/53162/Osnovani-Ujedinjeni-regioni-Srbije> (stranica posećena 12. decembra 2014)

2 Dokument je moguće pronaći na internetskoj adresi: http://www.paragraf.rs/propi-si/strategija_razvoja_sistema_javnog_informisanja_u_republici_srbiji_do_2016.html (stranica posećena 12. decembra 2014)

koalicije odvijaju na temu regionalnih javnih servisa. Kao što sam već napomenuo, ideja je krenula od Ujedinjenih regiona Srbije, koji su bili predvideli da već u Medijsku strategiju poimence uđu mediji koji će biti regionalni javni servisi. Gle čuda, raspored tih „javnih regionalnih servisa“ nekako je koincidirao upravo sa političkom mrežom koju je bio uspostavio URS za sopstvene potrebe. To je, naravno, izazvalo bes koaliционih partnera, od SPS-a do DS-a, pa su imena konkretnih medija „nestala“ iz teksta Medijske strategije, a ostala je uopštena formulacija da će biti osnovano šest regionalnih javnih servisa, koji će - eto - biti birani putem konkursa.

Drugim rečima, Vlada Srbije, koja je imala poslednju reč kada je u pitanju usvajanje konačnog teksta Medijske strategije³, predvidela je formiranje regionalnih javnih servisa u državi koja - nema regione!? Iz svega onoga u šta sam se lično imao prilike uveriti tokom javnih rasprava o smernicama Medijske strategije, bilo je jasno da u ideji o formiranju regionalnih javnih medijskih servisa naprosto nije bilo reči o zalaganju partokratske političke elite za slobodu izražavanja i za objektivno informisanje. To je bilo, jednostavno rečeno, političko raskusuravanje na temu kome će koji medij pripasti, po principu raspodele plena. Uostalom, kako bi i moglo biti reči o zalaganju za objektivno informisanje, kada je upravo G17 plus Mlađana Dinkića, dakle stranka koja se navodno zalagala za uvođenje regionalnih javnih servisa koji bi služili na polzu građanima, 2009. godine bila inicirala skaredne Izmene Zakona o javnom informisanju, koje je Skupština Srbije bila i usvojila?⁴

Bio je to, dakle, ne samo primer na koji način političke vlasti interpretiraju slobodu medija, već i kako shvataju regionalizaciju Srbije. Manje-više, reč je o dnevnom politikantstvu koje funkcioniše po principu raspodele trenutne političke moći. Ukoliko je, na primer, član moje stranke gradonačelnik Kragujevca, onda bi baš zgodno bilo da RTV Kragujevac postane javni medijski servis. Isti bi se recept prime-

3 Vlada Srbije usvojila je Medijsku strategiju na telefonskoj sednici, krajem septembra meseca 2011. godine (stranica posećena 12. decembra 2014).

4 Izmene Zakona o javnom informisanju stupile su na snagu u septembru 2009. godine i izazvale su buru negodovanja u novinarskoj javnosti (<http://pescanik.net/da-lise-novim-zakonom-o-informisanju-ukida-sloboda-medija/>, stranica posećena 12. decembra 2014). Ustavni sud Srbije je u julu 2010. godine većinu tih izmena proglasio neustavnim (<http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/90-101280/uss-odredbe-zakona-neustavne>, stranica posećena 12. decembra 2014).

njivao i na televizije u Nišu, Novom Pazaru, Zaječaru itd. U tom slučaju ne bi bilo teško zamisliti na šta bi ličili ti „konkursi“ na kojima bi se određivalo koji mediji zaslužuju da budu regionalni servisi.

Zanimljivo je bilo i zalaganje predstavnika samih medija koji su se samoprepoznali u ulozi novih javnih regionalnih servisa. Veoma mali broj njih je zapravo govorio bilo šta o nekakvom regionalnom identitetu i potrebama građana o kome bi se oni u svom izveštavanju starali, a većini je u prvom planu bila - gola egzistencija. Ono što je još zanimljivije u tim raspravama jeste činjenica da smo upravo mi iz Vojvodine bili prepoznati kao „privilegovani“ u odnosu na sugrađane koji žive u Nišu, Kragujevcu, Novom Pazaru, Zaječaru, Vranju itd. Neretko smo zato slušali prigovore kako, eto, mi u Vojvodini imamo i svoj javni servis (Radioteleviziju Vojvodine), i svoju vladu, i svoju skupštinu itd. Ti prigovori su više ličili na otvoreno zalaganje za ukidanje vojvođanskih institucija, nego li na zalaganje za formiranje političkih regiona u Srbiji, koji bi - na ovaj ili na onaj način - imali neku vrstu autonomije pa i u medijskom smislu. Možda je na tim javnim raspravama i bilo usamljenih glasova iz „uže Srbije“ na temu da je osnovni logični preduslov za formiranje regionalnih javnih servisa zapravo izmena Ustava Srbije i regionalizacija države, ali ja takve glasove zaista nisam čuo. Od većine su se, nažalost, mogli čuti ti „egalitaristički“ argumenti čija je suština u zalaganju za izjednačavanje u sveopštoj bedi.

Sve u svemu, regionalni javni servisi ostali su samo mrtvo slovo na papiru Medijske strategije, a bez da je iko ikada ponudio suštinsko objašnjenje zašto se odustalo od te ideje. U međuvremenu se politička vlast promenila, pa je jedini argument za odustajanje od te ideje bio da se građanima ne mogu i ne smeju uvoditi novi nameti, u vidu - recimo - pretplate za regionalne javne servise. Sada se već približilo vreme za donošenje nove Medijske strategije, jer se još uvek aktuelna odnosi na „petoletku“ od 2011. do 2016. godine. Ali, ukoliko se bude poštovalo najnovije medijsko zakonodavstvo iz avgusta 2014. godine, nikakve su šanse da će ideja o osnivanju regionalnih javnih servisa da „vaskrsne“. Naime, 2015. je označena kao krajnji rok za izlazak države iz vlasništva nad medijima, što znači da neće imati šta da se „regionalizuje“ u 2016. godini.

Mrtvo slovo na papiru ostala je i najava da će „posebnim zakonom“ biti regulisane propozicije za formiranje regionalnih javnih servisa. Svakako bi bilo zanimljivo za videti taj zakon, koji bi, da budem ironičan, valjda bio i preteča regionalizacije Srbije.

Radiotelevizija Vojvodine kao neželjeno dete

Istovremeno, pokrajinski javni medijski servis, Radiotelevizija Vojvodine (RTV), već 16. godinu radi u neuslovnim prostorijama bivše zgrade „Naftagasa” u Novom Sadu, za šta plaća i pozamašnu kiriju ruskim gazdama Naftne industrije Srbije. Uprkos obećanjima različitih domaćih političkih nomenklatura, RTV još uvek nema svoju zgradu, a na Mišeluku iznad Novog Sada i dalje stoji ruševina iz NATO bombardovanja 1999. godine, na mestu gde je nekada stajala moderna zgrada tadašnje Televizije Novi Sad. Uprkos tome, ovaj medij je uspeo da unapredi svoj program u znatnoj meri, ali je i dalje opterećen potpuno istim problemima kao i prilikom transformacije u javni servis, 2006. godine. Pored rada u neuslovnoj zgradi, tu je i zastarela tehnička oprema, kao i nerešen problem ogromnog viška zaposlenih. Menadžment ove kuće dovija se na samo njima poznate načine, kako bi se provukao između političke Scile i Haribde i obezbedio koliko-toliko objektivno informisanje. U tome su, za domaće prilike, i prilično uspešni, malo zahvaljujući sebi, a malo zahvaljujući činjenici da je većina domaćih televizijskih programa postala negledljiva ili se komercijalizovala preko svake mere dobrog ukusa.

Uprkos tome, političari u svojim nastupima, koji su namenjeni pre svega za spoljnopolitičku upotrebu, ne propuštaju priliku da upravo Radioteleviziju Vojvodine istaknu kao pravi biser multietničnosti, multijezičnosti, multikonfesionalnosti, multikulturalnosti, multizavičajnosti (pet „M”). Faktički, RTV to zaista i jeste imamo li u vidu da emituje program na 10 jezika na svoja dva televizijska i tri radijska kanala, plus internetski portal i nedavno osnovani internetski „O radio”, koji takođe funkcioniše u okviru ove kuće. Dobra reklama, nema šta, za Vojvodinu kao „pet M” pokrajinu. Ali, slabo da se tu vodi računa o suštini i o poštovanju i potrebi negovanja evidentnih specifičnosti ove pokrajine.

Umesto toga, iza očiju javnosti, vodi se zapravo neprestana bitka za uticaj političkih elita na uređivačku politiku RTV-a. U nju nisu uključeni samo „glavni” politički igrači, već i političke elite pojedinih nacionalnih manjina. Manjinske političke elite svoj su uticaj na „svoje” medije već zaokružile kroz Zakon o nacionalnim savetima nacionalnih manjina, koji je široko definisao ovlašćenja tih tela manjinske autonomije, ali vrlo usko ili nikako njihovu odgovornost prema

nezavisnoj uređivačkoj politici. Upravo se kroz takvu politiku prema medijima mogu nazreti i shvatanja „većinskih“ i „manjinskih“ političkih elita o regionalizaciji i decentralizaciji Srbije: oni bi tu najradije pribegli „nacionalnom ključu“, odnosno još jednoj podvrsti podele biračkog plena.

Prestonički mediji i regionalizacija

Kada je u pitanju izveštavanje najgledanijih, najslušanijih i najčitanijih medija o temama kao što su regionalizacija i decentralizacija Srbije i autonomija Vojvodine, može se reći da tu vlada pravo sadržajno siromaštvo, odnosno izveštavanje na nivou incidenta. Suštinski, nasleđen je princip iz vremena Miloševića, prema kojem se zalaganje za regionalizaciju i za decentralizaciju veoma često koristi kao argument za obračun sa političkim protivnicima i za prišivanje „separatističkih“ etiketa zagovornicima reforme Ustava Srbije.

Ilustrativan je primer kada je predsednik Pokrajinske vlade Bojan Pajtić najavio usvajanje Deklaracije o zaštiti ustavnih i zakonskih prava AP Vojvodine, u aprilu 2013. godine. Istoga momenta, sa drugog političkog pola, predvođenog Srpskom naprednom strankom, krenule su salve napada i optužbi za - separatizam. Održan je i protestni skup ispred zgrade vojvođanske vlade, koga su pojedini mediji nazvali „novom jogurt revolucijom“ ili „Mitingom protiv Pajtića“. Bilo je to i simplifikatorsko i huškačko izveštavanje, zasnovano na starim navijačkim premisama o „autonomašima“ i „patriotama“. Iako bi bilo potpuno logično da su novinari prestoničkih medija zagrebali malo i ispod površine. Da su, na primer, postavili i jednima i drugima pitanje zašto su podržavali donošenje nedemokratskog Ustava Srbije 2006. godine, koji je otvorio širok prostor za političke manipulacije pojmom vojvođanske autonomije?

Već i uređivačka koncepcija prestoničkih medija pokazuje da se oni malo ili nimalo bave ozbiljnim pitanjima poput regionalizacije ili decentralizacije Srbije. Radiotelevizija Srbije, kao državni javni servis, ova pitanja veoma retko i veoma šturo tretira, a većinu njenih informativnih ili drugih programa čine beogradocentrični sadržaji. Drugi veliki mediji, zahvaćeni permanentnom ekonomskom krizom u siromašnoj i neuređenoj državi, u štednji su se prvo odrekli dopisnika, odnosno novinara van Beograda. Retki su, na primer, štampani mediji koji u svojim izdanjima imaju posebne dodatke posvećene „unutra-

šnjosti" Srbije i Vojvodini. A i kada ih imaju, te se rubrike uglavnom svode na „odražavanje“, a ponajviše na crnu hroniku. Od svih specifičnosti koje Vojvodina ima, prestonički mediji najčešće tretiraju njenu multietničnost, ali na način da se prebrojavaju, na primer, krvna zrnca učesnika u kafanskim i uličnim tučama, e ne bi li se utvrdilo da je reč o međuetničkim incidentima.

Autonomija kao jeres

Koliko su još uvek jake predrasude uspostavljene u vreme Miloševićeve medijske propagande, gotovo svakodnevno osetimo na sopstvenoj koži kroz uređivanje informativnog portala Autonomija. Već sam naziv portala očigledno iritira, a još više iritira i objašnjenje za kakve se vrednosti zalažemo: „AUTONOMIJA! je pre svega vojvođanski sajt. Ali, AUTONOMIJA! nije sajt stereotipne Vojvodine u kojoj Lala stoji na bundevi i ne mari za to što mu Sosa nabija rogove. AUTONOMIJA! nije sajt Vojvodine međ guskama, i svinjama, i vini-ma... AUTONOMIJA! je sajt građanske Vojvodine, jer ova pokrajina je pre svega građanska. AUTONOMIJA! je medij one Vojvodine koja nije sklona autoprovincijalizaciji, već Vojvodine koja kritikuje na prvom mestu sebe. AUTONOMIJA! tretira teme poput ustavno-pravnog, kulturnog, multikulturnog, interkulturnog, te političkog subjektiviteta Vojvodine“.

Doslovno ne prođe dan a da ne dobijemo nekoliko pretećih poruka koje su gotovo uvek intonirane tako da dotični „čitalac“, koji je nekako zalutao na portal, zapravo i nije pročitao određeni članak koji je odlučio da komentariše, već ga je iznervirao u startu sam naziv portala. Onda bi da nas proteraju iz Vojvodine, naročito kada otkriju da urednici i novinari nisu „čisti Srbi“. Ređe, ali i to se dešava, prete nam i „rođeni Vojvođani“, iziritirani našom „drskošću“ da kritikujemo pastoralnu predstavu o savršenoj Vojvodini u kojoj žive mirni, dobromamerni i nadasve tolerantni ljudi. Generalno, najbrojnije su te grupe čitalaca koji se po definiciji svrstavaju: ili su za „jedinstvenu Srbiju“, u kojoj je Vojvodina shvaćena kao „Severna Srbija“, ili su pak za (nezavisnu) republiku Vojvodinu, kojima su „oni južno od Dunava i Save“ krivi za sve. Sigurni smo da postoji i jedna „tiha“ grupa čitalaca koja promišlja ono što im nudimo. A nudimo im zapravo identitetska pitanja vezana za Vojvodinu, pritom temeljito izbegavajući populizam bilo kojeg tipa i podelu na „njihove“ i na „naše“.

Identitet nedovršene države

Regionalizacija zapravo jeste *par excellence* identitetsko pitanje. A mi živimo u jednom veoma kompleksnom društvu, koje se lažno predstavlja kao tranziciono. Ako ćemo biti pošteno prema sebi, složićemo se da ovo nije „obično“ tranziciono društvo, poput onog u Poljskoj ili u Českoj. Mi živimo u društvu koje je i postratno i - da stvar bude gora - postgenocidno. To je, dakle, jedno razoreno društvo, koje se - da stvar bude i još gora - nije odreklo zabluda koje su ga i dovele do razaranja. U nedovršenoj državi pitanja se moraju postaviti ispočetka, a jedno od najvažnijih je u kakvoj mi to državi zapravo želimo da živimo? Potpuno sam uveren da velika većina građana želi da živi u demokratskom društvu, koje neće biti zasnovano na nedemokratskom ustavu. U toj velikoj korpi sa pitanjima negde bi se našla i ona koja se tiču regionalizacije, decentralizacije i autonomije Vojvodine. Tu bismo se onda morali suočiti sa neobičnom činjenicom da je Srbija država sa jednom jedinom autonomnom pokrajinom, što jeste čudnovat način organizacije države. Potom bismo se morali zapitati da li je izlaz u ukidanju autonomije Vojvodine ili u osnivanju novih pokrajina ili pak regiona? Da li je izlaz u dodatnoj centralizaciji, koja - ako ćemo pošteno - jeste jedina politička tradicija Srbije kao države (ali ne i Vojvodine kao pokrajine) ili u Nišu, Kragujevcu, Zaječaru, Novom Pazaru, na jugu Srbije postoji nekakva regionalna svest koja bi od Srbije mogla da napravi asimetrično decentralizovanu državu?

Za početak bismo se, uostalom, morali dogovoriti i oko terminologije: šta je region? Jer ovde kod nas se u političkom i javnom govoru „region“ koristi i za delove Srbije, i za „Zapadni Balkan“, a u poslednje vreme „region“ je postao sinonim za prostor bivše Jugoslavije. Pa kako onda prosečnom konzumentu javnog govora uopšte može biti jasno šta je pisac hteo da kaže kada neko od naših političara, na primer, kaže da se on zalaže za regionalizaciju jer ćemo tako, navodno, brže ući u Evropsku uniju? I „regionalizacija“ i „Evropska unija“ uostalom su pojmovi koji su se izlizali od preterane upotrebe. A upotreba krupnih reči za šibcarsko prikupljanje jeftinih političkih poena budi sumnju u iskrenost i dobre namere onih koji ih upotrebljavaju...

Miroslav Keveždi

Tradicionalna i tehnokratska regionalizacija Srbije

Problemi na koje se nailazi u razmatranju pojma regiona i regionalizacije u Srbiji su u prvom redu povezani sa njihovom nejasnoćom i višeznačnošću. Kao ilustraciju možemo izneti različita stanovišta, kako teoretska tako i ona praktičnija.

U zborniku *Regioni i regionalizacija – sociološki aspekti* (Sokolovska i Marinković, 2012) Radivoj Stepanov i Ana Nešić ukazuju da pojam „region“ (lat. *regio*; engl. *region*; nem. *Region*) postoji u svim evropskim jezicima i ima veoma dugu istoriju. Oni navode autore po kojima su regioni i regionalni koncepti organizovanja ljudskih zajednica mnogo stariji od savremenih država (nacionalnih država i država-nacija): „Region u tom etimološkom smislu označava »prepoznavanje sopstvenog prostora koji najoptimalnije izražava i ostvaruje interese date zajednice«“ (Ibid. 36). Kao vid prostornog povezivanja, region, „pored teritorijalne bliskosti, pretpostavlja funkcionalno i interesno organizovanje, koje određuju fenomeni poput kulture, jezika, tradicije, duha življenja, ekonomije i zajedničkih nastojanja“ (Ibid.). Oni izvode zaključak da su regioni „...zajednice kojima se granice ne crtaju, već se one prepoznaju i uvažavaju. Otuda pojam ”region“ podrazumeva oblik organizovanja ljudi koji se nalazi na pola puta između lokalnih zajednica i (nacionalnih) država“ (Ibid.).

Već u navedenom uočavamo osnovu za više nejasnoća, jer se za određenje regiona manje ističe prostorni i teritorijalni aspekt, a više se za njegovo određenje koristi aspekt zajednice („oblik organizovanja ljudi“). Isto tako, izneseni etimološki smisao moguće je bliže

odrediti i pojasniti jer je preciznije etimološki gledano u pojmu „region” ipak više naglašen teritorijalni i upravni aspekt od navedenog. Tako *Hrvatski etimološki rječnik* određuje na sledeći način hrvatsku reč „regija”¹: „iz lat. *regiō*, gen. *regionis* »kraj, predjel, područje, pokrajina, oblast, okrug«. Ta je riječ značila i »smjer, crta, međa«. U latinskom su jeziku toj riječi bliske *regere*, *regō* »upravljati, voditi; vladati; uputiti, savjetovati«, *rēgula* »letva; mjerilo, pravilo«, *rogāre*, *rogō* »tražiti, moliti, pitati«, *rex*, gen. *rēgis* »vladar, kralj«. Za ove latinske reči se prepoznaje da su od indoevropskog korena **reg-* »upravljati«. Iz istog korena nastaju i nama poznatije *recht* »zakon, pravilo«, engl. *right* »prav, desni«, kao i latinsko *directus* »direktan« - „Pomišlja se i na to da je u **reg-* »vladati« isti korijen koji je u praslavenskom **rž-* »rezati«, te da je upravo značenje »rezati« bilo prvotno” (Gluhak, 1993:522-523). Drugim rečima: ima osnova da se regioni smatraju za prostorne i teritorijalne jedinice koje nastaju „razrezivanjem” onog ko ima vlast.

Ovakvo određenje ponovo može biti višeznačno, jer se u novije vreme uočava da vlast nije samo kod jednog vladara (*rex-a*), već da vlast stiže i „od dole”, tj. od već spomenute zajednice, ali i „od gore”, sa supra-nacionalnih nivoa. Ovo se uočava kroz savremenu dvoznačnost određivanja pojma „regionalizam” gde se navodi sledeće: „Regionalizam se odnosi prvenstveno na proces kojima sub-nacionalni geografski entiteti, ili regije, jesu formirani u skladu sa ekonomskim, socijalnim, političkim ili kulturnim interesom. Tri široka shvatanja regionalizma mogu biti identifikovana: *stari regionalizam (old regionalism)*, gde nacionalna država uređuje formiranje (i kontrolu i upravljanje) sub-nacionalne teritorije; *novi regionalizam (new regionalism)*, gde je hegemonija nacionalne države u konstrukciji sub-nacionalne teritorije dovedena u pitanja od strane ekonomskih, socijalnih, političkih i kulturnih sila; i *teoretski* uvid koji konceptualizuje reteritorijalizaciju prostora na način koji reprezentuje novi regionalizam. Kao četvrta, *supra-nacionalna* definicija regionalizma odnosi se na procese po kojima su formirani regionalni blokovi (kao što je to Evropska Unija), *Asia-Pacific Economic Cooperation* i *North American Free Trade Agreement*.” (Annesley, 2005:270). Danas „novi regionalizam” demantuje stari, ali to ne znači da stari nestaje.

1 Časlav Očić smatra da je potrebno razlikovati pojmove „region” i „regija”, a da je ispravnije koristiti „region” (Očić, 2002:10).

Po istom autoru, „stari regionalizam” zasniva se na fiksnim geografskim jedinicama, definisanim od strane nacionalne države, ali uvek odražavajući istorijske i kulturno definisane teritorije. Istorijski posmatrano, za ovu formu regionalizma se uzima da datira od 19. veka i konstrukcije nacionalne države u Zapadnoj Evropi kojoj je prvenstveni zadatak bio uspostavljanje primata nacionalne države nad njenom teritorijom. Pitanja etničkih, kulturnih i ekonomskih razlika bila su posmatrana kao smetnje u tom procesu. Nakon toga, u drugoj polovini 20. veka, i posebno nakon završetka Drugog svetskog rata, regionalizam je postao projekat moderne nacionalne države koja se bavi pitanjima ekonomske pravičnosti i redistribucije između regiona, ali isto tako kao fundamentalni učesnik rekonstrukcije nacionalne države same. Tri glavne sile koje pri kraju 20. i početkom 21. veka stavljaju u pitanje forme „starog regionalizma” i formiraju „novi regionalizam” su sledeće: prvo, intenziviranje međunarodnog ekonomskog takmičenja i, posebno, globalizacija koja stavlja pod znak pitanja sposobnost nacionalne države da efikasno interveniše u svojoj ekonomiji; drugo, uočljivo je da su nacionalne države, vođene globalizacijom, gledale da ujedine suverenitet (na primer, kroz stvaranje regionalnih blokova kao što je to Evropska unija) i da decentralizuju odgovornost za formiranje politika i implementaciju prema regionima i lokalima, izdižući se van nacionalne države, ali isto tako bivajući bliže prema građanima i korisnicima usluga kroz pomeranje političkog odlučivanja. Konačno, politička mobilizacija u regionima, posebno duž kulturnih i istorijskih nacionalističkih linija, kao što je to primer u Škotskoj i Baskiji, uspostavila je pritisak na nacionalne države da ustupe suverenitet (Ibid.).

Srbija se već duže vreme deklarativno nalazi u formi državnosti kojoj je prioritet uspostavljanje primata nad njenom teritorijom (a pitanja etničkih, kulturnih i ekonomskih razlika su smetnja). Problem koji je moguće prepoznati jeste raskorak između zamišljenog i željenog s jedne strane (Kosovo), i realnog s druge strane (opet Kosovo). Dublji problem jeste drastično kašnjenje Srbije kao države koja još nije realizovala svoj nacionalni državni projekt. Iz njega proizilazi sledeći problem: pod uticajem supra-nacionalnih (EU) i sub-nacionalnih (Vojvodina, Sandžak, Preševska dolina, „mađarska teritorijalna autonomija”,...) sila pojavljuju se zahtevi za regionalizacijom, a Srbija nije još stekla ni osnovu za „stari regionalizam”, pa tako izgleda da nema ni osnovu sa koje bi doskočila do „novog regionalizma”. Istovremeno,

to ne znači da uticaja „novog regionalizma“ u Srbiji nema. U prvom redu tu su očekivanja vezana za supra-nacionalnu EU, ali i politička mobilizacija u spomenutim „krajevima“ Sandžaka, Preševske doline, Severne Vojvodine. Ovo rezultuje mešavinom nacionalizma, staronovog regionalizma, ekstremizma, ali i značajnom merom političkog stupora Srbije.

Iz navedenog proističu često divergentni stavovi i tumačenja prakse vezane za regionalizaciju Srbije. Na primer, u nekim publikacijama vezanim za regionalizaciju Srbije možemo pročitati sledeće: „Institucionalni kapacitet Srbije je, uopšteno gledano, na veoma visokom nivou – čini se da postoji kritična masa sposobnih i motivisanih kadrova koji su, uz odgovarajuću obuku, u stanju da od Srbije naprave jedan od najboljih primera. Zato bi pristup i ciljevi u pogledu Poglavlja 22² trebali da budu ambiciozni“ (Budimir et al, 2013:9). S druge strane, u *Tematskom izveštaju o pretpripravnoj pomoći EU Republici Srbiji* navodi se: „Srbijanske vlasti razvile su više od 70 nacionalnih strategija i akcijskih planova s ciljem rješavanja različitih političkih i društveno-gospodarskih pitanja, no njihova kvaliteta nije uvijek bila ujednačena. Usto, širokim rasponom nacionalnih strategija nisu obuhvaćena dva važna područja povezana s upravljanjem: zbog politički osjetljive prirode teritorijalne decentralizacije u Srbiji, proces decentralizacije proveden je bez strateškog okvira kojim bi bili utvrđeni nacionalni prioriteti i rokovi za njihovu provedbu“ (*Tematsko izvješće*, 2014:11). Isti izveštaj navodi probleme vezane za „nejasan organizacijski ustroj za politiku regionalnog razvoja i na nacionalnoj i na regionalnoj razini. Nije postojao jasan usklađeni stav o razmjeru decentralizacije i nači-

2 Kako bi se olakšali pregovori o pristupanju države Evropskoj Uniji, proces je podeľjen na 35 poglavlja o politikama EU. Pregovori o različitim poglavljima nisu ograničeni na regulatorne i zakonodavne aspekte, već obuhvataju i uspostavljanje neophodnih administrativnih struktura te postignuti napredak u jačanju kapaciteta za upravljanje. Poglavlje 22 odnosi se na regionalne politike i koordinaciju strukturnih instrumenata.

nu uklapanja regionalizacije".³ Uočava se da nedostatak jasnog okvira za regionalnu politiku predstavlja rizik za održivost programa koji se finansira iz EU fondova. Međutim, ne predstavlja se niti preporučuje neki model iz EU jer se očekuje da organizacioni aspekti moraju biti definisani na nacionalnom nivou kao politička odluka srpske vlade. I pored toga što Srbija nema uspostavljen okvir za regionalnu politiku i zakonodavni okvir, kao ni jasne mehanizme za finansiranje, kroz programe EU osnovane su regionale razvojne agencije kao akteri regionalne politike koje su dobile regionalno priznanje i koje učestvuju u prekograničnim programima saradnje i koriste sredstva iz različitih izvora. Međutim, ono što se navodi jeste da „važna pouka koju treba izvući iz programa jest da je potrebno organizirati jasan redoslijed aktivnosti u okviru kojih je, primjerice, donošenje strateškog/zakonodavnog okvira preduvjet za odobravanje daljnje potpore" (*Tematsko izvješće*, 2014:43).

Nekoliko je momenata ovde moguće uočiti. Kad je regionalna politika Srbije u pitanju nešto ipak postoji, a to je *Zakon o regionalnom razvoju*⁴. Na osnovu njega „region je statistička funkcionalna teritorijalna celina, koja se sastoji od jedne ili više oblasti, uspostavljena za potrebe planiranja i sprovođenja politike regionalnog razvoja, u skladu sa nomenklaturom statističkih teritorijalnih jedinica na nivou 2⁵, nije administrativna teritorijalna jedinica i nema pravni subjektivitet". S druge strane, u *Evropskoj povelji o regionalnoj autonomiji* stoji da je „region teritorijalni organ javnog prava ustanovljen na nivou neposredno ispod nivoa države, sa političkom samoupravom" (Sokolovska i Marinković, 2012:38). S treće strane opet stoji sledeće: „Sa-

3 „Ograničena potpora koja se pruža u okviru IPA-e postupku decentralizacije temeljila se na strategiji reforme javne uprave (PAR) koju je Vlada Srbije donijela u 2004. i na povezanim akcijskim planovima. Posebna područja kojima se pruža potpora u okviru IPA-e proizlaze izravno iz akcijskih planova strategije reforme javne uprave. Odabrani projekt br. 5 (Program potpora općinama) bio je usmjeren na jačanje sposobnosti lokalne uprave u prioritetnim područjima evropskih integracija. Osim toga, u skladu s Akcijskim planom strategije reforme javne uprave svrha je projekta bila podržati razradu strategije decentralizacije koju je zatražilo Ministarstvo koje je tada bilo zaduženo za decentralizaciju. Međutim, nije bilo dovoljno političke volje za provedbu projekta. Rezultate ove komponente projekta upotrijebilo je ipak novoosnovano Vijeće za decentralizaciju koje se ponovno sastalo u jesen 2013. kako bi nastavilo s razvojem strategije. U okviru nove vlade, mandat za izradu strategije decentralizacije dodijeljen je Ministarstvu regionalnog razvoja i lokalne samouprave" (*Tematsko izvješće*, 2014:43).

4 *Закон о регионалном развоју* („Сл. гласник РС", бр. 51/2009 и 30/2010).

5 NUTS 2

dašnju teritorijalni podelu Srbije bi trebalo uskladiti sa NUTS klasifikacijom EU, kako bi mogla da učestvuje u Strukturnim fondovima EU kada postane zemlja članica. Važno je naglasiti da ovo ne znači da će u Srbiji morati da se stvore nove teritorijalne jedinice, već će samo morati da se odredi statistička teritorijalna podela u skladu sa NUTS klasifikacijom" (Budimir et al, 2013:10). Po ovom poslednjem, kao da je regionalizacija već rešena spomenutim *Zakonom*, i to još 2009. godine. Međutim, to izgleda nije u skladu sa onim što je navedeno u dokumentima kao što je spomenuto *Tematsko izvješće*. Da ovoj zbrci dodamo još poneki moment: da li je sve navedeno u skladu sa realnim interesima koje u sub-nacionalnoj Vojvodini, Sandžaku/Raškoj, Šumadiji, itd. pokazuje stanovništvo Srbije? Pitanje koje se na kraju može legitimno postaviti jeste sledeće: da li je Srbija već regionalizovana ili ne? Oni koji se drže *Evropske povelje o regionalnoj autonomiji* reći će da nije (do kraja), a to izgleda kaže i Evropski revizorski sud, pod čijim logoom je objavljen spomenuti *Tematski izveštaj*. I u drugim navođenim dokumentima stoji da bi pripremne aktivnosti za pregovore Srbije sa EU unutar poglavlja 22 trebalo da obuhvate pripremu Master plana Srbije za poglavlje 22, kao i izmene *Zakona o regionalnom razvoju* (Budimir et al, 2013:16). Zanimljivo je da se u ovoj poslednjoj navedenoj publikaciji kao akteri na nivou nižem od nacionalnog prepoznaju sledeći: agencije za regionalni razvoj, regionalni saveti, opštine, socijalni partneri, NVO-i, predstavnici poslovnog društva, javne organizacije za primenu i druge institucije (Ibid. 14). Nema pokrajina, niti regiona kao „teritorijalnih organa javnog prava ustanovljenih na nivou neposredno ispod nivoa države, sa političkom samoupravom, koji će biti priznati u nacionalnom ustavu ili u zakonodavstvu čime se garantuje njihova autonomija, identitet, nadležnosti i organizaciona struktura, koji će imati sopstveni ustav, statut autonomije ili drugi zakon koji će činiti deo pravnog poretka države na najvišem nivou" – kako to definiše *Evropska povelja o regionalnoj autonomiji*. Srbija ima jednu jasno definisanu regionalnu autonomiju, u skladu sa *Poveljom*, a to je AP Vojvodina. Na osnovu predočenog ono što se pojavljuje kao spoznaja jeste postojanje različitih regionalizacija. Jedna od njih je *tradicionalna* regionalizacija koja se kreira u odnosu na „funkcionalno i interesno organizovanje, koje određuju fenomeni poput kulture, jezika, tradicije, duha življenja, ekonomije i zajedničkih nastojanja". Druga regionalizacija bi bila *tehnokratska* i odnosila bi se na podelu po statističkim regionima (teritorija po NUTS 2) koja bi bila u mo-

gućnosti da se kvalifikuje za maksimalni iznos podrške iz kohezionih fondova EU. Ove dve regionalizacije mogle bi se u Srbiji preklapati, ali ne nužno. Iz ovakve podele mogu se naslutiti sledeće državno-regionalne konstrukcije:

1. *Tradicionalno-tehnokratska regionalizacija*, koja u Srbiji odgovara AP Vojvodini koja bi istovremeno mogla biti i statistički region i „oblik organizovanja ljudi” koji imaju zajedničku tradiciju, duh življenja, istoriju, kulturu, geografiju, ekonomiju, itd. U ovoj konstrukciji uočljiv je nedostatak slične *tradicionalne* definisanosti drugih regiona u Srbiji, što znači da bi njima bila ostavljena mogućnost „tehnokratske regionalizacije”.
2. *Tehnokratska regionalizacija*, koja bi značila zanemarivanje (pa čak i ukidanje?) tradicionalnih regiona tj. AP Vojvodine – svođenjem pokrajinske administracije na navedene aktere poput agencija za regionalni razvoj itd.
3. *Tradicionalna regionalizacija* koja bi bila izvedena prepoznavanjem granica funkcionalno i interesno organizovanih (mikro) regiona koji ne referiraju na tehnokratski NUTS okvir (region po NUTS klasifikaciji broji između 800.000 i 3 miliona stanovnika, što ovde ne bi morao da bude slučaj).⁶ Ovoj regionalizaciji odgovarao bi možda pojam rejona, tj. rejonizacije.

Ono što smatramo važnim jeste i četvrta mogućnost, a to je da Srbija nastavi da politički egzistira u asimetriji AP Vojvodine i onog dela Srbije koji između opštine i republike nema hijerarhijsku podelu koja se iskazuje kroz NUTS klasifikaciju, tj. regione. Postoji i moguć-

6 U ovom smislu navodimo, što ne znači da se s njim i slažemo, mišljenje Branka Bojovića: „Srbija je mala politička i etnička teritorija s velikim regionalnim razlikama. Ova konstatacija se pretežno odnosi na centralnu Srbiju. Unutar vrlo zatvorenog turskog feudalnog sistema koji je postojao, naročito zbog male pokretljivosti zavisnih seljaka vrši se homogenizacija malih teritorija kao oblik „prirodne” i neizbežne „mikroregionalizacije”. Razvijaju se male prostorne celine, kao što su Smederevska Jasenica, Lepenica, Kačer, Valjevska Podgorina, Negotinska Krajina, Toplica i dr., što se veoma dobro vidi iz knjiga Srpskog etnografskog zbornika kojeg je zasnovao Jovan Cvijić početkom 20. veka. Unutar tih malih teritorija formirani su posebni običaji, lokalni govori, vrednosni sistemi, mentaliteti i niz drugih elemenata, kao bitnih karakteristika tih malih prostornih entiteta. Sličan proces dešavao se i u panonskim delovima današnje Srbije, jer se bitno razlikuju Srem od Banata ili Baranje, Banat od Bačke i slično i unutar njih formirale su se manje celine (na primer: Donji i Gornji Srem) gde je, pored geografske, dodatnoj mikroregionalizaciji doprinosila etnička heterogenost (naročito u Bačkoj)” (Bojović u Očić, 2014:590-591).

nost da se takva, bezregionalna konstrukcija proširi na čitavu teritoriju Srbije. Ove mogućnosti ne smatramo realnim, jer im nedostaje onaj deo smisla koji je važan za Srbiju u celosti, a to je priliv sredstava iz evropskih kohezionih fondova. Ta sredstva moraju privlačiti i administrirati regionalni akteri, tako da je tehnokratska regionalizacija, rekli bismo, izvesna. Manje izvesno je uspostavljanje tradicionalno-tehnokratskih regiona na čitavoj teritoriji Srbije.

Literatura

1. Annesley, Claire (2005). *Political and Economic Dictionary of Western Europe*. London and New York: Routledge.
2. Budimir, Branko; dr Horvat, Andrej; Ilić, Ana; Mirić, Ognjen; Todosijević, Nevena; mr Trošt, Jana; dr Vostner, Peter (2013). *Proces pregovaranja o pristupanju EU u oblasti regionalne politike i koordinacije strukturnih instrumenata u Srbiji*. Beograd: Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit.
3. Gluhak, Alemko (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
4. Očić, Časlav [ur.] (2014). *Moguće strategije razvoja Srbije*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – odeljenje društvenih nauka. Ekonomski zbornik, knjiga XIII.
5. Očić, Časlav J. (2002). Regionomika - uvodna razjašnjenja. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 112-113, str. 7-67.
6. Sokolovska, Valentina; Marinković, Dušan (2012). *Regioni i regionalizacija – sociološki aspekti*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
7. Stefanović-Štambuk, Jelica (2009). Regioni u „starom“ i „novom“ međunarodnom regionalizmu - uspostavljanje novog „nivoa analize“ svetske politike. *Srpska politička misao*, (3), 103-134.
8. *Tematsko izvješće - pretpriputna pomoć EU-a Republici Srbiji* (2014). Luxembourg: Ured za publikacije Europske unije.
9. Živković, Jovan D. (2001). Značaj regionalizma za društva u tranziciji. *Teme*, 25(1-4), 181-186.

Duško Radosavljević

IDEJE I INSTITUCIJE: Institucionalna gledanja na autonomiju Vojvodine nakon 2000. godine

Uvod

Imajući u vidu specifičnosti Vojvodine, u vreme prevremenih izbora 2000. godine, postojao je i DOS za Vojvodinu, koji je za zadatak imao da organizuje aktivnosti u pokrajini. Za razliku od „centralnog” DOS-a, ovaj je imao zadatak više – izbore za Skupštinu AP Vojvodine. Ne ulazeći u način i volšebnost pojavljivanja određenih partija na listama za lokalne, pokrajinske i savezne izbore, a kojih nikada pre toga u političkom životu pokrajine nije bilo, a koje su koristile tzv. „zaštićena mesta”, pozabaviću se samo odnosom istih prema zahtevu za veći stepen autonomije Vojvodine. Na insistiranje Reformista Vojvodine, sve partije vojvođanskog DOS, osim Demokratske stranke Srbije, potpisale su izjavu da će se boriti za veći stepen vojvođanske autonomije, što je bilo i u skladu sa obećanjem „Vratićemo Vojvodini njenu autonomiju”! Kada je pobeda „overena”, sa 117 od 120 mesta u pokrajinskom parlamentu, činilo se da će sve biti lako.

I Početak mešanja u svoj posao

Članovi Izvršnog veća AP Vojvodine (pokrajinska vlada) su na početku svoga rada iskreno želeli da protiv-ustavno stanje vezano za

AP Vojvodinu bude prevladano na pravno-valjan način, zasnovano na znatnom političkom legitimitetu, dobijenom u oktobarskim izborima. To je značilo zbiljsko mešanje u „svoj posao“, imajući u vidu da su deset godina, od 1990. do 2000. godine, Izvršno veće i Skupština AP Vojvodine bili neprimetni u političkom životu Vojvodine. Zato je formirana *Ekspertska grupa za sagledavanje mogućnosti i rešenja normativnog regulisanja nadležnosti Skupštine AP Vojvodine, Izvršnog veća AP Vojvodine, pokrajinskih organa i organizacija*.¹ Ekspertska grupa je Izvršnom veću AP Vojvodine 07. decembra 2000. godine ponudila sledeće dokumente na razmatranje i usvajanje:

- Ustavne i statutarne nadležnosti AP Vojvodine;
- Deklaraciju o neotuđivim suverenim pravima građana i naroda Vojvodine;
- Obrazloženje uz Deklaraciju o neotuđivim suverenim pravima građana i naroda Vojvodine;
- Principe uređenja ustavnog položaja i organizacije Vojvodine;
- Obrazloženje uz Principe uređenja ustavnog položaja i organizacije Vojvodine;
- Protokol za sprovođenje Deklaracije o neotuđivim suverenim pravima građana i naroda Vojvodine i Principe uređenja ustavnog položaja i organizacije Vojvodine.

U svome radu Ekspertska grupa je postigla dogovor, zasnovan na političkoj realnosti toga vremena, da polazna osnova za izradu ovih dokumenata neće biti programski dokumenti Lige socijaldemokrata Vojvodine (LSV), ni Reformista Vojvodine (RV), tadašnjih najjačih autonomaških opcija, nego dokument Demokratske stranke (DS), „*Vojvodina posle promena*“, usvojen početkom 2000. godine, što je trebalo da bude „*sigurna karta*“, imajući ulogu DS u DOS, kako pokrajinskom, još više na republičkom nivou. Time je iznenađenje bilo veće, kada je taj rad pretrpeo pravi fijasko na sednici Izvršnog veća²,

1 Članovi Ekspertske grupe su bili: dr Duško Radosavljević, predsednik, Ištvan Pastor, dr Tamaš Korhec, dr Stanko Pihler, dr Lazar Vrkatić, mr Svetozar Čiplić, mr Dušan Marinković, Stanislava Pribiš i Vladimir Homa. Grupa je zbog neophodne stručne pomoći angažovala dr Stevana Šogorova.

2 Po kuloarima Veća se tada pričalo da je eliminacija ovih dokumenata urađena iz straha gubitka 5% posto glasova na prevremenim republičkim izborima, o čemu se naglašeno vodilo računa. Zbog velikog pritiska desnog krila DOS, ova je aktivnost stopirana, a članovi vojvođanske administracije su prinuđeni da se cenkaju sa članovima republičke Vlade, da im se prepuste nadležnosti koje su, da podsetimo, propisane Ustavom. Taj proces traje i danas.

stavljen u stranu, da čeka bolja vremena, koja nikada nisu došla. Vojvođanska vlada je tim potezom sebe limitirala na drugi tim republičke vlade, ne želeći da iskoristi partnerske kapacitete, svesno predajući republičkoj vladi pravo na inicijativu u svim oblastima života, uključujući i pitanje autonomije Vojvodine. Naravno, propušten je i optimalan trenutak svojevrsnog bezvlašća, koje je tada vladalo u zemlji, a vojvođanski organi vlasti imali sve neophodne poluge da ostvare ovaj poduhvat. Vreme je pokazalo da svaka vojvođanska vlast, imajući u vidu karakteristike Ustava iz 1990. i 2006. godine, koja ne neguje „*produktivni konflikt*“, sa republičkom vlašću, i ima „*višak razumevanja*“ za istu tu vlast, gubi legitimitet, inicijativu u radu, biva zatrpna problemima koje nameće republička vlast, gubi orijentaciju, povlači se u sebe, gubi razlog za postojanje.

Na razvalinama rada Ekspertske grupe Izvršno veće je pripremlilo „*Platformu o ostvarivanju ustavnih nadležnosti i autonomije Autonome pokrajine Vojvodine, sa načelima za buduće ustavno uređenje pokrajine*“, koja je bila mnogo bleđi i neubedljiviji dokument.

II Prvo povijanje

a. Platforma

Kako smo veće naglasili, koaliciona vlada Vojvodine, Izvršno veće AP Vojvodine, imalo je ogromnu podršku u Skupštini AP Vojvodine. Međutim, kako zbog odnosa snaga unutar DOS, tako i zbog specifičnog odnosa prema republičkoj vladi **Zorana Đinđića**, stav unutar Veća je bio da to nije bio optimalan trenutak za rešavanje vojvođanskog pitanja (pune autonomije) prečicom, niti za ishitrena i polovična rešenja. Umesto toga Izvršno veće je predložilo, a Skupština AP Vojvodine³, prihvatila „*Platformu o ostvarivanju ustavnih nadležnosti i autonomije Autonome pokrajine Vojvodine, sa načelima za buduće ustavno uređenje pokrajine*“, gde se predviđa da se ostvarivanje ustavne nadležnosti AP Vojvodine, kao i dugoročno ustavno uređenje AP Vojvodine, realizuje u etapama. Tako, u prvoj etapi, trebalo je otkloniti protivu-

3 Skupština AP Vojvodine je „*Platformu*“ uzvojila na svojoj sednici od 29. marta 2001. godine. Rezultat glasanja na sednici je bio sledeći - 86 poslanika glasalo je za, 10 poslanika je bilo protiv, dok su se 2 poslanika uzdržala.

stavno stanje, da se, omogućiti pokrajini vršenje vlastitih normativnih i izvršnih nadležnosti. Nužno je bilo izmeniti ili dopuniti više od 100 zakona (postojao je spisak od oko 120 zakona⁴), a prilikom pisanja i usvajanja novih zakona iz ove oblasti, trebalo je uzeti u obzir ustavne nadležnosti pokrajine. To je značilo da je trebalo je urediti sledeće ingerencije, da bi ih pokrajina preuzela: Oblast uprave, Službena upotreba jezika narodnosti, Zdravstvena zaštita, Zdravstveno osiguranje, Socijalna zaštita, Društvena briga o deci, Penzijsko i invalidsko osiguranje, Radni odnosi i zapošljavanje, Obrazovanje, Učenički i studentski standard, Kultura, Prostorno i urbanističko planiranje, Građevinarstvo, Stambeno-komunalna delatnost, Javne finansije, Poljoprivreda, Javno informisanje, Svojinski i imovinsko-pravni odnosi, Sport, i, Zaštita životne sredine.

Naglašeno je da sve ono što nije Ustavom Srbije eksplicitno naglašeno kao njena nadležnost, pripada AP Vojvodini, a da sve ono što nije nadležnost AP Vojvodine (predviđena Statutom ili nekim drugim pokrajinskim aktom), spada u nadležnost opština. U nadležnosti Republike Srbije i šire društveno-političke zajednice (Tada i Savezne Republike Jugoslavije) treba da budu: odbrana, državna bezbednost, monetarni sistem, spoljna politika, osnove privrednog sistema, jedinstveno tržište, carinska politika, krivični i parnični postupak, građansko i obligaciono pravo, krivično pravo opšti deo i građanski parnični postupak. Ustavom Republike Srbije bi se tačno definisale oblasti u kojima Autonomna pokrajina Vojvodina svojim aktima samostalno i u celini reguliše određene odnose - u ovim oblastima republički zakoni se ne bi primenjivali na teritoriji pokrajine, dok bi ustavnost pokrajinskih akata ocenjivao jedinstveni ustavni sud republike.

Jedna od bitnih ideja je bila, da prilikom budućih uređenja Republike Srbije, treba razmotriti sve izraženije ideje o regionalizaciji republike, odnosno o uvođenju novih teritorijalno-političkih jedinica - regiona. Ukoliko bi se teritorija republike decentralizovala na autonomne pokrajine i regione, bilo bi nužno predvideti različit stepen njihove autonomije, delokrug nadležnosti i poslova, u zavisnosti od lokalnih prilika, ekonomskih mogućnosti, kulturnih, obrazovnih i drugih interesa, potreba, te, što nije nevažno, artikulisanih zahteva.

4 Kuriozitet je bio, da je sa „pobrojavanjem“ zakona, koji su usvajani nasuprot Ustavu iz 1990. godine, počela već ekipa Boška Peroševića, potpredsednika SPS-a, predsednika Izvršnog veća, jednog od mlađih jurišnika Miloševićevog režima.

b. Aktivnosti Radne grupe za koordinaciju rada Vlade Republike Srbije i
IV AP Vojvodine

Da bi se utvrdila prava i dužnosti AP Vojvodine, odnosno obima nadležnosti koje bi se prenele na AP Vojvodinu Vlada Republike Srbije i Izvršno veće AP Vojvodine su formirale Radnu grupu za koordinaciju aktivnosti.⁵ Razgovori su pokazali da su u delu republičke vlade postoje ne mali pokušaji da se ovaj zadatak ne uradi, da se ova pitanja ostave za (nedoglednu) budućnost. Prednjačile su snage sa desnog segmenta DOS-a, koje su se u svome delovanju malo, ili nikako, razlikovale od nosilaca oduzimanja autonomije Vojvodine u periodu od 1988. do 2000. godine.

Postignut je bio dogovor o sledećem:

„Potreba definisanja suštinske autonomije Vojvodine je realna, a putevi za njeno ostvarenje moraju da počivaju na principima legalizma i demokratske političke procedure uz ostvarenje ští šireg političkog konsenzusa;

Svi predlozi za promenu važećih zakona kreću se u okviru važećeg Ustava uz puno uvažavanje principa ustavnosti i zakonitosti;

*Rad na ostvarenju nadležnosti APV odvijao bi se u etapama, kroz definisanje oblasti, nadležnosti i poslova čije je ostvarenje realno moguće, odnosno omogućava normalno funkcionisanje institucija javne vlasti uz ostvarenje nadležnosti APV.”*⁶

Utvrđena je lista prioriternih oblasti u kojima se nadležnosti mogu ostvariti u prvoj fazi: Obrazovanje, Kultura, Zdravstvena zaštita, Poljoprivreda, Privreda, Uprava, Službena upotreba jezika i pisama nacionalnih zajednica, Javno informisanje, Omladina i sport.

Nakon političkog definisanja oblasti koje se mogu delegirati pokrajini bez poteškoća, u prvom krugu, treba da se donese jedan „*omnibus*“ zakon, kojim bi bili promenjeni pojedinačni zakoni, ili bi samo bile derogirane pojedine odredbe zakona, koji nisu bili predviđeni da se menjaju u doglednoj budućnosti.

5 Članovi Radne grupe ispred Vlade Republike Srbije su bili: potpredsednik Vlade, prof. dr Žarko Korać, potpredsednik Vlade, Jožef Kasa, ministar poljoprivrede, prof. dr Dragan Veselinov i ministar pravde, dr Vladan Batić; ispred Izvršnog veća AP Vojvodine, su bili: predsednik IV, Đorđe Đukić, potpredsednik IV, dr Duško Radosavljević, potpredsednik, Paja Francuski i pokrajinski sekretar, dr Tamaš Korhec.

6 Predlozi zaključaka Radne grupe za koordinaciju rada Vlade Republike Srbije i IV AP Vojvodine

U jesen 2001. godine, Skupština AP Vojvodine je usvojila, od strane Radne grupe, usaglašen Predlog tzv. „*omnibus*“ zakona – „*Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti autonomne pokrajine*“, da bi na taj predlog Vlada Republike Srbije usvojila čak 29 amandmana, bitno menjajući ovaj predlog! Nakon mučne skupštinske procedure, kao i volšebnog prihvatanja vladinih amandmana od strane predstavnika vojvođanske skupštine, Zakon je tankom većinom – 119:116, usvojen početkom 2002. godine, da bi se stidljivo, usled neredovnog priliva novca iz Beograda, počeo primenjivati od sredine te godine.

III „Lazareva kletva“?

Ustav iz 2006. godine bio je veliko iznenađenje i razočaranje, kako za eksperte iz oblasti teorije ustavnog prava i političkog sistema, tako i za stvarne pregaoce i dosledne borce za demokratiju u Srbiji u vreme **Miloševićevog** režima. Promene izvedene krajem 2000. godine, za većinu su učesnika u političkom životu Srbije imale revolucionarni karakter, koji je trebao da se kruniše u ustavnom diskontinuitetu sa prethodnim režimom. Takvi su bili i svi dotadašnji predlozi, nezavisno od političke ili ideološke pozicije predlagača. U okviru ovih se predloga predviđao i određeni nivo ostvarenja autonomnih prava pokrajina, koji je ipak budio nadu, da će se i u ovoj oblasti postići određeni prodor, u odnosu na Ustav iz 1990. godine. Na kraju, dobili smo produkt za koji niko, osim nosilaca najopskurnijih političkih opcija, nije imao povoljnu ocenu. Ovde sagledavamo dva bitna momenta/ocene ovoga događaja - Izvršnog veća AP Vojvodine i sam proces donošenja.

a. Platforma Izvršnog veća AP Vojvodine o položaju

Autonomne pokrajine Vojvodine u novom ustavu Republike Srbije

Logično, Izvršno veće naglašava stav da se ustavni položaj AP Vojvodine, ne može urediti u novom ustavu bez učešća legalnih i legitimnih predstavnika AP Vojvodine. IV APV ostaje kod svoga stava za doslednu decentralizaciju vlasti i jaku lokalnu samoupravu u državi, u skladu sa normama i praksom u zemljama Evropske unije. Takođe, insistiralo je da se uvaži i neke stvari koje bi omogućile realne ustavne garancije za autonomiju AP Vojvodine:

- Garantovanje poreske samostalnosti, tako da Ustav odredi samostalno uređivanje, razrez i ubiranje poreza i drugih javnih

prihoda, u okviru sistema javnih prihoda na teritoriji Republike. Takođe, Ustav treba da garantuje da se nadležnosti AP Vojvodine finansiraju većim delom iz sopstvenih prihoda. Što bi se moglo postići ustavnom odredbom da sopstveni prihodi Pokrajine predstavljaju najmanje polovinu od ukupno prikupljenih javnih prihoda na njenoj teritoriji;

- AP Vojvodina treba da bude titular državne svojine na teritoriji pokrajine, ili da ustav garantuje postojanje pokrajinske svojine, kao oblika javne svojine;
- Kada Visoki savet pravosuđa odlučuje o izboru sudija i javnih tužilaca za teritoriju Pokrajine, treba da bude sastavljen od sudija, tužilaca i advokata iz Pokrajine. Takođe, o svim sudskim predmetima u Pokrajini treba da odlučuje Odeljenje Vrhovnog suda Srbije u Vojvodini.
- Odnos pokrajinskih i republičkih vlasti se zasniva na samostalnosti u okviru ustavom utvrđenih nadležnosti. Između republičkih i pokrajinskih zakona ne treba da bude hijerarhije, jer svi moraju biti u skladu sa Ustavom. Kontrolu ustavnosti vrši isključivo Ustavni sud Republike Srbije.

Predložena su i određena normativna rešenja za Ustav, kao što je postojanje Osnovnog zakona, kao najvišeg akta Pokrajine, koji podleže oceni Ustavnog suda Republike Srbije, kao bliže definisanje imovinske i poreske autonomija pokrajine, te 24 nadležnosti koje Pokrajina, po Izvršnom veću treba da obavlja. Predviđalo se i postojanje odeljenja Vrhovnog suda Srbije u autonomnim pokrajinama, te izbor nosilaca sudija i tužilaca, sa teritorije autonomnih pokrajina.

b. Proces donošenja Ustava iz 2006. godine

Ustav Republike Srbije je pripreman u velikoj tajnosti⁷, tokom leta 2006. godine, koja je uveliko prevazilazila događanja iz 1990. godine, kada je takođe pisanje najvišeg političkog i pravnog akta države bilo obavijeno velom tajne. On je formalno, produkt Vlade Republike Srbije, te, u manjoj meri, Odbora za ustavno pravna pitanja Narodne skupštine. Izostala je javna diskusija. „Mora se zaključiti da takav postupak nije odgovarao ni tradiciji stvorenoj za vreme jednopartijskog siste-

7 Javno nikada nisu objavljena imena pisaca Ustava, iako se u javnosti licitiralo sa mnogim imenima.

*ma, pa ni opštem odnosu srpske političke javnosti u njenoj istoriji.”⁸ Tekst Ustava je podeljen poslanicima na istoj sednici kada je i usvojen! Rasprave nije bilo, Ustav je usvojen jednoglasno, glasovima 242 prisutna poslanika, i upućen na referendum. Regularnost referenduma je osporena od strane mnogobrojnih učesnika u javnom životu – partija, NVO-sektora i stručne javnosti, koje su pozivale na bojkot istoga⁹, a trajao je dva dana (i jednu noć!) 28. i 29. oktobra 2006. godine, održan u atmosferi frenetičnog pozivanja građana, od strane vlasti, da izađu na biračka mesta, sa manipulisanjem javnim ličnostima, kao i najvišim funkcionerima SPC. Republička izborna komisija (RIK) je utvrdila kvorum za ovaj čin bez uzimanja u obzir birača na Kosovu. I na ovako postavljenom kvorumu, izlaznost od nešto iznad 50%, je dostignuta (volšebno) u poslednjih sat vremena na biračkim mestima. Ovaj ustavni dokument je velikom većinom odbijen u Autonomnoj pokrajini Vojvodini. Međutim, zvanični podaci su potvrdili uspešnost referenduma¹⁰, pa je Ustav svečano proglašen u Narodnoj skupštini 8. novembra 2006. godine. Vodeći kreatori ovog akta su utvrdili da je najveća vrlina ovoga Ustava „*da se može lakše menjati, nego Ustav iz 1990. godine*”.*

c. Vojvođanska vlada i referendum za potvrđivanje Ustava

Iako je mišljenje Izvršnog Veća AP Vojvodine o tome šta treba da bude u ustavu, gledano iz ugla vojvođanskih vlasti, bilo drastično dezavuisano, u kampanju za referendum se uključila i pokrajinska vlada, sa vrlo diskutabilnim pismom njenog predsednika, **Bojana Pajtića**, gde se brzo zaboravilo na principe i stavove. Pajtić je od građana Vojvodine zatražio da glasaju ZA, navodeći sledeće: „*Novi Ustav je svakako uslov da napredujemo. Vojvodini se novim Ustavom omogućuju devet puta veće investicije. To znači više posla, bolje puteve, novu komunalnu infrastrukturu, nove škole i obdaništa, nove domove zdravlja. To znači da bi budžet Vojvodine bio bar 260 (dve stotine šezdeset) puta veći nego 2000. godine! To znači da idemo napred. To znači bolji život!... te vas u ime Izvr-*

8 A. Fira. 2006b. *Ustavno pravo Republike Srbije: II knjiga – Ustav Republike Srbije od 2006. godine*, Novi Sad, str. 31.

9 LDP, LSV, SVM, SDU, SDPV, VP, grupa NVO – Građanska Vojvodina, na desetine organizacija iz Srbije/Vojvodine, itd.

10 Ostaje kao kuriozitet da je Vuk Drašković, tadašnji ministar spoljnih poslova, svome slovačkom kolegi rekao da na referendum nije izašlo više od 50% upisanih birača!

šnog veća Autonomne Pokrajine Vojvodine pozivam da iskoristite svoje demokratsko pravo i izađete na referendum o novom Ustavu Republike Srbije i iskažete opredeljenje za koje smatrate da odgovara interesima Vojvodine".

Građani Vojvodine nisu izašli! U AP Vojvodini je na referendumu glasalo manje od 50% upisanih birača. Pokazalo se da mirenje sa brojevima, bez stvarnog autonomnog statusa, može fascinirati nosioce pokrajinske vlasti, ali ne i građane. Ali, prilika da se bude jak politički igrač je bila propuštena još krajem 2000. godine. Događaji s kraja 2006. godine su bili samo prirodan nastavak iste.

Zaključna razmatranja

U proteklih 24 godine višestranačja u Vojvodini i Srbiji, postigao se određeni konsenzus oko vođođanskih zahteva, koji bi trebalo da budu ugrađeni u funkcionalni Ustav Republike Srbije. Postignuta je u javnosti saglasnost o opravdanosti i potrebi restitucije zakonodavne, izvršne i sudske autonomije Autonomne Pokrajine Vojvodine, što treba izraziti i u Osnovnim odredbama Ustava Republike Srbije. Sledeće stvari su takođe bitne za jačanje autonomnog statusa Vojvodine:

- Trebalo bi omogućiti donošenje određene vrste opštih republičkih zakona, koji se ne bi neposredno primenjivali, već bi služili kao okvir za donošenje i ujednačavanje uređivanja društvenih odnosa pokrajinskim zakonima, odnosno, odlukama jedinica lokalnih samouprava;
- Autonomija Vojvodine mora pored zakonodavne i izvršne imati i sudsku vlast, a u perspektivi treba da ima i ustavno sudstvo. Autonomna Pokrajina Vojvodina treba da ima Osnovni zakon. Specijalizovani organ bi vršio kontrolu saglasnosti pokrajinskih zakona i drugih propisa sa Osnovnim zakonom, kao i druge ustavno-sudske nadležnosti u okviru prava i dužnosti Autonomne Pokrajine Vojvodine. Ustavno-sudska kontrola je neophodan uslov za ostvarivanje vladavine prava;¹¹
- Status Vojvodine ne može da se vezuje za druge delove Srbije i njima primerene oblike decentralizacije, odnosno autonomije;

11 Kritika da se time unose elementi državnosti u biće autonomije, zasniva se na više puta izvrnutoj tezi, i naširoko zloupotrebljenom uprošćavanju, koje bilo koje vršenje vlasti proglašava državnošću. Tako se svesno, radi opravdavanja centralističke politike i prakse, ignoriše činjenica da svaki nivo "vertikalne" organizacije države, od opštine do republike, ima u svojim nadležnostima određene elemente vlasti.

Više od 20 godina, Autonomna pokrajina Vojvodina, i njeni stanovnici, čekaju da se na produktivan način reši pitanje države i položaja Vojvodine u njoj. Vojvodina je jedino područje bivše Jugoslavije, koje nije dobilo satisfakciju, budući da je bila prva žrtva režima Slobodana Miloševića. Svi ostali legati njegove vladavine su bitno osporeni od većeg dela političke i stručne javnosti. Ta ista publika još čuti o Vojvodini. Pitanje za dalje analize je – zašto i do kada?

U vremenu preda nama, moraće se na bitno drugačiji i mnogo odgovorniji način, iznedriti nosioci političkih mandata u Republici Srbiji, koji će na Ustavotvornoj skupštini, stvoriti za Srbiju, kao i za Autonomnu pokrajinu Vojvodinu, Ustav, kao meru harmoničnog razvoja, kompatibilnog sa evropskim vrednostima i građanskim, multikulturalnim sadržajima. To znači, Ustav Normalne Države Srbije, koji će raskinuti veru sa mračnim zavetima 90-ih godina XX veka, i sa svim promašajima prve dekade XXI veka. Srbija to zaslužuje. Vojvodina, takođe, bi se dobro osećala...

LITERATURA:

- Agencija Lokalne Demokratije. 2001. OGLEDI O REGIONALIZACIJI, Subotica
- AUTONOMIJA VOJVODINE. 1976. Novi Sad
- Beogradski centar za ljudska prava. 2001. USTAVNA REŠENJA ZA SRBIJU I JUGOSLAVIJU – Predlozi nezavisne grupe eksperata, Beograd
- N. Dimitrijević. 2007. USTAVNA DEMOKRATIJA SHVAĆENA KONTEKSTUALNO, Beograd
- A. Fira. 2006. USTAVNO PRAVO REPUBLIKE SRBIJE: II knjiga – Ustav Republike Srbije od 2006. godine, Novi Sad
- Forum Iuris. 2002. PROJEKAT USTAVA SRBIJE. Novi Sad
- A. Molnar. 2008. OPROŠTAJ OD PROSVETITELJSKE IDEJE USTAVOTVORNE SKUPŠTINE. O rotacionom kretanju revolucije u Srbiji, 2000-2007, Beograd
- A. Molnar. 2010. SUNCE MITA I DUGAČKA SENKA KARLA ŠMITA. Ustavno zlopaćenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka, Beograd
- J-W. Muller. 2007. CONSTITUTIONAL PATRIOTISM, New Jersey

- V. Pavlović/Z. Stojiljković(prir.). 2008. SAVREMENA DRŽAVA, Beograd
- M. Podunavac. 2002. REVOLUCIJA I USTAV U POSTKOMUNIZMU: Slučaj Srbije, Zagreb
- M. Podunavac. 2006. POREDAK – KONSTITUCIONALIZAM – DEMOKRATIJA, Beograd
- D. Radosavljević. 2001a. AUTONOMIJA VOJVODINE – IZAZOVI I PERSPEKTIVE, u: OGLEDI O REGIONALIZACIJI, Subotica
- D. Radosavljević. 2001b. ELITE I TRANSFORMACIJA, Novi Sad
- D. Radosavljević. 2008. STO GODINA SAMOĆE: Autonomija Vojvodine i političke partije, 1990-2008, u: VASA STAJIĆ – MISAO I DELO, Novi Sad
- D. Radosavljević. 2010. DECENTRALIZACIJA I JAČANJE LOKALNE SAMOUPRAVE. Novi Sad
- D. Radosavljević. 2012. VOJVODINA I SRBIJA – OPET JOVO NANOVO! Ili, Vojvodina ne sme! Beograd
- D. Radosavljević. 2014. SLIKE ŽALOSNIH DOGAĐANJA: Decentralizacija i jačanje lokalne samouprave – slučaj Srbija, Beograd
- R. Stepanov. 2009. NEIZLEČIVI NACIONALIZAM, Beograd
- TREĆA VOJVOĐANSKA KONVENCIJA. 2009. Novi Sad
- VASA STAJIĆ – MISAO I DELO. 2008. Novi Sad
- Vojvođanski klub. 1995. KNJIGA O VOJVODINI, Novi Sad
- Vojvođanski klub. 2009. „JOGURT REVOLUCIJA“ 1988. Vojvodina od Ustava do Statuta
- L. Vrkatić. 2009. O KONZERVATIVNIM POLITIČKIM IDEJAMA, Novi Sad

Dokumenta (po godinama donošenja):

- Ustav R Srbije, 1990
- Statut AP Vojvodine, 1991
- Ustav SR Jugoslavije, 1992
- Zakon o utvrđivanju određenih nadležnosti autonomne pokrajine, 2002
- Ustav R Srbije, 2006
- Statut AP Vojvodine, 2009
- Deklaracija Vojvodina posle promena Demokratske stranke, 2000

- Program Demokratske opozicije Srbije, 2000
- Programska izjava DOS za Vojvodinu, 2000
- Demokratska stranka Srbije. 2001. OSNOVNA NAČELA ZA NOVI USTAV SRBIJE
- Materijali Ekspertske grupe za sagledavanje mogućnosti i rešenja normativnog regulisanja nadležnosti Skupštine AP Vojvodine, Izvršnog veća AP Vojvodine, pokrajinskih organa i organizacija. 2001
- Platforma o ostvarivanju ustavnih nadležnosti i autonomije Autonomne Pokrajine Vojvodine sa načelima za buduće ustavno uređenje Pokrajine, 2001
- Predlozi zaključaka Radne grupe za koordinaciju rada Vlade Republike Srbije i IV AP Vojvodine, 2001
- European Parliament Resolution on the Defense of Multy-Ethnicity in Vojvodina. 2005. Strasbourg
- Platforma IV AP Vojvodine o položaju AP Vojvodine u novom ustavu R Srbije, 2006
- Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija) – Mišljenje o novom Ustavu Srbije, br. 405. mart 2007.

O AUTORIMA

Latinka PEROVIĆ (1933, Beloševac - Kragujevac). Diplomirala i magistrirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu (1956, 1958). Magistrirala i doktorirala na Fakultetu političkih nauka u Beogradu (1965, 1975). Radila u Institutu za radnički pokret Srbije, danas Institut za noviju istoriju Srbije. Oblasti njenih istraživanja: društvene ideje u Srbiji druge polovine XIX veka; rusko-srpske veze; modernizacija Srbije; nacionalno pitanje u Jugoslaviji; intelektualna i politička elita. Strogo sledi metod: pokrivenost studija kritičkim priređivanjem istorijskih izvora. Prevođena na više jezika. Bibliografija radova (Monografije; Istorijski izvori /XIX vek;/ Istorijski izvori /XX i XXI vek;/ Predgovori i pogovori; Studije, rasprave i članci; Prikazi u istorijskim časopisima) u: Olivera Milosavljević, *Dva razgovora sa Latinkom Perović*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Svedočanstva br. 37, Beograd 2010.

Olivera MILOSAVLJEVIĆ je rođena u Beogradu 1951. godine. Na Odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu je diplomirala 1974. godine, magistrirala 1979. i doktorirala 1987. godine. Redovni je profesor na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Objavila je šest knjiga i preko šezdeset naučnih radova u stručnim časopisima i zbornicima sa temama iz oblasti nacionalne istorije XX veka. Radovi su joj prevodjeni na nemački, francuski, engleski, ruski i mađarski jezik.

Aleksandar MOLNAR rođen je 1963. godine u Beogradu. Diplomirao je na Pravnom fakultetu u Novom Sadu 1986. godine, a magistrirao (1991) i doktorirao (1992) na Filozofskom fakultetu u Beogradu (Odeljenje za sociologiju). Od 1988. do 1993. godine radio je na Pravnom fakultetu u Novom Sadu, u zvanju asistenta na predmetu Opšta sociologija. Od 1993. godine zaposlen je na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je 2004. izabran za redovnog profesora sociologije, sa težištem istraživanja na Istoriji socijalnih, političkih i pravnih učenja. Na matičnom fakultetu je više godina držao nastavu i iz izbornih predmeta Sociologija međuetničkih odnosa i Uvod u sociologiju muzike, a bio je angažovan i na Alternativnoj akademskoj obrazovnoj mreži, Beogradskoj otvorenoj školi i Centru za unapređenje pravnih studija. U letnjem semestru 2003. držao je na Georg-Avgust- Univerzitetu u Getingenu (Nemačka) kurs o teoriji i praksi civilnog društva u Istočnoj Evropi. Bio je glavni i odgovorni urednik časopisa *Sociologija*, član redakcije časopisa *Dijalog*, član Predsedništva Jugoslovenskog udruženja za sociologiju, član Upravnog odbora Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“, kao i upravnih odbora više nevladinih organizacija. Napisao je više knjiga, članaka i referata izlaganih na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Objavio je knjige *Društvo i pravo* (u dva toma, 1994), *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi* (u pet tomova, 2001-2006), *Rasprava o prosvetiteljstvu, liberalizmu i nacionalizmu* (u dva toma, 2011), *Regeneracija, romantika, republika* (2014) itd.

Laslo VEGEL (Végel László), prozni i dramski pisac, esejista, kritičar, rođen je u Srbobranu 1941. godine. Studirao je mađarski jezik i književnost na Novosadskom, i filozofiju na Beogradskom univerzitetu. Bio je novinar, član redakcije novosadskih časopisa *Új Symposion* i *Polja*, zagrebačkog *Prologa*; glavni urednik novosadske *Tribine mladih*; urednik subotnjeg kulturnog dodatka lista *Magyar Szó*; dramaturg Televizije Novi Sad; stalni pozorišni kritičar lista *Politika*; koordinator novosadske kancelarije Fonda za otvoreno društvo. Od 2002. živi od književnog rada.

Dela na srpskom jeziku: *Memoari jednog makroa* (roman, prev. Aleksandar Tišma, 1969); *Dupla ekspozicija* (roman, prev. Radoslav Mirosavljev, 1983); *Ekhartov prsten* (roman, prev. Radoslav Mirosavljev, 1990); *Odricanje i opstajanje* (eseji, prev. Arpad Vicko, 1986, 1987); *Abrahamov nož* (pozorišni eseji, studije, prev. Arpad Vicko, 1987); *Život na rubu* (eseji, prev. Arpad Vicko, 1992); *Vitgenštajnov razboj* (dnevnički eseji, prev. Arpad Vicko, 1994); *Velika srednjo-istočno-evropska gozba stupa u pikarski roman* (roman, prev. Arpad Vicko, 1996); *Bezdomni eseji* (sabrani eseji, prev. Arpad Vicko, 2002); *Eksteritorium* (roman, prev. Arpad Vicko, 2002); *Ispisivanje vremena, u međuvremenu* (dnevničke beleške 2000–2002, 2003); *Judita* (drame, 2006), *Priče iz donjih predela* (esejistička proza, prev. Arpad Vicko, 2011).

Pavel DOMONJI je rođen 1960. u Staroj Pazovi. Završio je Fakultet političkih nauka u Beogradu. Radio kao novinar u listovima i magazinima „Nezavisni“, „Košava“, „Borba“, „Hlas Ljudu“. Vodio kancelariju Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji u Novom Sadu. Zaposlen u Pokrajinskom zaštitniku građana – ombudsmanu. Objavio knjigu *Ruža u križu*.

Boško KOVAČEVIĆ (1946), univerzitetski profesor u penziji. Fakultet i nastavna znanja završio i sticao na FPN u Beogradu. Osam godina proveo u profesionalnom političkom radu (do 1991. godine). Objavio osam knjiga, pored udžbenika i drugih eseja i naučno-istraživačkih radova. Živi (još uvek) i radi u Subotici.

Tomislav ŽIGMANOV, rođen u Tavankutu, diplomirao je filozofiju u Novom Sadu. Bio je glavni i odgovorni urednik subotičkog dvotjednika *Žig* (1998.) i prvi glavni i odgovorni urednik programa na hrvatskom jeziku Radio Subotice (1998.-2000.). Jedan je od inicijatora, pokretača te predsjednik Privremenog upravnog odbora Novinsko-izdavačke ustanove *Hrvatska riječ* (2002.-04.). Izvršni je urednik *Leksikona podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca* (2005.-) te glavni urednik *Godišnjaka za znanstvena istraživanja Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata* i časopisa u za književnost i umjetnost *Nova riječ*. Ravnatelj je Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata (2009-).

Piše pjesme, refleksivnu prozu, eseje, znanstvene i filozofijske radove. Radovi su mu prevedeni na engleski, njemački, mađarski, rumunjski, bugarski i rusinski jezik. Do sada je objavljio dvadesetak filozofskih radova u zbornicima i časopisima u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Mađarskoj i Vojvodini/Srbiji, kao što su *Filozofska istraživanja* (Zagreb), *Crkva u svijetu* (Split), *Obnovljeni život* (Zagreb), *Bosna Franciscana* (Sarajevo) i *Vrhbosnensia* (Sarajevo). Također, objavljivao je i znanstvene radove iz domena interetničkih odnosa u Vojvodini te zavičajne povijesti, kulture i književnosti Hrvata u Vojvodini. Autor je, među ostalim, sociološke monografije *Hrvati u Vojvodini danas – traganje za identitetom* (Zagreb, 2006) i *Osvajanje slobode : Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata 2000.* (Subotica, 2011) te knjige filozofskih eseja *Minimum in maximis – zapisi s ruba o nerubnome*, za koju je 2007. dobio nagradu „Zvane Črnja“ za najbolju knjigu eseja objavljenu u Hrvatskoj od IX 2006. do IX 2007.

Nedim SEJDINOVIĆ je rođen u Tuzli, BiH, 1972. godine. Od 1992. godine živi u Novom Sadu. Prethodno je objavljivao pesme i priče u književnim časopisima koje je izgubio. Novinarstvom se bavi od 1992. sticajem (ne)srećnih okolnosti. Bio urednik novosadskih nedeljnika *Nezavisni* i *Bulevar*, sarađivao sa velikim brojem listova u zemlji i regionu.

Od 2004. do 2012. generalni sekretar, potom, do danas, predsednik Izvršnog odbora Nezavisnog društva novinara Vojvodine. Osnivač i urednik izdavačke kuće *Cenzura*. Urednik internet portala „Autonomija”. Autor knjiga *Hodočašće viška* (priče, 1998), *Zatvorski sindrom* (novinski eseji, 2012) i *San svakog upaljača* (priče, 2012).

Dinko GRUHONJIĆ je rođen 1970. u Banjaluci, Bosna i Hercegovina. Fakultet završio u Novom Sadu, gde je i magistrirao. Sprema doktorat iz oblasti novinarstva na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Stalno zaposlen kao viši predavač na Odseku za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Šef dopisništva Novinske agencije Beta za Vojvodinu, za koju radi od 1997. godine. Saradnik Radija Deutsche Welle. Urednik informativnog portala Autonomija (www.autonomija.info). Predsednik Nezavisnog društva novinara Vojvodine. Dobitnik više priznanja za novinarsku hrabrost i etiku. Dobitnik priznanja za toleranciju i za borbu protiv diskriminacije. Aktivista nevladinog sektora i javni zagovarač koalicije za formiranje Regionalne komisije za žrtve ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Urednik i moderator desetina i desetina tribina, okruglih stolova i javnih rasprava. Predavač na velikom broju seminara iz oblasti novinarstva i ljudskih prava.

Živi i radi u Novom Sadu. Oženjen Aleksandrom Đurđev-Gruhonjić, s kojom ima sina Davida i kćerku Dunju.

Miroslav KEVEŽDI je rođen 1976. u Novom Sadu. Srednju stručnu školu završio je u Vrbasu. Studirao je na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu gde je 2001. diplomirao filozofiju i religijsku kulturu. Master studije menadžmenta u kulturi i medijima završio je 2012. na Interdisciplinarnim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu.

Na naučnim je doktorskim studijama menadžmenta u kulturi i medijima na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu. Radio kao profesor filozofije u gimnaziji „Petro Kuzmjak“ u Ruskom Krsturu. Prvi direktor Zavoda za kulturu vojvođanskih Rusina.

Dugogodišnji član Centra za razvoj civilnog društva iz Zrenjanina.

Zaposlen u Zavodu za kulturu Vojvodine na mestu stručnog saradnika za koordinaciju nevladinih organizacija.

Duško RADOSAVLJEVIĆ je rođen u Šidu, SAP Vojvodina, SR Srbija, SFR Jugoslavija, 1963. godine. Diplomirao i magistrirao na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Postdiplomske studije završio na Centralnoevropskom univerzitetu, smer Evropskih odnosa, 1993. godine u Pragu. Tri godine proveo na Školi društvenih nauka (doktorantske studije), Instituta za filozofiju i sociologiju, Poljske akademije nauka (1993-94 i 1996-98) u Varšavi. Redovni je profesor na Fakultetu za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkić, Univerzitet Union, u Novom Sadu, gde predaje Savremene političke sisteme, Javnu upravu, Teoriju države i Evropske integracije. Objavio sledeće knjige: „Elite i transformacija“, „Savremeni politički i pravni sistemi“, „Evropska unija - razvoj, institucije i proširenje“, „Osnovi javne uprave“, „Osnovi države i prava“, „Pogled s leva“, „O Vojvodini 2000-2014: pačvork“.

Objavio više od 70 naučnih, stručnih i publicističkih tekstova o visokom obrazovanju, NVO-sektoru, transformaciji/tranziciji, međunarodnim odnosima, međunacionalnim odnosima, javnoj upravi, nauci i decentralizaciji.

Aktivno učestvovao u političkom životu od 1990. do 2007. godine, prvo kao član rukovodstva Vojvođanskih reformista (socijaldemokratska partija), protiv režima Slobodana Miloševića, zatim kao poslanik Skupštine AP Vojvodine (2000-2004) i potpredsednik prve demokratski izabrane vojvođanske vlade (Izvršno veće AP Vojvodine, od 2000-2004). Od 2005-2007, bio predsednik Socijaldemokratske partije Vojvodine.

Aktivan je član je više nevladinih organizacija, predsednik je Vojvođanske politikološke asocijacije (VPA) i glavni i odgovorni urednik naučnog časopisa Politikon. Član je Redakcije Enciklopedije Vojvodine.

Oženjen i ima dve ćerke.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

342.25:316.7(497.11)(082)

SOCIO-kulturni aspekti regionalizacije Srbije u
kontekstu evrointegracija : zbornik tekstova / [autori
Latinka Perović ... [et al.] ; urednici Aleksandra
Đurić-Bosnić, Milorad Đurić]. - Petrovaradin : Centar za
interkulturnu komunikaciju, 2015 (Vršac : Tuli). - 190 str.
; 24 cm

Tiraž 300. - Str. 5-8: Predgovor / Aleksandra Đurić-Bosnić,
Milorad Đurić. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst. - Bibliografija uz većinu radova.

ISBN 978-86-89835-03-8

1. Перовић, Латинка [аутор]

а) Регионализација - Социокултурни аспект - Србија -
Зборници

COBISS.SR-ID 294657031

